

188.022
ВЧОРА
і
НИНІ

II.

С. Томашівський

Перший Похід

Б. Хмельницького

в Галичину

Львів 1914

ВЧОРА і НИНІ

ВИДАВНИЦТВО ПРИСВЯЧЕНЕ ПОЛІТИЧНИМ
СУСПІЛЬНИМ І КУЛЬТУРНИМ ПИТАНЯМ
НАШОГО МИНУЛОГО І СУЧАСНОГО ЖИТЯ
ВИХОДИТЬ ПЕРІОДИЧНИМИ ВИПУСКАМИ
У ЛЬВОВІ.

Вийшли:

- I. ВАСИЛЬ ПАНЕЙКО — Національне вихованє (з при-
воду „революційної“ відозви наших гімн. учеників) К 0'60
- II. СТЕФАН ТОМАШІВСЬКИЙ — Перший похід Б.
Хмельницького в Галичину (Два місяці української
політики 1648 р.) . . . . . К 3'00

Друкують ся:

- III. ВАСИЛЬ ЩУРАТ — Унія.
- IV. ІВАН КРЕВЕЦЬКИЙ — Галичина і Росія.

Приготовують ся:

- V. ВАСИЛЬ ПАНЕЙКО — З філософії національної політики.
- VI. СТЕФАН ТОМАШІВСЬКИЙ — Наше старє і новє москво-
фільство.
- VII. ІВАН КРЕВЕЦЬКИЙ — „Тирольці Сходу“ (з історії укра-
їнської політики в Австрії).
- VIII. Поділ Галичини (Збірник статей).

ГОЛОВНИЙ СКЛАД У КНИГАРНІ НАУКОВОГО
ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ.

II 188.028

СТЕФАН ТОМАШІВСЬКИЙ

ПЕРШИЙ ПОХІД
БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
В ГАЛИЧИНУ

(ДВА МІСЯЦІ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ 1648 р.)

ЛЬВІВ, 1914.

Накладом автора.

З III т. „Матеріялів до історії Галичини“.

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА.

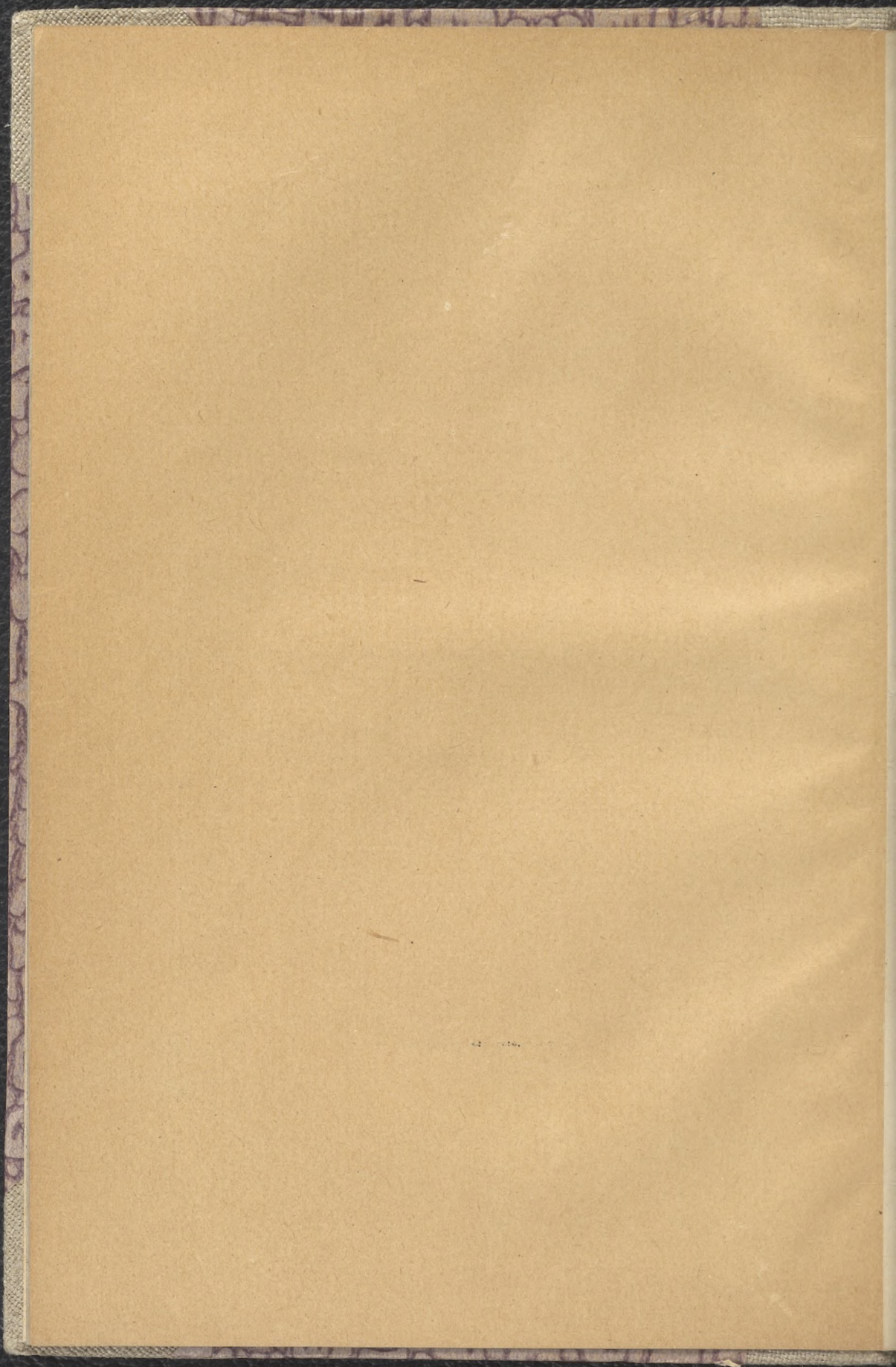
1947 к. 185 / 11186

З М І С Т.

	СТОРОНА
I. Вступні замітки. Пилявецький погром	1
II. Воєнна рада у Староконстантинові. Похід на Збараж і Броди	6
III. Львівські відгомони української революції	12
IV. Розпuka, надія і зрада	21
V. Піддати ся чи відбивати ся? Приготованя до оборони	29
VI. Облога	37
VII. Помилуване	53
VIII. Відступ. Чужоземні послы	64
IX. Кандидати до польської корони запобігають ласки у Хмельницького	71
X. Вишневецький на гетьманському уряді. Нова втека. Приготованя до оборони Замостя	75
XI. Замойські переговори	82
XII. Посольство у Варшаву й на Угорщину	96
XIII. На елекційнім сеймі. Вибір короля. Посольство до Хмельницького	101
XIV. Поворот на Україну	109
Дописки й додатки	115
Облога Замостя опис. I. Битомським	137—151
Недогляди	152

I.

Вступні замітки. Пилявецький погром.

Від часу, коли завмерло на українських землях державне життя — від середини XIV в. — не переживав наш нарід важнішої політичної хвилі як ся, що зовемо Хмельниччиною. І не лише з огляду на попередні три століття займає Хмельниччина таке епохове місце; її мусимо признати рішайучий вплив на дальшу долю українського народу, до самого нинішнього дня. Та у світлі сеї безсумнівної правди дуже ядро виступає історіографічний бік сеї великої епохи: об'єктивне історичне пізнане Хмельниччини зустрічає величезні перепони. Се є наслідком того, що дослідник обмежений, мало що не зовсім, до чужих жерел і то від сторін, яких політичний інтерес не ішов у парі із змаганнями України. І хоч Хмельниччина не має (відносно беручи) недостатку виданих і невиданих жерел, хоч вона з сього боку краще поставлена як який инший момент української історії; таки не може не здивувати дослідника односторонність сих жерел. Історичні пам'ятки по самих керманичах та учасниках великої української революції середини XVII в. такі дуже бідні своєю кількістю, що дають нам лише поодинокі фрагменти ходу і характеру тодішних подій. Політичні і воєнні нещастя, що згодом упали на Україну, спричинили таку культурну руїну, що історики з часів Гетьманщини XVIII в., оповідаючи про Хмельниччину, мусіли оперти ся головню, часами виключно, на польських письменників. Ся односторонна, польська печать лягла також на новішу історіографію, навіть на українську. Дійшло до того, що ті подробиці про Хмельниччину, які подавали давні українські історики (прим. Величко) як буцімто взяті з українських жерел, признано по просту фальсифікатами... Значить, не лише чужинці, а й ми самі привязали дивити ся на Хмельниччину, головню на її перші роки, крізь скла

поставлені польськими старими й новими істориками. Правда, історичні симпатії й антипатії бувають у нас звичайно протилежні тим, що їх бачимо в польській історичній літературі: та се переважно різниці суб'єктивних настроїв або пояснюване поодиноких подій: об'єктивний дослід їх був загалом той самий. Найкращий зразок того «Богдан Хмельницький» Костомарова, все ще для нас останній вислів науки про Хмельниччину як історичну цілість. З огляду що годі мати багато надії, щоби ще вдало ся знайти достаточну скількість безпосередних, українських памяток, перед дослідниками Хмельниччини стоять два головні завдання: 1) змагати до повного зібраня тогочасних історичних жерел польських і заграничних, яких більша частина все ще спочиває в архивах; 2) піддати сі жерела докладній і методичній критиці, стараючи ся головню розв'язати всі неясности і суперечности їх. Ідучи сими обома шляхами здобудемо можливість навіть із тих односторонних свідоств витербити зерно історичної правди, чи там прийти до нього близько. Практичний зразок прекрасних успіхів у сих напрямках можна показати на найновішій монографії В. Липинського про Кричевського. Велике багатство нового матеріялу та подрібна його критика довела до переоцінки неодної цінности, призначаної загально дотеперішню історичною наукою: в дечім навіть ся монографія творить основний переділ у поглядах на характер великої української революції. Отже на сих шляхах можна здобути ще дуже багато.

Маючи отсе на думці, не лише видаю одночасно збірку нових, незнаних доси близше матеріялів: а ще бажаю дати студію про один момент Хмельниччини, що доси скривав у собі найбільше неясностей та суперечностей — про події в осени 1648 р.

Попробую поставити докладний огляд тої воєнної і політичної акції, яку розвинув Хмельницький від хвилі безпосередно по битві під Плявцями аж до відвороту української армії з Холмщини на Наддніпрянщину. З сеї розвідки повинноб вийти наперед остаточно усталене тогочасних фактів, а за ним вся та різниця, що лежить між об'єктивним образом подій, і тим, що його подавали дотеперішні історики, в першім ряді польські. Окрім того буде тут нагода зупиняти ся над деякими політичними й етичними оцінками поодиноких подій, висловлюваними майже всіми істориками, як українськими так польськими. Бо Хмельниччина належить до тих історичних явищ, які — можна сказати парадоксом — ніколи не переходять у минуле історії... Вона жива по нинішній день і ще тепер викликає такі самі пристрасти, такі самі прояви одушевленія й ненависти, як колись перед століттями: вона стала символом великої національно-політичної боротьби двох народів продовж усього історичного життя їх. На сю сучасність Хмельниччини не можемо

замикати очей: навіть не вільно нам сього робити, як що не бажаємо, /1| щоби вислід боротьби був ще раз такий сам, як давнійше. Бо може таки історія є в силі декого дечому научити!

* * *

У вечері 23 вересня (була се середа) зібрала ся на поли битви під Пилявцями польська рада воєнна. Вона прийшла до переконання, що не то годі думати про перемогу над Українцями, а є велика небезпека, що польська армія буде незабаром з усіх боків обнята і знищена: тому ураджено оборонний відворот в напрямі до Староконстантинова. Зараз у ночі почато стягати війська з боєвої лінії. Та сей відворот, з вини самих польських полководців, перемінив ся відразу у безладну і соромну втеку всього війська. Хоругви минали не лише польський обоз, навіть сам Константинів, утікаючи поспішно на захід. Заки настав четверговий день (24 вересня), все що могло допасти коня, було далеко. В українській армії брано зразу рух польського війська за тактичні маневри, та коли вранці побачено, що польські хоругви відступають за далеко і навіть відбігають від себе, ударили Українці на обоз і на втікачів. Козаки і Татари забігали Полякам дорогу і дуже багато поницили при переправі через Случ. І як звичайно в таких разях буває, більше польського війська погбло в сїм відвороті як у попередних битвах¹. Особливо потерпіла піхота, переважно з Німців зложена, що стояла під наказами полковника Осїньського та майора Гізи. Недобитки її оперли ся аж у Константинові (25 км. від пилявецького поля битви). Се оборонне місто мало бути підставою дальших воєнних операцій польської армії, та, як сказано, військо минало його, генераліція попереду.

Хмельницький дізнавши ся, що в Константинові замкнуло ся польське військо, думав мабуть, що його там багато і того самого дня у вечері підступив під город. Брами були зачинені. Німецькі вояки стояли при них на чатах. Та скоро на день, дав Хмельницький приказ до пристоупу. Від натиску самої селянської черни відбивало ся як-так польське військо, та як ударили на вали козаки, попали Німці з Поляками у велике замішанє і зараз подали ся назад. Начальники (майже самі Поляки) кинули ся другою брамою утікати з міста. Так уступив славлений Поляками за свою хоробрість полковник королівської гвардії Осїньський і з 14 товаришами подав ся за иншими втікачами. Сотка його хоробрих Німців опинила ся у Бродах: останок мабуть поляг при здобуттю Константинова. А було зразу всеї піхоти вісім тисяч².

Поляки втікали так швидко, що погоня за ними була трудна, в часті і безцільна, бо божевільні зі страху товпи їх ані не думали донебудь ставити чоло Українцям. Не лише страх перед козаками й Та-

тарами гнав їх щораз даліше; перебігаючи українську територію не почували вони себе ніде безпечними, хоч не бачимо, щоби їх напастувала українська людність. Як що втікачі попадали ся в лихі руки, то таки своїх. Отсе один із учасників пиявецької кампанії, голосний польський партизант Пелка, зі школи ще голоснішого полу-воєжа полу-розбишаки Лаца, зібрав кількасот подібних собі та почав нападати й обдирати втікачів по селах і місточках. Пожививши ся таким способом п. Пелка удав ся бундючно до Алекс. Конєцьпольського, кор. хорунжого, під котрого командою стояв³. Не диво отже, що втікачі представляли дуже сумний образ. Як хто що вратував з обозу, стратив у дорозі. Щасливим уважав ся той, хто мав у кишені дрібний гріш. До того дорога була дуже прикра задля безнастанних дощів та зима, що панували не тільки в тих днях, а продовж цілої осені 1648 р. Коли хто не хотів стратити коня, мусів іти пішки і його вести за собою. Таких втікачів тягнула ся безконечна низка, від Константинова до самого Львова. Найщасливіші перебули сю 300 км. довгу дорогу протягом 48 годин! Ту саму дорогу робило польське військо в поході на Українців в трьох тижнях⁴. Польським генералам також було спішно відбігти як найдаліше від місця бою — всім без виїмки, від Вишневецького почавши на Кисілю скінчивши. При переправі через Случ виратував їх підкомендний Вишневецького Байбуза, без нього, хто знає що з ними сталось би було. Два із найвищих реґіментарів польського війська, князь Заславський і Конєцьпольський, попрямували наперед у Броди, звідси до Львова; третій підчаший коронний Остророг гнав безпосередно через Олесько до Львова; тудиж через Збараж пустили ся й інші вельможі з Вишневецьким на переді⁵.

Ще швидше як польські втікачі гнав безмежний страх, що до безтями доводив польську людність на Русь. Біднійша її частина втікала до найблизших укріплених городів і замків, богатша не спиняла ся перед Сяном і Вислою. Під впливом того страху уява творила образи колосальних розмірів про число ворогів, їх безоглядність і жорстокість. І ніщо не помогло, що недалека дійсність показала ся зовсім не такою страшною; фантастичні галюцинації не лише панували ще й потім довго в умах сучасних Поляків; вони перейшли в умі їх дітей та їх письменних творів; можна сказати, що вони лягли з того часу в основу польської національної психики у відношеню до українського питання...

Та не лише у світлі польського перестрашу піднімає ся історичне значінє пиявецької перемоги та вся воєнна велич українського гетьмана. Після обох попередних перемог не було тут нічого несподіваного й незвичайного. Тепер не було вже сумніву, що Хмельницькому належить ся перше місце межі всіми сучасними полководцями Річпосполи-

тої; він не то що станув у ряді найбільших воєнних талантів, що їх видала українська земля продовж своєї історії, та ще дала йому небувалий світовий розголос, як знаменитого стратега, вже в самих починках його історичної ролі. Се признане заграничної думки треба цінити найбільше тому, що вона, як узагалі могла збирати лише мало безпосередних інформацій про Україну того часу, так у першій році Хмельниччини була обмежена виключно до звісток із польських жерел, що звичайно були дуже неперекірливі у тенденційности та відвазі подавати видумані або лише бажані події за правдиві. Правда, по пилявецьким розгромах годі було прикрити яким способом сумну дійсність, як се зроблено прим. рік пізнійше під Зборовом; одначе польський патріотичний оптимизм знайшов инший спосіб, щоби дійсний стан річи не був так дуже чорний. Польські полководці, один на другого звалюючи вину погрому, старали ся вневняти, що розсипка польської армії стала ся радше з мотивів психичних як фізичних, що правдивої битви якби й не було та що втека війська почала ся серед корисних для Поляків обставин і т. ин. На ділі єї погляди, перехоплені й новійшими польськими істориками, зовсім хибні. Битва вела ся три дні по всім правилам воєнної штуки і рішене польських полководців уступити було наслідком загального переконання, що польських становин удержати неможливо. А що сей відворот переминив ся відразу в безладну і соромну втеку, се не зменшає ані української перемоги ані польської побіди⁶. Політичну вагу сеї битви підіймала ще ся обставина, що по ній у Польщі зовсім не стало армії, не було короля, грошей, натомість межі вельможами панувала незгода й повна дезорієнтація політична, що почала переходити в безнадійну десперацію.

Наслідком усього того могло здавати ся, що кориснійшій ситуації для української справи не міг продумати й сам Хмельницький, що доля сама клала перед його ногами нагоду одним ударом меча розтяти вікову звязь українських земель із Польщею та повну можливість нової національно-політичної будови — сотворення української держави. Так дійсно здавало ся... Хмельницькому чи його товаришам? — ні, не так їм як більше деяким українським історикам... Взагалі кампанія 1648 р. з її політичного боку найшла між нашими істориками рішучих критиків. Наперед не хочуть вони дарувати Хмельницькому »недостачі рішучости« та »даремного гаєня часу« після корсунської битви, що мало довести до »змарнованя« цілих чотирох місяців. Тепер же, після перемоги під Пилявцями, піднимають на гетьмана докори, що не вмів чи не хотів використати як слід сеї перемоги, не знищив зовсім польської держави, не злучив всіх українських земель і т. ин.⁷ Одні і другі докори опирають ся на деяких методичних похиб-

ках. Наперед політичний бік війни не може бути оцінюваний без огляду на чисто мілітарну її сторону: загальне історичне правило таке, що після воєнних здобутків ідуть політичні користи, одначе ширина сих останніх звичайно не дорівнює вислідам воєнної акції. Отже доки не вияснило ся безсумнівно меж можливости воєнних успіхів, доти годі говорити про те, чи оружане шасте було вповни використане політично чи ні; а такого порівняння не робив доси ніхто з наших істориків. Се одна похибка, на котрій опирають ся згадані докори. Друга лежить у тім, що про політичний світогляд Хмельницького та його старшини привикли ми говорити досить апіористично, приймаючи погляд, буцімто сей світогляд виробив ся тільки згодом після 1648 р., що не він був батьком воєнної акції, лише результатом її успіхів. Отже часто ставимо справу таким способом: якби то Хмельницький і його старшина мали були 1648 р. той самий національно-політичний світогляд, що виявили в дальших роках, то певна річ, що успіхи першої війни булиб зовсім не ті... Вкінці часто попадаємо в анахронізм та міримо ті часи новочасною мірою. Таких та їм подібних думок про Хмельниччину є багато більше, та вони здебільшого в'яжуть ся з подіями дальших років; до 1648 р. належать передусім висше наведені питання. Роздивляти їх у цілості не будемо на сїм місци, бо предметом отсеї студії є лише осінні події 1648 р. Все таки вони дадуть можливість оглянути їх і зі становища тих докорів, які підносили ся в нашій історіографії против Хмельницького як політика і стратега.

II.

Воєнна рада у Староконстантинові. Похід на Збарж і Броди.

По погромі під Пилявцями і по здобуттю Староконстантинова стало перед українським гетьманом на весь ріст важне воєнно-політичне питання: що чинити далі? В самім питаню нічого незвичайного. Хмельницький очевидно бажав перемоги й надіяв ся її здобути, одначе ледви міг думати, що вихід битви буде такий скорий і рішучий. Як великий переможець стояв він в полудневій Волини поза границею Поділля й недалеко меж Галичини чи — як її тогді називано — Руського воєводства. Все що за ним — вся Задніпрянщина, Запоріжжя, Київщина, Брацлавщина і Поділля (окрім самого тільки Камінця) — було в його руках: ані один відділ війська не репрезентував польського пановання на тім величезнім просторі української землі — яких 300.000 кв. км. Се був здобуток трох дотеперішніх великих перемог. Іти дальше, по нові здобутки, чи обезпечати здобуте вже?

Хмельницький велів зібрати ся воєнній раді. Крім полковників та

головних ватажків селянської черни була на раді й татарська старшина, хоч Татари в останній битві відиграли незначну тільки ролю, прибувши головною силою вже після рішення. Думки членів ради були поділені. Та не між Українцями, лише між сими й Татарами. Від української старшини промовив наперед Максим Кривоніс, головний провідник селянської черни, один із тих Хмельничан, що здобули собі європейський розголос; цінений не лише на полі битви а й на раді⁸. Він заявив ся за тим, щоби вдоволити ся дотеперішними здобутками, дальше, поза Случ, не поступати, натомість укріпити переходи через сю ріку, Татарів же заплатити здобичею під Пиливцями. Так само подали свої голоси й інші полковники козацькі.

Против сього погляду виступив Тугайбей. Він радив користати з перемоги і посіпшати дальше, заки ще Поляки зможуть підіймати ся на силах; тепер можна польських панів зловити у Львові як у квітку або в кіш. Се так — мав говорити сей Татарин — як коли коротко паде дощ, легко входить у землю; коли знов спливають нараз великі маси води, ніщо не остойть ся перед нею, ні поля, ні ліси, ні будівлі. Так буде і з ворогом, як тільки впаде на них увесь тягар війни; страх піде по всій Польщі і Литві, навіть Варшава не буде безпечна, а в таким разі Хмельницький здобуде або повну перемогу над Польщею або такі умови мира, які по справедливості належать ся. Годі чекати тої хвилі, коли Поляки знов зберуть військо і ще раз з'являть ся на Україні та схотять перезимувати в українських житлах на очах задуманого Хмельницького; тоді треба буде загородити їм дорогу вздовж ріки і приготувити ся на облогу та інші лиха від ворогів. Гетьман має тепер знамениту поміч з боку Татар і селянства; нехай не допускає, щоби потахла охота одних і перше незадоволене других, річ першорядної ваги.

Так переконував татарських ватажок про потребу негайного дальшого походу на захід. Против сеї аргументації виступив Іван Виговський, піддержуючи погляд Кривоноса. На жаль, не знаємо близьше його мотивованя, хіба се, що його промовою був розлучений братанич Тугайбея і напав з погрозами на генерального писаря, підбадьорений стрієм »в надії на загладу християн«. Хмельницький, вислухавши обох думок, рішив по мысли... Тугайбея і видав прикази до дальшого походу⁹.

Тут виринає питанє: чому гетьман пійшов за радою Татарина, коли його власні полковники, (як що можна ужити нинішнього терміну) від найправіших до найлівіших, однодушно висказували ся против дальшого походу? Сучасник, що передав нам докладнішу звістку про военну раду в Константинові, поясняє се рішене манією величини й автократичним нахилом гетьмана, та в дійсности таке

пояснене ані не відповідає фактичним відносинам ані не відкриває нам тих моментів, які мусів мати гетьман перед очима, прихилиючи ся до поглядів Тугайбея. Нема найменшого сумніву, що Хмельницький, козак тілом і душею, думав так само як і його генерали. Протягом усього десятиліття його гетьманованя не бачимо ніде, щоби він колинебудь заступав радикальнійший напрям політики, лише противно, політична поміркованість є основною прикметою його змагань, і такі його найблизші дорадники¹⁰. Він належав до тих воєвод і політиків, які гаразд розуміють, що трудніша річ удержати здобуте як лише здобувати. А ще в таких обставинах, як була в тім часі Україна. В його руках опинив ся великий простір краю по обох боках Дніпра, краю слабо залюдненого, в деяких частинах зовсім пустого, з границями відкритими на всі боки. На удержане такого краю у внутрішнім порядку і зверхній безпеці треба було мати цілий державний апарат опертий на великій армії. Гетьман не мав ніякої готової адміністраційної машини, все мусів творити від самого кореня, з нічого, щоби на місце польського адміністраційного безладя поставити який-такій порядок. Армія його була ще тільки в початках твореня. Основу її творило 6 полків бувших реєстрових козаків. Правда, охочих до «козакованя» було не мало, та здатних до правильної воєнної служби таки небогато. До того панувала загальна недостача оружя (саме здобуте в битвах не могло вистарчати), особливо цушок, трудність сироваджуваня з заграниці зброї, а над усе недостача грошей на сю ціль мусіла параліжувати кожний смілійший розмах. Правильна армія українська під Пиливцями не переходила 30 тисяч козаків. Правда, до боротьби з Поляками ставали й великі громади селянської черни, одначе боєва вартість таких нездисциплінованих, неузброєних порядно має дуже невелика, і то лише у відкритім полі на самім терені війни. До здобуваня укріплень та дальших походів вона не надавала ся, бо виголоджувала околицю і саму головну армію. Після пиливецької перемоги прийшла можливість поправити українську оружну силу щодо її скількості і якості, одначе се не могло стати ся відразу, лише вимагало багато часу і заходів. Покищо треба було мати на увазі факт, що з одного боку Корона не вичерпала ще всієї своєї воєнної сили, з другого боку Литва розпоряджала ще всею своєю нормальною армією, що могла дуже легко ударити з боку на Україну — як се пізнійше й бувало. Доси вмів Хмельницький удержати литовських вельможів на неутральнім становищі, одначе годі се було робити постійно: одно, що вибір нового короля мусів довести до обмеженя вільної руки литовських панів; друге, український соціальний рух, рівнобіжний із політичним перекидав ся вже й за литовську межу і настроював панів неприхильно до його жерела. Досить, що в таких

обставинах годі було тверезому політикови змагати до завойовуванн нових просторів на заході, хоч би сі простори творили й більш як одну третину всіх українських земель. Удержане їх в обороннім становищі — від гор. Сяну по гор. Десну — вимагалоб величезної армії, про яку не могла і снити найгорячіша українська голова. Не мусіла тут зараз бути думка про повну державну самостійність України (так не думав поважно ніколи Хмельницький, ні його помічники): такої можливості оборони вимагала й формальна приналежність України до Річипосполитої, як що права українських земель не мали бути порожнім звуком.

В таких разі чому гетьман дав приказ до дальшого походу? Історики висловляли нераз погляд, що Хмельницький, хоч не хотів іти дальше, був до сього прислудований домаганнями черни; що він мов корабель без керми плив на розбурханих філях революційного селянства. Погляд сей оснований на деяких проявах змагань двох супротивних течій серед Українців, угодової і непримирної, що їх можна доглянути перед пильвецькою битвою. Докладних відомостей про сі течії не маємо; по польським звіткам на чолі першої стояв сам гетьман, на чолі другої командант селянської черни Кривоніс. Та хочби воно й так було до вересня, то в хвили перемоги під Пильвцями супротивність обох напрямів мусіла на якийсь час замовкнути, бо — по просту — не стало предмету спору. Українці були панамі всього краю по Случ, угодових заходів не могло тепер бути ніяких, отже й партійна боротьба була покищо зайва. Тому то й сам Кривоніс, найрадикальнійший з усіх Хмельничан, подав голосе за перешиненем дальшого походу. Трудно допустити, щоби між Українцями була яка инша, ще крайнійша течія; а вже просто неможлива річ, щоби селянська чернь переростала козацьку старшину своєю національною свідомістю і політичною думкою та домагала ся визволення ще й тих Українців, котрі були доси поза тереном війни. Так само годі допустити погляд, що се як раз та західна українська людність домагала ся від Хмельницького дальшого походу. До пильвецького погрому зревольтована була лише часть сумежної Волини, натомість в Галичині панував зглядний спокій, селянські рухи були тільки проявами спорадичними: що тільки по вході української армії на галицьку територію підняла ся селянська хуртовина по всій Галицькій Русі.

Отже маючи все те на увазі, можемо прийти до такого висновку щодо дальшого походу Хмельницького. Гетьман клав західну межу політичну України на р. Случ, що було признаване й Українцями («знай Дяше, по Случ наше»): посувати її дальше на захід, в напрямі етнографічних чи конфесійних границь, не хотів і не міг. Коли таки повів своє військо далеко ще на захід, то чинив се з причин тактичних і чи-

сто-практичних. Сюди належали: не дати польським недобиткам можливості зібратися в недалекому сусідстві; спаралізувати есентуальну акцію ще тих військових відділів, що не мали участі в пилявецьким погромі, не дійшовши ще на місце бою, та не допустити до зібрання загального походу шляхти в Руськім воєвідстві; нагнати всієї Польщі страху і тим зробити її податнійшу на українські домагання: здобути посередній вплив на вибір нового короля, а се в користь Яна Казимира, котрий мабуть порозумівав ся тайно з гетьманом та по переконаннім свого повинен бути корисніший для козацької справи. Та головний мотив дальшого походу, серед дуже некорисної пори, під зиму, в часі студених слот, безмежного болота, лежав в огляді на Татар: вони головною своєю силою прибули вже по пилявецьким погромі і мало могли поживити ся добичею. Союзна умова з Українцями забороняла Татарам брати в полон українську людність, польської та жидівської в зайнятих козаками землях майже не було вже¹¹; тому Тугайбей домагає ся дальшого походу, щоби його люди могли погуляти та не мусіли вертати домів із порожніми руками. Може бути, що татарські ватажки кидали погрози, що інакше дозволять своїм Татарам погуляти по козацьким частинам України. Отже Хмельницький, не хочачи зражувати собі союзників та виставляти власної землі на татарську грабіж, волів повести їх дальше, в тій надії, що там знайде ся заплата Татарам за їх службу (була надія піймати в полон багатих панів).

Як бачимо, дальший похід гетьмана мав бути наперед тактичною охороною та демонстрацією, опісля дати заспокоєне татарським домаганням. Маючи перед очима таку ціль походу й його демонстраційний характер, можемо легко розуміти сам хід кампанії та її форми — річи, що могли на перший погляд здавати ся незрозумілими. З таким розумінням мотивів переходимо до огляду дальших воєнних і політичних подій.

* * *

Воєнна рада в Староконстантинові була, по всій правдоподібности, що тільки в суботу 26 вересня. В неділю головне військо українське мабуть іще спочивало. Тільки Татар виправив Хмельницький вперед в дальшу погоню за польськими втікачами та для збирання звісток. Головна сила української армії рушила що тільки в понеділок уранці. Похід був в напрямі Збаража, 120 км. на захід від Константинова. Для забезпечення правого боку та пліч армії вислано на Волинь невеликі козацькі відділи разом із великими ватагами селянської черни під проводом таких провідників як Данило Нечай, Небаба, Тиша, Степка (Байбуза) й ин. Окрім воєнно-тактичної мети сі партизанські загони мали ще одно завданє: розпровадити по всім усюдам великі маси селянської

черни, що з помічної сили виросла вже на тяжку перепону у воєнній та небезпеку у політичній акції. Все таки ще дуже багато черни тягло ся даліше за козацькими полками і вона збільшала ся щораз то новими добровольцями.

Похід на Збараж посував ся поволи. З огляду на лихі і розмоклі дороги та постійну негоду можна приймати на певно, що головна кватирка козацького війська (переважно пішого) прибула у Збараж найскорше 2 жовтня.

Збараж мав славу одної з найкращих твердинь на українських землях. Належав він до маєтностей руського воєводи Яреми Вишневецького. Втікаючи зпід Пиливець князь спинив ся наперед у збаражським замку, одначе не мав відваги полишити ся в нім, лише пігнав до Львова, полишивши замок на волю божу. Хмельницький не застав нікого з військової засади, лише 50 цушок та багато інших воєнних знарядів. Полишивши в нім, очевидно, невеликий відділ козаків рушив гетьман зі Збаража.

Дорога до Львова, де збирали ся польські недобитки, про що Хмельницький мусів мати певні відомости, вела на Залізіці, Золочів та Глиняни — понад 150 км. Та гетьман розділив свою армію. Одну частину козаків і Татар під проводом Головацького післав на Броди, головна же армія ішла просто в напрямі до Львова. Кудю ішов сам? По всій імовірности разом із головною силою. Чому не поминули Українці Бродів, пояснювано собі тим, що туди по пиливецьким погромі попрямував Конєцьпольський (Броди були його власністю), що заслужив собі, побіч Вишневецького на велику ненависть з боку Хмельницького і всього козацтва. На ділі Хмельницькому не могло бути незнаною річю, що Конєцьпольський дуже скоренько покинув свої Броди та подав ся за іншими панами до Львова. Та дійсна ціль відвідін Бродів була інша.

Конєцьпольський покидаючи свої Броди, полишив в укріпленім замку сотку власної піхоти. Другу сотку утворили недобитки німецької піхоти з полку Осінського, що схоронили ся сюди після погрому. Окрім того узброєно дві сотки міщан та кількадесять з околичної шляхти, яким не стало часу і змоги втікати у Польщу. Оружя й амуніції було досить. Вся ся замкова засада стояла під приказами Павла Гавловського та Александра Касперського. Само місто не було поважно укріплене, тому ті мешканці його, що мали причину бояти ся приходу українського війська, вийшли з нього або хоронячи ся з жінками і дітьми до замку або втікаючи в дальні околиці.

Козаки і Татари прибули до Бродів 3 або 4 жовтня¹². Ославлені »розбишаки« увійшли в місто і крім деякої шкоди в полишених рухомостях не заподіяли жадного лиха, лише післали до замку лист від

Хмельницького з домаганем видачі тих Татар, що їх перед літами брав був в полон батько хорунжого коронного Станислав Конецьпольський, в. гетьман коронний, та заставляв до робіт коло замку — числом 80. За сповнене сього домагання обіцяно, що місто й замок полишать ся у спокою. Замкові сповнили се жадане очевидно дуже радо, тим більше, що згадані татарські невільники представляли з себе вже невелику робітну вартість — вони постарілись і знемоціли з праці та нужди: хорунжий — як говорено — сам хотів уже позбути ся їх. Та для союзників Хмельницького визволене сих татарських невільників мало велику моральну стійність. Без сумніву задля них саме, а не задля Конецьпольського ані ради літети на його майні підходили козаки під Броди. Через замковий мур спущено невільників, а у слід за тим козацтво рушило в дальшу дорогу, не давши ні одного стрілу до замку і полишивши місто ненарушене¹³.

Тепер двома колоннами, дорогами: Збараж-Золочів-Глиняни та Броди-Буєвк, йшла українська армія на столицю західної України — Львів.

III.

Львівські відгомони української революції.

Львів! Се той город короля Данила, що вирієши недоглядно на руїнах старого Звенигорода «переймив славу» усіх найстарших західно-українських городів та, хоч рано став жертвою польського завойованя, зберіг у найтяжких часах основи національно-культурного життя народу і виріє на другу, побіч Києва, митрополію всієї України. І в часі своєї приналежности до Польщі займає він окрім того першорядне становище під оглядом політичним, торговельним і стратегічним. Політично — володінє Львовом було якби символом польського панованя на Русі; звідси воно почало ся і тут воно найсильніше, навіть по упадку польської держави — до дня нинішнього. Упадок сього панованя у Львові мусів би невідмінно повести за собою визволенє всієї України з під Польщі. Тому то вага удержаня Львова й небезпека його утраченя були завсїди сильно відчувані польською політикою. Та не лише з політичного боку Львів був дорогоцінним каменем для Польщі. Як велике огнище головної торговельної артерії зі Сходом грав Львів дуже визначну ролю в економічнім житю Річипосполитої, був під пару Кракову або Києву. Пять головних шляхів розходило ся зі Львова на всі боки: глинянський — на наддїпрянську Україну; галицький — на Покуте, Молдавію і нижній Дунай; стрийський — на Угорщину; краківський — на Шлезк; жовківський — на Замостє, Варшаву і Гданськ. Значить, утрата такого торговельного осередка як Львів підтялаб немилосерно

і так дуже нужденне господарське жите в Польци. Вкінци за політичним та економічним значінем Львова ішла його велика вартість стратегічна, як мало котрих городів Річипосполитої. Природна оборонність і важне комунікаційне становище були причиною, що він часто є осередком воєнних операцій. Тому не диво, що і в сій хвили, коли вікові польсько-українські відносини піддавали ся поважній ревізії, як ніколи перед тим і по тім, — що тоді попав і Львів у воєнно-політичну гру. Коли вже мало як чинник реальний, то хоч більше як символічний...

Чи Хмельницький і його товариші мали свідомість сеї многосторонної ваги Львова? Нема причини сумнівати ся що так; на се й доволі маємо вказівок. Та з другого боку він не міг дурити себе в тім часі надією, щоби визвольну акцію можливо було розтягнути й на город короля Данила. І тому лише воєнну демонстрацію устроює він під його мурами, немов зголошуючи лише національно-політичні претенсії Українців на будуще... За те нема сумніву, що Поляки в сій хвилі розуміли становище Львова цілком реально. З окрема Поляки на Галицькій Русі, в першій мірі самі Львовяне, не сумнівали ся ані на хвилину, що весь український рух під проводом Хмельницького приносить грізну небезпеку для них та що евентуальний упадок Львова бувби однозначний з кінцем польського володіння на Русі. Тут у Львові зосередковує ся головна акція оборонна Польци на Русі; тут усі теж з запертим віддыхом слідять голосні події в надніпрянській Україні; тут сі події найскорше і найвірнійше оцінюють; тут бачимо головне огнище відомостей з поля повстаня; туди перебігають курієри з приказами і новинами межі Варшавою і польською армією на Україні.

Ще в Галичину не дійшла була звістка про долю команди молодого Потоцького під Жовтими Водами, а вже один із визначнійших польських панів на Галицькій Русі, коронний підчаший, буський і рогатинський староста, Мик. Остророг зрозумів дійсну повагу того гомону, що залітав від українських степів. Повідомляючи зі Львова, в сам день корсунської битви, коронного канцлера Оссолінського про ситуацію попадає він у песимістичний тон що до дальшого розвитку подій. Даремна надія, щоби воевідства Клівське та Брацлавське могло спинити революційний рух: »а з нашими сусідами Подоляками ба й із нашим воевідством Руським що стане ся — Бог знає, бо тут що хлоп то козак... Побачите, які то незміренні війська будуть у сього неприятеля!«¹⁴ Остророг мав мабуть вже давнійше відомости від гетьмана коронного М. Потоцького, що вже перед двозма місяцями дуже чорно малював ситуацію на Україні¹⁵, та все таки не мож заперечити, що й він сам не замикав очей на дійсний стан річи й бачив настрої української людности.

Ще не встиг підчасий вислати листу, як того самого дня прибіг до Львова його власний післанець від Потоцького, що вийшов з обозу під Мошнами 21 мая, та приніс відомість про Жовті Води¹⁶. Перша українська перемога мусіла ще більше розбудити недовіре представників пануючої нації до лояльності поневоленої. »Ми в дуже великій небезпеці від зрадливої Русі, підданих наших« — відзиває ся инший пан зі Львова¹⁷.

Та не довго дала на себе ждати звістка про Корсун. Останнього мая або 1 червня насіла вона до Львова¹⁸ і викликала чисту паніку, тим більшу, що майже одночасно розійшла ся відомість про смерть короля Владислава IV. »По цілій Русі пійшли плачі жінок, писки дітей: всюди чути було смертним жахом дрозачі голоси ріжного віку і стану«¹⁹. »Вже по нас, пропали ми!« — починає лист львівський міщанин, визначний історик Хмельниччини²⁰. »Ми тут серед великої маси людей ріжного полу, стану і віку жиемо день і ніч у страсі і трепеті«. З усюди напливали до Львова втікачі, пани, шляхта, нешляхта, Жиди, сподіваючи ся безпечного захисту у Львові²¹, хоч Хмельницький був 100 миль далеко! Проте страх мав такі великі очі, що в місті лише одну браму відчинювано, при котрій панував стиск і замішанє. Постягано військо з найблизших околиць та обсаджено мурі і замки, немов би українські полки були вже у Глинянах. Люди, особливо жінки та діти, кинули ся до костелів на мольби, духовенство водило по місті процесії для відвернення гніву божого.

Та у сім божевілю не хибувало методи... Поляків здіймав жах не так перед далекими полками козацькими, як перед тим морем української людности, серед котрої ті Поляки жили, над котрою панували і котру підозрівали в »невірности«. »Пушок, пороху, провіантів та иншого военного знаряду маємо, Богу дякувати, доволі; лише боїмо ся ворохобні і таємних підступів з боку людей грецької релігії, бо се певна річ, що вони визирають ворога з утіхою« — пише згаданий львівський міщанин²². На тему сеї внутрішньої небезпеки почали ходити ріжні фантастичні вісти: що 70 козаків вийшло в Польщу на те, щоби підпалювати найважнійші міста; що одного з них уже піймано в Бережанах, що вони вже мабуть у Львові і т. ин. Почато дивити ся з підозрінем на кожного Русина, навіть на Вірменина, підозріваючи в нїм як не козацького агента то небезпечного зрадника. За підозрінем ішло звичайно вязненє, а навіть торттури; ними було легко потверджувати все те, що хора уява зображала. Як характеристичний зразок манії переслідуваня польських колоністів на Русі може служити ось яка анекдота з того часу: Хмельницький, маючи мало оружа, шабель, куль та пороху для свого війська, написав лист до одного львівського міщанина

Русина Георга, чоловіка багатого, власника кількох каменець, просячи його, щоби накупив для війська запорожського всякого потрібного: одночасно післав йому Хмельницький гроші сховані у пшоні. Та заки «руські коляси» доїхали до Львова, Поляки перехопили лист, переписали, потім запечатали знов і відіслали згаданому Георгієви. По сім прибули до нього вози з пшоном і гріншми не стаючи в ринку. Зараз розіслав він своїх людей з возами до Кельць, Опатовця і Кракова за закупном бажаних козаками річей. Накупивши всього доволі пустилися сі люде в дорогу на Україну, та коли минали Львів, заступлено їм дорогу і весь набір відобрано. Георга візвано на ратуш, і хоч він виширався всякої вини, і доказував, що товар призначений для польського війська, всаджено його до в'язниці, а дома зроблено трує, що мав дати сензаційний результат: мали знайти 200.000 грошей від Хмельницького та велику силу усякої зброї²³. Річ очевидна, що вся конспірація згаданого Георга була видумана. Тільки у ній правди, що секатура спокійних горожан Русинів. Від підозр і секатур не був вільний навіть львівський владика, Арсеній Желиборський, чоловік наскрізь лояльний і спокійний. Обвинувачувано його, що буцім також післав Хмельницькому раз пороку (3 бочки), другий раз куль та олова: що буцімто писав гетьманови листа взиваючи його під Львів: православні передадуть місто козакам²⁴. Звичайно, на сім не було і зерна правди. Та такі поголоски викликали дуже нервовий настрій; фанатизм польського поспільства змагався щораз більше; львівські Русини знайшлися в дуже труднім і небезпечнім становищі. Вони почали дійсно робити сходи і нараджувати ся, що їм чинити і як поводити ся. Сі наради Поляки брали знов як змови против них, і напружене зростало.

На вість про перші перемоги Хмельницького і з огляду на смерть короля, порозумів ся Остророг з польським архиєпископом Красновским і оба не чекаючи розпорядків примаса і сенату, ані спільного соймика у Судовій Вишні, візвали шляхту на нараду до Львова 4 червня. Збори відбували ся в рефектарі францисканського монастиря. При сім стала ся подія незвичайна в польських порядках політичних: панове шляхта зволіли попросити до участі в нарадах представників львівських міщан²⁵. Видко ситуацію оцінювано дуже поважно, коли у сих панів появило ся стілько самовідречення...

Завданем львівської наради було наперед обдумати оборону землі себто наймити військову силу та ухвалити потрібний на сю ціль податок, дальше зложити т. зв. каптуровий суд для криминальних справ на час безкоролів'я. Пятьсот земських вояків (100 гусарів, 200 козаків та 200 піхоти) мали стояти на сторожі львівської землі під головним проводом вибраного земського полковника Мик. Остророга. Одночасно

*збори і суди
в Судовій Вишні*

присвячено багато уваги самій столиці Галицької Русі, як головному захистови землі в разі остаточности. Очевидно лише з огляду на сі справи прошено на з'їзд заступників міста.

Передусім візвано міщан, щоби подбали про укріплення Львова, бо »на нім багато залежить не лише нам самим а й усій Річипосполитій«. Задля того заряд міста має порозумівати ся постійно з полковником землі й депутатами (числом 8) до каптурового суду на нижнім замку у Львові. В руки такої мішаної влади віддано обов'язок держати укріплення у добрім стані, головно дати позір на слабі місця їх, як прим. церква св. Юра й ин. Ся власть дістала також право наказати, в разі потреби, знесенє таких хат та будівель, що моглиб спиняти успішну оборону. Поручено також мати докладний нагляд над брамами і фіртами міста та для стереження їх уживати самих тільки служебних плачених вояків і не допускати на сі становища людей підозрілих. Дальше признано на з'їзді, що оба львівські замки недостаточно знаряджені для оборони. Старости львівського Єрон. Сінявського, що мав в оціці замки, не було у Львові; він був на Україні з Мик. Потоцьким та в битві під Корсуном дістав ся у татарську неволю. Тому нагляд над замками віддано Остророгови та каптуровим судям. Окрім того поручено архієпископови подбати у примаса та підкарбія коронного, щоби сі замки були скріплені конштом державним, а тимчасом наказано бурграфа Івана Братковського, щоби в неприсутности старости шльнійше заходив ся коло заряду маєтностями староства. В такім разі, якби полковникови й війську львівської землі було призначено вийти поза межі її против ворога, мав він та каптурові суді полишити Львів у повній оборонній готовости. Вкінці згодив ся з'їзд на домаганє міщан, щоби в часі небезпеки була у Львові лише одна юрисдикція, міська, і щоби їй підлягали всі, що сидять на ґрунтах незалежних від неї, себто церковних, монастирських, замкових та шляхотських; так само й усї Жиди, в місті чи на передмістях, мали мати над собою лише власть бурмистра²⁶.

Участь міських заступників на з'їзді не була нічим зазначена у формі самої ухвали (laudum); панове шляхта, значить, сю участь приймала тільки як справу виїмкову. Та мабуть у звязи з сям бачимо міських делегатів на соймнику у Судовій Вишні, спільнім для Львівщини, Перемищини і Сяніччини, що був три тижні потім (25 червня)²⁷. Та ся міщанська делегація не дуже була втішена рішеннями соймнику, вложеними в накази послам на конвокаційний сойм. Навіть у теперішних поважних обставинах шляхта не вмiла піднести ся понад свій вузькоєстановий світогляд, що заздро стояв на сторожи кожної букви шляхотських привилеїв. Між иншими проявами такої сїпної політичної заздрости²⁸ на перше місце виступила справа вибору короля. З огляду,

що підносили ся з ріжних боків голоси, щоби задля поваги хвилі не зважати на всі елекційні формальности та безпосередно по конвокації приступити до вибору, шляхта запротестувала дуже рішучо против усіх відскоків від дотеперішних звичаїв, домагаючи ся вибору лише в шість тижнів по конвокації або аж тоді, коли українська революція буде здавлена. Такі застереження були подиктовані страхом перед *dominium absolutum*, що серед воєнної хвилі могло ненадійно явити ся над головами всевладної шляхти, головню тої з руських земель, найбільше реакційної та анархічної. Міщани не розуміли гаразд сеї шляхотської політики і дуже остро висловляли своє невдоволене задля такої формалістики. »Дивіть, яка дурійка захопила нас!« — пише один із них. »Отеє сповняє ся, завдяки нашій амбиції, колишня приповідка Кохановского: *Nową przypowieść Polak sobie kupi, że i przed szkoda i po szkodzie głupi*«²⁹. »Не бажайте, панове, приступати до вибору короля, поки ся руська хуртовина не буде яким будь способом успокоена: а тимчасом нехай ворог завойовує руську землю та в ній заводить свій лад! Розумійте, панове, що польська вольність зазнала би більше шкоди з ранішого вибору, як із страти руських країв — сеї оборони і найсильнішої твердні королівства против варварів, сього правого ока Річпосполитої, сеї непереманної скарбниці доходів й сього одинокого торговища держави зі Сходом!«³⁰

Та на самих тільки жаях скінчило ся невдоволене львівського міщанства. Воно було й серед нормальних обставин зовсім безсилне політично: теперже уся його надія була в шляхті Руського воевідства: тільки вона могла дати Львову захист від української небезпекі. Тому то міщане приймають із великою прихильністю ухвали соймиків щодо оборони земель та з нетасною симпатією витають усї приготованя в сїм напрямі. Міський уряд взяв ся зі свого боку до деяких оборонних підготовань. Окрім справи про єдність юрисдикції ухвалила рада однодушно, щоби ніхто не важив ся покидати міста під карою інфамії і конфіскації майна. Одначе ся заборона не мала обмежувати торгівлі: купецькі помічники та посередники могли виїздити з краєм, як завсїди бувало³¹. Взагалі запанував у приготованиях такий поспіх, немов би Хмельницький кожного дня міг розвинути козацькі полки під мурами Львова. На мурах і валах удержувано поготівлю, міщане узброїли ся, в ратуши поставлено відділ війська »на несподіваний випадок«, пушки поставлено на призначених місцях і т. ин.³² Та минав день за днем і твори уяви не ставали реальною дійсністю. З одного боку покладаю великі надії на нові приготования польські до походу на козаків; з другого боку приходили звістки, що Хмельницький зовсім не поступає дальше на захід, противно показує дуже велику поміркованість. Все те

успокоювало дещо переполошені уми львівських Поляків, хоч нервовий настрій полишив ся ще даліше.

14 червня прибув до Львова учасник корсунського погрому, староста Єроним Сінявський: він був дістав ся в татарський полон та Тугайбей знав його особисто і за обіцянку великого викупу відіслав його у Межибоже. Поява його у Львові, саме в часі обходу Божого Тіла на ринку, викликала загальну сензацію. Як можна було сподівати ся, всю вину програної скинув він на Потоцького, називаючи його просто боягузом³³.

З поворотом Сінявського праця над скріпленням оборонности руської митрополії перейшла під його провід. Та він був рідний син Річипосполитої. Польські воєнні приготованя почали йти звичайним у Польщі способом себто черепашиним ходом. Ся нездарність шляхотського режиму викликала неспокій серед міщанства. Погляд, що війна буде довга і тяжка, удержував ся даліше: новин від Константинова та Бару чекано з напруженем³⁴. Приходили більше і менше відрадні вiсти: перші з них звичайно опісля не справджували ся, як ось та, буцімто Вишневецький за Дніпром мав бути горою³⁵. Знаному нам підчаному приходило ся навіть виставляти для українського вояка як найкраще свідомство: против нього годі поривати ся з чимнебудь³⁶. Така думка мусіла бути загальна, коли іменоване сенатом трьох рівнорядних «регіментарів», кн. Заславського, Остророга та Конецьпольського (звісної трійці, охрещеної козаками як: перина, латина і дитина) викликала загальне незадоволене. Мотиви сього незадоволення в різних гуртках були різні, переважно особисто-приватного характеру, одначе не хибувало закидів чисто-політичної і милітарної натури. Різько висловив їх Львовиянин: критикуючи чудацьку ідею триумвірату в такій критичній хвили, він, мабуть одинокий серед тодішніх Поляків, добачував давню історичну основу найновішого польсько-українського конфлікту, пригадуючи колишні походи галицько-руських князів (навіть із Татарами) на Польщу, щоби «викорінити польське імя»³⁷.

Тимчасом приходила новина за новиною, одна гірша від другої. Правда, Хмельницький не рушав ся поза Білу Церкву, та революційна пожежа обхоплювала щораз даліші (чи зі становища Львова — щораз ближші) простори. Дня 3 липня принесли львівські стражники (що їх нарочком посилено з міста) запевнене, що Українці ударили на Бар та потім мають йти просто на Львів, щоби випередити польські війська. Була се очевидна пересада, як майже у всіх вістях з поля революції: се тільки піддержувало подражнений настрій. Вже тоді, розумуючи над обороною міста, зроблено принципіальну постанову в разі потреби спалити передмістя та побудувати паркани блізько міста³⁸.

Кілька днів пізніше на всіх устах Львовян було нове страшне слово: Кривоніс! Про його походи розказувано такі подробиці (очевидно грубо пересадні), що міщанинови могло на голові ставати дуба. Ті, що повертали з татарського полону потверджували вістку попередню (сильне жерело!), що Татари мають намір іти на Камінець а козаки на Львів. Та тепер почували себе Львовяне краще: збиране військ від воевідств поступало скорше і додавало відваги міщанам. »коби лише, не дай Боже, не було якої зради«³⁹. Потім знов приходили відрадійніші відомости. Наперед дуже добре вражінє зробила здержливість Хмельницького у воєнній акції⁴⁰ та його непричасність у Кривоносних підприємствах. Велика радість запанувала межі львівськими Поляками, коли 13 липня оповіщено на казанях по костелах, що Вишневецький узия Немирів та побив Українців⁴¹. Зменшила ся вона незабаром, коли довідано ся, що їй походи Вишневецького спричинили виступленє з резерви Хмельницького та збиране ним на ново війська. А тимчасом польські війська, переходячи коло Львова, нищили околицю, особливо села самого міста⁴². Упадок Полонного викликав пригнобленє: було таке переконанє, що сей город оборонійший від Львова. Так само вісти, що виславлюваний Вишневецький мусів чим борше уступати перед Українцями: що революція зблизила ся вже на 24 милі від Львова (Межибоже): що Русаки втічуть із польського війська і т. пн. — переміяли недавну бундючність у зневіру⁴³.

Покріпили ся децю львівські серця 3 серпня, коли то Остророг, зібравши хоругви Львівської землі, виїздив зі Львова під Глиняни, серед пишної паради й патріотичних маніфестацій людности, а за ним потягли хоругви інших воевідств., що доси збирали ся переважно в околицях руської митрополії. Та не довго тревав сей підем духа. Десять днів пізійше прийшла відомість про упадок Заславля та дуже скрутне становище Бару⁴⁴, недовго потім про упадок його та Межибожа⁴⁵. Ходила також поголоска, що Хмельницький мав заповісти Кисілеви, що буде з ним трактувати... у Львові⁴⁶. Було в сій анекдоті тільки правди, що в усіх ведених тоді мирових трактатів між компсарями Річшполитої і Хмельницьким ніхто не вірив. Львівський архієпископ поясняв єю безвиглядність пересправ безсильністю Хмельницького супротив розагітованої черни, ну і тим, що в тих трактатах Польщу репрезентував... Rusin; Кисіль: отже »Господь знає, що з нами буде!«⁴⁷

Так прийшов вересень. Польські війська вже були рушили зпід Глинян на Україну. Одначе по їх відході якоєс годі було дочекати ся звісток про успіхи польського оружа. Натомість одна за другою приходила про польські страти, як розширене революції на Волини, а ще більше поважні ознаки такогж руху в близькім сусідстві Львова: в Со-

кальцині, Каменеччині і т. п. »Що день, що година ся безчесна і не-наситна нашої крови перфідія повзе і пожаром іде сюди під самі львівські мури« — жадує ся львівська шляхта королевичеві Карлови⁴⁸. Приспаний на якийсь час страх від Русинів підняв голову на ново: »Вже у нас показують ся конспирації: вже багато гільтайства поночам наїздить і відїздить: вже відбувають ся різні збори то по церквах, то по закутинах і долинах передміських: вже нам Русь вповідає послух!« Зроблено нагінку на Русинів міста і всіх підозрілих у конспирації потягнуто 7 вересня на ратуш⁴⁹. Очевидно й сим разом не можна було знайти вини на них. Вони заявили одногласно і присягли на те, що їм не в голові ніяка зрада: як що сходили ся і радили ся з собою, то лише тому, що Поляки наагасували їх разураз та грозили погромами, без найменшої їх вини. Батьки міста мабуть повірили сим упевненням і жалям Русинів, бо старали ся їх успокоїти і потїшити⁵⁰. Видко бояли ся, щоби дальшим дразненням їх не погіршити ситуації. Так думали керівничі міста, та що инше крило ся в умах польського загалу...

Вже здавна перебувало у Львові багато шляхти, особливо втікачів із дальших восвідств обнятих революцією. Тепер же, як рух перекинув ся на Волинь і почав захоплювати Галичину, намножило ся ще більше шляхти у Львові. Тут вони упевнили ся, що Львів дає дуже мало гарантії на безпечний захист. Львівський арсенал був значно випорожнений в користь того війська, що збирало ся під Глицинами. Та найважнійше те, що не було у Львові фахового наємного війська, що одинокое могло успішно боронити міста: міщанська міліція при довшій облозі не багато варта. Прошено регіментарів, щоби післали до Львова відповідну силу, та надаремно. Підчаний хотів вдоволити сьому бажаню, та його власть була дуже обмежена. Він просив самого примаса розпорядити, щоби з кожного полку восвідств одна компанія була призначена на обсаду Львова (й Камінця), та без успіху. Лише наємних піхотинців Львівської землі в силі 200 м. завернув підчаний під столицю⁵¹. Та сього було дуже мало. Тому самі Львовяне оглядають ся за новими силами. Саме тоді, на початку вересня, переходили коло Львова хоругви королевича Карла під проводом сандомирського хорунжого Казановського та черського чесника Пенцлавського, щоби іти до лінних військ. Шляхта і міщане просили командантів лишити ся у Львові, а коли сі не могли сього зробити на власну руку, вислано листи до королевича, щоби видав приказ своєму війську полишити ся у Львові і »се пограничне місто, сю митрополію й оборону Русь був ласкав ратувати від внутрішнього ворога«. Вказано притім, що Львів покинений тепер усіми та над ним, над арсеналом, над храмами і святощами висить велика небезпека: як що помочи не буде, прийде ся »дальше вті-

кати звідси та ратувати свої здоровля»⁵². Просьба ся полишила ся без успіху: команданти хоругов не хотіли навіть чекати відповіді від королевича: і зовсім оправдано, бо він висилаючи в похід своїх вояків думав лише про корону, а сеї не могли йому дати Львовине... Отаке висказана у листі погроза — покинути місто — почала сповняти ся. Шляхта почала виїздити зі Львова: її ніхто не спиняв. Щоби її слідом не пішло й міщанство, відновлено давнійшу заборону покидати місто, дозволяючи лише жінкам та дітям виїздити: очевидно, як що за містом могло їм бути безпечійше⁵³.

Дальші тижні принесли дещо спокою. З польського обозу приходили віраді (звичайно пересадні) вісти про ріжкі перемоги польського війська та великі буцімто погроми Українців: тому вполювано в себе переконане, що за плечима такої хороброї армії Львів може бути зовсім безпечний⁵⁴. До того соймки нашого воевідства рішили підняти у двох тижнях всю шляхту до загального походу (посполитого рушення) против селянської революції⁵⁵. Не знали панове, які то події зайдуть протягом сих двох неділь!

IV.

Розпука, надія і зрада.

У суботу 26 вересня вранці ще брами міста були позамикані як уже під ними стояли міські стражники, що були в польськїм обозі і тепер з небувалим успіхом несли магістратови новину пиливецьку. За ними гнали вояки-втікачі. Чи можна собі уявити те вражінє, яке викликали в місті єї люде? Не треба було їх оповідань про те, що стало ся: досить було подивити ся на єї нужденні і вистрашені, обдерті і голонні фігури бувших вояків, щоби зрозуміти все... А до того ще перші їх слова були, що неприятедь буде за кілька годин у Львові! »Страх і велика тривога впали на всіх горожан: не сила їх описати і висловити: ніхто не повірить, хто не бував у подібних разях« — пише Кушевич, повторюючи місце з Енеїди:

Quis cladem illius noctis, quis funera fando
explicet aut possit lacrimis aequare labores?⁵⁶

Жіноцтво кинуло ся серед страшного галасу і натовпу у краківську браму втікати з міста, поки можливо. Мушци візвано на вали. Та не всі слухали сього приказу. Богато з них кинуло ся також утікати, не лише »пани та нанята«, що захопивши зі своїх достатків що лиш було можливо подавали ся чим боржій до Торуня і Гданьска між неприхильних собі Німців⁵⁷: знайшло ся чимало й міщан, і то зюсеред найзватнійших »батьків міста«, що висше згаданой власной заборони не розтягали й на свої особи, »що в тім заколоті і перестрашу покинули мі-

ето, свою рідну матір, втікаючи нечесно». Розгніваний сим заячесердем львівський патріот назвав їх гіршими пчл: сі мають природний інстинкт держати ся своїх улив без огляду на величину і красу, на пору й обставини⁵⁸.

Отсей докір Кушевича його землякам замітний ще з иншого боку. Він сам полишив ся у Львові і перебув усі злидні й небезпеки облоги й голоду: межи втікачами знов був инший визначний міщанин, котрому доля не пожаліла більшої слави у сучасників і у пізніших поколінь — Вартоломей Зиморович. Оба приятелі, оба у своїх писаннях (Зиморович був щасливіший у них) зупиняли ся над українською революцією й облогою Львова: та яка величезна різниця між ними! Наперед уривки писань першого належать до найцінніших жерел до історії Хмельниччини, дарма що історики дуже мало їх знали та ними користували ся: зате твори другого, побудовані на очевидних видумках та клеветах, здавна звісні й цінені різними дослідниками. Ще більше відбігають від себе оба письменники політичним світоглядом та оцінкою українського питання в межах Річипосполитої: у Кушевича бачимо, побіч великого зрозуміння політичної й господарської вартости українських земель, відчуванє основних мотивів української революції та свідомість потреби змінити політику Польщі в українських справах у напрямі амнесії, уступок і толеранції: Зиморович натомість заступає течію непримирну, безоглядну аж до зазиву... віроломно ломати умови з козаками⁵⁹.

Та все те виявило ся трохи згодом. Тимчасом отся дезерція міських достойників ще дужше збільшила переполох серед міщан, що стало повне безголовє і безрадієсть у найважнійшій справі — приготуваню міста до оборони⁶⁰. Вже годі було нарікати, що регіментарі забувають про Львів: тепер більша часть того, що з їх армії полишило ся цілого, вертало до Львова, а навіть поза Львів гнав їх необмежений страх. Не було кому їх спняти та приводити до порядку. Та незабаром появили ся й самі головні герої — регіментарі польської армії. Перший появил ся Остророг. Того самого дня, в суботу вечером, коли брами були вже зачинені, надіхав він з Одеська, спнивш ся на передмістю й аж другого дня перед полуднем показав ся у місті. Міщане »споглядали на нього з жалем і гірким плачем, пригадуючи собі власні оплески та маніфестації при його відїзді до обозу«⁶¹. І дійсно, сумний образ представляв коронний підчаший: »приволік ся як найбільшійший слуга, струджений, почорнілий, без опанчі й без пристойної шапки«⁶². Богачем він ніколи не був, перед походом задовжив ся грубо, надіючи ся опісля гарних зисків, тепер був зовсім зруйнований.

Та сей пан не упадав на дусі, він належав до тих, що все умі-

ють скочити на ноги. Безпроволочно узяв ся скріпляти своє становище. Гладкий у словах умів він скинути з себе вину та пересунути її недвозначно в инший бік — на других панів... Зараз у неділю перед полуднем зібрав він війскову нараду до Францисканів. Окрім Остророга, Мясковського й ин. було кільканадцять ротмістрів і поручників та до 300 «товаришів». Межи ними зявив ся босий реформат Крижановський та роздавав «сумним плачучим» воюкам по червоному золотому⁶³. Забрав слово підчаший та виголосив жалісну, плачем переплітаю промову, доказуючи, що не він був причиною втеки і страти, що його якраз покинено в битві і він по тяжких стратах мусів уступати за иншими. Обвинувачував тих, що зараз на перший слух про прихід Татар почали виправляти слуг в дорогу. Обвинувачував комисарів, полковників, що не хотіли його, регіментаря, слухати, кождий маючи себе за старшого. Всі присутні піддали ся його вимові і признавали йому рацію. Тоді звернув ся з зазивом до війскових, щоби не покидали рідного краю, щоби полишили ся при Львові і дальше не втікали (підчаший ужив лагіднішого слова: повертали): обіцяв усіми способами старати ся підмоги, грошей та хліба для них.

Серед промови Остророга дано знати, що у Львові зявили ся різні пани з погрому. Тому нараду перервано і відложено до понеділка (28 вересня) рано⁶⁴. Підчаший післав просити прибулих на сю нараду⁶⁵, а сам тимчасом почав писати реляцію у Варшаву. Тут так само спихав з себе всяку вину: всі робили навпаки тому, що він радив. Висловив погляд, що Татари найблизшого дня повинні бути під Львовом. Свій приїзд сюди пояснив наміром стримати тут розбите військо та боронити міста: «буду держати ся, скільки лиш зможу, коби лиш завість чия не зіпхала мене, як перевернула богато з наших рад». Дятого мав намір взяти гроші з ратуша на державну поруку (in fidei publicam) та роздати війську. Просив, щоби сенат видав універсали до недобитків і тих, що в кампанії не були, щоби збирали ся до нього під Львів: та над усе треба «наймити чужоземного війська, найбільше піхоти, бо з тих ново затягнених, що тепер були, потіха невелика»: вкінці — мусить ся покликати всю шляхту до загального походу⁶⁶. Мабуть ніяково було Остророгови, що він перший з усіх генералів опинив ся у Львові, тому в тексті листу знайшло ся слово: «я сюди инні прибіг...», а під листом дата: 28 вересня. Обережність веліла йому поповнити такі дві неформальности. Зрештою писане листів в сій ситуації була річ зайва.

Остророг був перший та не одинокий. Зараз у неділю появили ся ще инні вельможі у Львові. Ще вранці був тут кн. Заславський, та побачивши ненависні погляди міщан та воюків на себе (його передусім

обвинувачувано — несправедливо — за погром Поляків) з'явився за цілість своєї особи і негайно подав ся в дальшу дорогу на Ренів⁶⁷. Пізнійше приїхав староста львівський Сінявський з кількома своїми хоругвами. Він утік прямо з Бережан, полишивши на волю боже місто і порожній замок, навіть без бурґґрафа. Ся втека досить зрозуміла. Саме перед тим він, піддаючи ся загальному настроєви Поляків супротив Русинів, «відкрив» серед своїх бережанських підданих «зраду» чи радше змову буцїмто на жите своє власне, своєї жінки та сина. Винуватому злочинови кинено на 15 міщан та двох священників. Процес був очевидно короткий: всі дали свої голови під топір ката⁶⁸. Не диво отже, що відомість про пиливецький погром польського війська нагнав пана на Бережанах доброго страху...

На полудне з'явив ся Вишневецький із Тишкевичем, вєсводою київським. Князь Ярема — як найамбітнійший, найметивійший, найфанатичнійший, найреакційнійший та найменше інтелігентній зпоміж усіх вельмож на Русі — мав багато прихильників. Жалувано його, «бо все, що мав на світі, стратив» та добачувано в нїм одного чоловіка достойного гетьманської булави на знищенє «збунтованого хлопства». Приїхало з ним лише кільканадцять його рукодайних шляхотських слуг. Князь сїпив ся з ними на передмістї, де якийсь Вірменин дав йому обід і постелю. Дальше появил ся хоружий коронний Конєцпольський, що покинув свої Броди. Він пішов слідом ки. Заславського, виїхав зі Львова, мабуть із тих саме причин, що й той⁶⁹. З менше знатних панів приїхали сюди: староста ломжинський Єрон. Радзейовський, котрому по кількох роках судило ся здобути широкій розголос у політичній світї, дальше староста городецький Влад. Мишковський, рожанський Войт. Вєсєль, опочинський Збиг. Олесницький, люблинський Збиг. Фірлей, брат його Михайло, роґожинський Кар. Грудзїньський, стражник коронний Сам. Лац та доволї інших. Вони всі полишили ся у Львові, щоби взяти участь у військовім «колі», що мало бути другого дня.

У понеділок рано всі пішли на збори до костела Францисканів⁷⁰. Окрім усякої старшини прибуло около 3.000 «товариства». Та не явили ся найважійші панове як Вишневецький, Тишкевич і ин. Без них уся парада булаб схиблена, тож з «кола» пішла депутація до ображених вельмож, підкоморій Мясковський, підсудок Виґґа та писар земський Ожґа. Вони почали просити панів, зокрема Вишневецького, вневняючи його, як то весь ратунок Львова лежить у його руках, як то все лицарство має велике серце до нього і заявляє охоту полишити ся тут, коли він обійме начальство⁷¹. З'явила ся ще друга депутація, від міщан, з мольбами — не покидати їх на поталу ворогови. Довго не піддавали ся панове намовам, заслоняючи ся то образою з боку підданого,

що бучімто обмовив їх і приписав їм різні гріхи сповнені під Пилявцями, то беззглядністю дальшої боротьби, то нестачею гроша на заплату війську, щоб його здержати, та иншими подібними перепонами. Аж коли міщане заявили готовість покрити всі потрібні видатки, уступили панове і пішли до «кола», де вже три години чекано на них нетерпеливо⁷².

Після ще півгодинних перепросин з підчашим почали ся наради. Поперед усього військо хотіло мати головного команданта. Всі домагали ся, щоби за гетьмана став Вишневецький. Іменем усіх просив його з плачем Тишкевич, закидаючи на всі святощі, щоби взяв на себе сю честь. Князь давав себе довго просити, вкінци заявив, що підійме ся того уряду, як буде військо, будуть гроші та як підчаший зложить свою режіментарську власть. Підчаший образив ся очевидно і заявив, що наданого йому Річюпосполитою уряду не зложить на домагане некомпетентної горстки людей. Та як попередного дня військо притакувало підчашому, так тепер зірвала ся буря гніву на нього, з закидами поганого заряду його в останній кампанії. Демонстрації єї тревали три години, аж стероризований підчаший заявив остаточно, що складає свій уряд і другого дня відішле грамоту примасови. Тепер сцена змінила ся. Зисовано собі, що в таких обставинах вибраний гетьман може не знайти признання державних властей. Томуто всі почали просити його, навіть сам Вишневецький, щоби того не робив. Остаточно підняв ся підчаший носити режіментарську булаву і дальше «за гріхи». Таким способом лише зреформовано дотеперішній триюмвират: на місце кн. Заславського увійшов кн. Вишневецький (застерігаючи для свого шваґра Конецьпольського третє місце)⁷³. Оба присутні гетьмани зложили святочну заяву, що з усіх сил служитимуть вітчизні... При їх боці як восинні комисарі були назначені: Сінявський, Радзійовський та Вессель. Посім рішено заняти ся двома головними справами, від успіху котрих Вишневецький зробив залежною свою згоду на гетьманство. Зібране грошей й орудуване ними поручено підчашому, Радзійовському та Сінявському. Офіцпри знов мали виготовити докладний спис присутних у Львові вояків та упорядкувати їх.

В часі тих парад складала ся одна характеристична подія. Між зібраними в костелі замічено... одного передміщанина Русина. Він мав прислухувати ся тому, що говорено, та записувати все у книжочку. Очевидно шингун! Пилявецькі герої кинули ся хоробро на нього, вивели з костела і коло сзуйтської фірти, без допиту й суду, убили. Випадок сей пояснювано собі як щасливе омен, а ще в день перед св. Михайлом, патроном Вишневецького! По єїй перемозі над «зрадливою

Русею» лицарське коло закрито, а достойники пішли на замок увінчати день бенкетом⁷⁴.

Кривава подія у Францисканів розбурхала наново приспані зверха інстинкти національного фанатизму супротив Русинів. Наперед войки Сінявського зловили і привели до Львова (2 жовтня) якогось гологірського міщанина: він буцімто ішов до Хмельницького з листом від міщан Голихгир і зазивом, щоби гетьман «чимскорше дав їм поміч против тиранства Поляків». Після тортур мав пійти на смерть⁷⁵. Знайшлась також (4 жовтня) якась істерична баба і почала розбазувати, як то вона була коханкою Кривоноса і з його поручення пішла з одним козаком аж під Краків на розвід, та в повороті покаяла ся, кинула товариша у Львові, а сама признала ся до всього... Очевидно, сеї жінки не повішено — на велике незадоволене патріотичного загалу. Піймано ще иншу жінку: її обвинили добрі люди о страшний злочин: чоловік її мав утекти до Хмельницького! Отже мало, що бідну жінку покинув чоловік: її віддано ще на тортури. Подібні злочини виводять навіть поважного Кушевича з рівноваги: «Нема жадного сумніву, що mezi людьми грецького обряду нема ні віри ні чести: від них то певно надходить наша загибель»⁷⁶. Який настрої був серед міського посільства — легко додумати ся.

Одночасно захопила польське міщанство патріотична жертволюбність, а й Русини не могли не піддати ся їй, із причин легко зрозумілих. Позволено комисарам брати у ремісників та купців потрібний для війська товар: добровільно складано жертви у грошах і дорогоцінностях, відповідно до можности. Навіть уже в часі наради у Францисканів приношено і жертвовано Вишневецькому дари від костелів та монастирів⁷⁷. Вибрана на нараді комісія для збирання гроша порозуміла ся з міським урядом та уложила такий финансовий плян: 1) кождий мешканець міста має зложити контрибуцію в товарах відповідно до свого майна, що мають оцінити райці міста⁷⁸; 2) кождий міщанин, присутний чи неспитний у місті, має віддати всю готівку та металеві цінности: се обовязує і шляхту, але лише неспитну; 3) церкви віддають усі свої золоті і срібні предмети, до якого ужитку вони й не булиб. Все те малаб Річнесполита колись звернути і тому післано зараз всі ухвали примасови задля їх санкції⁷⁹.

Ясна річ, що така велика і загальна контрибуція, при одночаснім протегованю шляхти, мусіла остудити запал міщан до поношеня коштів. По кількох прилюдних на ефект обрахованих жертвах власники готівки чи цінностей старали ся тайти дійсний стан свій та ховати майно в безпечне місце. Та панове комисарі показали ся людьми недовірчливими і неуступчивими. Як тільки зачули (а прислужні «приятелі» знайшли

ся певно), що у когось є гроші, нападали нечаяно на того хату, в разі неприсутности господаря, вибивали двері, відмикали скрині і сховки (як не було ключів, кликали слюсара) та забирали все, що їм хотіло ся. Потім на все забране виставляли формально підписаний квит, що його мала колись викупити Річчосполита... Навіть монастирі та костели не дуже хотіли давати те, чого від них домагано ся. А на се жерело покладано найбільшні надії. Богаті Єзуїти встигли ще в неділю вивести із Львова свій церковний скарб разом із дорогоцінностями: частину на Угорщину, другу до Рави (коло Варшави). Комисарі зразу не вірили монахам, а потім присилували ректора їх написати відкликане послілки, за котрою мав поїхати відділ німецьких драгонів. На щастє патрів та їх скарбу не прийшло до сеї експедиції, бо підо Львовом зивили ся Татари. Та й без того Єзуїтів не минула контрибуція і взагалі жинво панів комисарів вишло хороше. Зібрано в готівці і цінних річах величезну на ті часи суму — близько півтора миліона золотих⁸⁰.

Складаючи таку контрибуцію місто мало безсумнівну певність, що задержить тим способом панів у себе та матиме зовсім поважну силу війська задля оборони. Одначе ся віра була довірем наївних... На відзив, звернені до вояків, ратувати від загибели рідний край та ставати в ряди, відповідали вони, що наперед мусять вони дістати відшкодоване за страти в пилявецькім погромі (мова про те пограбоване на селянах добро в обозі, що то по правді — як говорив литовський канцлер — вернуло ся правним власникам)⁸¹ та що платня їх мусить бути підвишена, бо з дотеперішною не гадають воювати... Дотого було багато таких, що не ставляючи особливих домагань просто кидали Львів та утікали в Польщу⁸². Остаточо вдало ся гетьманам зтягнути лише 4378 людей. А всіх збігців знід Пилявець було у Львові до 18000!⁸³ Значить — $\frac{3}{4}$ не чекали ні грошей, ні лаврів, ні... Хмельницького, лише подали ся в безпечнійші сторони. Аж годі повірити, щоби деморалізація між війском доходила до таких розмірів та щоби повага старшини, між нею й популярного Вишневецького, була така малозначна, як показують отей факти. Натомість є деякі підстави догадувати ся, що самі гетьмани з комисарями не дуже то поважно заходили ся коло задержання й упорядкованя вояків. Вони, по всій імовірности, згори порішили: з одного боку видусити зі Львова як найбільшу контрибуцію, з другого як найменше видати з неї на військо, щоб його мати лише стілько, скілько їм бажалось мати задля секретних намірів. А велика контрибуція була дуже придайна, щоби поправити зруйновані финанси гетьманів...⁸⁴

Доки не вибрано всеї можливої суми, grano ролю дбалих оборонців: відбувано воєнні наради, писано у Варшаву за підмогою, вислано

відділи на розвіді, говорено, про приготуване обозу для заслони Львова, і то де? — під Глинянами!⁸⁵ На ділі все те роблено з повною свідомістю наміреного віроломства. Вже з самого початку більшість шляхти заявила ся против оборони Львова, мотивуючи між иншим так, що треба дозволити Хмельницькому зробити ряд нерозважних кроків, особливо відтягнути його як найдалше від України, щоби йому опісля легко загородити дорогу до повороту⁸⁶. Та всього того не говорено міщанам, лише обдурювано їх до останної хвильки, продумуючи лише способи, якби вивести зі Львова грона, військо та воєнні прилади⁸⁷. Ще 4 жовтня міщани почували ся безпечними маючи з одного боку прославленого Вишневецького, з другого принесені його людьми вісти, що Хмельницький... все ще стоїть під Пилявцями, лише незорганізовані купи селян та Татари розбігли ся в різні боки⁸⁸. В дійсности вже того самого дня військовий підїзд Корнякта доніс, що недалеко Миклашева стоять Татари. Другий підїзд виправлений того дня під вечір потвердив попереднє донесенє з різними ще трівожними додатками⁸⁹. Ст відомости удержали напове в тайні від міщан. Найблизшого дня (у понеділок, 5 жовтня) Волохи Сінявського піймали недалеко Львова Татарина. На допиті в нижнім замку признав він, що дійсно Татари недалеко⁹⁰. Тепер уже не було ніякого сумніву про правдивість попередних вісток. І хоч самого факту сподівано ся вже від тижня і разураз про се думано, то тепер такий жах упав на гетьманів, комисарів і шляхту, що рішено чим боржій утікати. Вишневецький дав приказ війську готувити ся до походу і зараз того самого дня зполудня виїхав із міста⁹¹. Він змагав до Замостя (з тою думкою він приїхав був до Львова), та що на північ відо Львова були вже Татари, кинув ся обїздити на Янів. Та при переході через янівські ліси прийшло до битви з Татарами: Поляки перебивши ся зі стратами, пігнали через Яворів до Замостя⁹². Вишневецький хотів вивести зі Львова і гармати, та на переноні станула недостача підвод: руським хлопам не вірено а спровадити польських аж зпід Ярославля задумано за пізно. Висланий (3 жовтня) туди в сій справі Львовянини не встиг уже сновітити порученя і сам мало не погіб⁹³. Ся обставина є найліпшим доказом злої волі Вишневецького супротив міста, і її не можуть затерти ніякі оправданя, ані самого князя ані його обожателі серед польських істориків⁹⁴.

Львівські міщане не знали якийсь час нічого: вони були певні, що військо пішло против неприятеля, і були спокійні. Аж перед вечером віхала у місто хоругва німецьких драгонів під проводом Андрія Ціховського. Були вони вислані краківським воеводством до обозу ще перед пилявецьким погромом, та не дійшли на час: тепер Вишневецький зустрів їх недалеко Львова і переймивши післав до Львова... в заміну

за мільйонову контрибуцію⁹⁵. Аж тепер побачили Львовине, як їх обдерто і віроломно опукано. Гнів і розпука не мали границь⁹⁶. Та сі почування мусіли скоро замовкнути перед повагою хвилі.

V.

Піддати ся чи відбивати ся? Приготованя до оборони.

Наведене у заголовку питане може декому здавати ся дивним. Якто, невжеж у серця оборонців Львова 1648 р. міг закрасти ся промінь сумніву, що їм чинити, хочби й по зраді Вишневецького? Невже сама лише думка про можливість приймати Богдана Хмельницького хлібом-сіллю могла блиснути в головах тих людей, що то їх польська традиція історична змалювала ідеальними красками непохитної вірности, неустрашеної хоробрости та повного саможертви зрозуміння своєї культурної місії в краю варварів та розбишак? Таж се неспірна історична догма, що лише руська людіньсть Львова схилила ся до «зради», польська же готова була пролити «останну каплю крови» не то вже за цїлість а й за саму честь міста! На ділі воно було децю инакше.

Як лише ясною стала поведінка панів, зібрана ся в ратуши міська рада (очевидно неповна) й туди попрошено важніших представників шляхти, що таки полишила ся у Львові. Були се, розуміє ся, такі люде, що їм матеріяльні засоби не дозволяли втікати в Польщу або в більшим городі почували себе трохи безпечнійше як у непевних пригодах втікачки. Між ними була одна визначна, урядова особа: генерал коронної артилерії й начальник львівського королівського арсеналу Христоф Арцішевский. Один із перших військових достойників Річчосполитої, чоловік дійсно заслужений і цінений королем Владиславом IV, мав окрім того широку європейську чи радше світову славу дуже визначного воєнка і полководця, здобуць в ріжних війнах, найбільше в Америці у службі Голяндцям — славу, котрою перерастав ціле покоління земляків перед собою і по собі⁹⁷. В часі літної тривоги був він довший час у Львові, доставляв війську під Глинянами воєнних приборів та накликав шляхту й міщан подбати про ліпший стан укріплень міста⁹⁸. Він також мав подати плян спаленя передмість в разі приходу козаків. Пізнійше брав він участь у поході під Пилявці, разом із иншими панами оинив ся знов у Львові та був на знаній нам нараді у Францисканів⁹⁹. По виборі гетьманів мусів він слухати їх приказу, хоч мабуть мав власну думку про них. При грабованю міста держав ся здалека. За певна річ, що дійсні пляни гетьманів були йому звісні перед їх виконанєм. Він саме дістав від них поручене знайти підводи до вивезеня гармат із Львова¹⁰⁰. Перед міщанами він не виявив тих планів, одначе сам не виїхав з панами й остав у місті. Добровільно чи на приказ Ви-

вишневецького? Правдоподібно з власної волі, а як із волі старшини, то хіба задля того лише, щоби не викликати підозрія серед міщан¹⁰¹. Тепер очі всіх були звернені на Арцішевського. Від нього надіяно ся поради, помочи, проводу...

І шож міг сказати тепер сей старий, бувалий і славний вояк? З одного боку маючи великий воєнний досвід, з другого боку знаючи правдивий стан оборонности Львова та хочачи бути чесним міг він дати лише одну відповідь на поставлені йому запити: оборона безнадійна, краще згорі здати ся. Таку раду дав дійсно генерал Арцішевський. І не він сам так думав. Були й інші, головно межі шляхтою, що бачили всю небезпеку безвиглядної оборони. Коли козаки здобули Полонне й цілий ряд інших твердинь — говорили вони — то не зможе їм остояти ся і Львів: отже краще відчинити брами на їх прихід і не ждати, аж заговорять пушки і ворота упадуть у козацьким приступі. Та горстка людей, що взялаб на себе оборону міста, попаде у перестрах на сам вид великих мас ворогів та дасть себе опанувати великій трівозі на спомин піливецької битви¹⁰². Політичний рахунок прихильників здачі міста був, очевидно, дуже простий. Шкоди, які міг потерпіти Львів в разі добровільної окупації, булиб невинною іграшкою супротив того нещастя, яке впалоб на город при облозі і здобутю його. Коли в першім випадку Хмельницький мусібно захистити місто від черни й Татар, то у другім моглоб се бути неможливістю навіть при найліпшій його волі.

Та всі ті тверезі остороги генерала і шляхтичів, що краще орієнтували ся в політичній і воєнній ситуації, не знайшли признання серед батьків міста. Вони рішили боронити ся та просили Арцішевського взяти у свої руки найвищу команду у воєнній акції. Генерал очевидно не міг приймати сього уряду, лише заявив, що скільки стане у нього знання, досвіду та сил, помагатиме оборонцям словом і ділом¹⁰³. Таким способом провід в оборонній акції припав самому бурмістрови Мартинови Гросваєрови, а генерал артилерії був йому чимсь у роді шефа генерального штабу.

На превеликий жаль не знаємо напевно, чому управа міста не пійшла за радою Арцішевського й тов. та які поставлено аргументи в користь оборони. Можемо лише догадувати ся, з дуже великою правдоподібною, що спонукало міщан до такої ризиковної постанови. Мабуть два ріжні мотиви грали тут рішаючу ролю. Наперед той, що міщанство попри весь гнів на Вишневецького таки не могло погодити ся з думкою, буцімто панове дбали лише про свою цілість. Вони лише тому виїхали зі Львова, щоби в Замостю зібрати пруські війська і посіпшити на визволене Львова — оповідав з порученя Вишневецького командант краківських драгонів Ціховський і міщанство вірило сьому запевненю ве-

личаного воєводи. Отоєю вірою в близький прихід помочи піддержувало енергично латинське духовенство у Львові. Воно мало найбільше оправдані сумніви щодо спасенности добровільної здачі міста. Політичних планів Хмельницького львівські патри очевидно не знали, та на всякий випадок не могли сподівати ся з того користей для себе. Тому вони піддержують отоєю наївну вірою у відсіч, розпалюють релігійні почування та тим способом утримують непримирний й одчайдушний настрій людности. До того причинили ся ще ті безнастанні відомости, що прихотили до Львова протягом чотирох місяців, про ріжні нелюдські вчинки та знушання Українців над католиками. Творила і розширювала їх наперед хора уява та ся своєрідна психика, якою визначають ся завойовники в панованю над поневоленими. Окрім того політична боротьба межю обома польськими королевичами за корону причинила ся сильно до збільшення подібних видумок та страхів: прихильники Яна Казимира розголошували свідомо й умисно неправдиві і страшні відомости з України, щоби показати невідповідність кандидатури Карла Фердинанда і спасенність вибору такого «воєнного» чоловіка як Ян Казимир, що огнем і мечем може розв'язати українське питання¹⁰⁴. Всього того Львовяне не знали і приймали всі українські страхоти так, як вони були голошені: не розуміли гаразд великої ріжницї межю Хмельницьким з його козаками та революційною селянською чернею і тому мабуть не пристали до думки таких поважних людей як Арцішевский та з вірою в недалеку поміч Вишневецького рішили боронити ся. Може бути, що якби польське військо покинуло було Львів кілька днів передше, то розумна розвага булаб узяла верх над політично-релігійною істерією: та се стало ся вже тоді, як навкруги Львова появили ся татарські відділи, що згорі накиннули міщанам оборонне становище.

* * *

Заки перейдемо до огляду тих оборонних заходів, що їх поробило місто задля свого сподіваного ратунку, спинемо ся коротко на топографії Львова у тім часі¹⁰⁵.

Столиця Галицької Руси складала ся з самого міста та передмість. Межю ними була не лише політично-правна окремішність а й докладний територіяльний розділ. Місто обіймало ту частину теперішнього Львова, що зове ся середмістям, а й то не ціду. По східнім боці досягало воно лише до кінця Успенської церкви та Домніканського костела; на полудне до ул. Собіського та й то не зовсім доходячи до неї; на захід по західну стіну Єзуїтського костела; на північ по ул. Скарбківську та її продовжене на захід. Отосей простір, що займає менше-більше 15 гектарів, був обведений подвійним муром. Перший, внутрішній, біг зараз попри міські дома, часом навіть зливаючи ся з ними

в одну будівляну цілість. У віддаленю кільканадцяти кроків тягнув ся рівнобіжно другий, зверхній мур, децю нижший від попередного, з баштами і вежами, найсильнішими на рогах та над брамами. Місце між обома мурами подекуди забудоване, головню по східнім боці. Тут стояли два арсенали, королівський і міський, що ще й сьогодні служать як військові маґазини (перший коло Домніканського костела, другий на полудне від «Дністра»). За зверхнім муром був докола широкий рів (по східнім боці ширина нинішньої улиці Підвале), а за ровом опоясував ціле місто великий насип землі — вал, котрого останки під назвою «Губернаторських Валів» (між ул. Підвалем і Чарнецького) маємо до нинішнього дня з одного боку (східного), а лише саму назву з другого (західного). На валу були деякі будівлі з воєнним призначенем, чого зразок оглядаємо ще й тепер напротив музею Наукового Товариства ім. Шевченка: тут був склад пороху. Роги міського чотирикутника, як місця найслабші, були скріплені ще окремими будівлями. В північно-західнім розі, за Преображенською церквою і напротив Народного Дому стояла велика чотирикутна будівля і двома боками зливалася з мурами міста. Був се т. зв. Нижній Замок, резиденція старости Львівської землі, з королівськими комнатами, гродським судом й иншими державними властями. У північно-східнім розі подібну, хоч значно меншу, оборонну роль грали будівлі Домніканського конвенту. Ріг полуднево-східний в межах мурів не мав такого скріплення, зате зараз за ровом на самім розі валу піднімав ся у формі твердині збудований Бернардинський монастир і зовсім заслонював собою сей пункт міста. Полуднево-західний ріг мав лише звичайну башту, бо сусіднє багно над Полтвою хоронило се місце достаточню.

Середина міста була задля тісноти місця забудована дуже густо. Окрім ринку не було жадних просторійших незабудованих площ. Зате доми були муровані і високі, переважно двоповерхові. З самого міста було тільки чотири виходи: дві пари воріт і дві фірти. Перші ворота по полудневім боці, в місци, де сьогодні перерізують ся улиці: Галицька і Собіського. Звали ся Галицькою брамою, були подвійні (в обох мурах), з вежею на верху. З валом сполучали ся зводженням мостом. Такі самі ворота були по противнім боці, північнім, на нинішнім перерізі ул. Краківської і Скарбківської: називали ся давнійше Татарською, пізнійше Краківською брамою. Се були головні комунікації міста з передмістями і цілим краєм. Окрім обоіх воріт були ще, як сказано, двос укріплених дверей задля іншого проходу. Одні сполучали через вал ул. Руську з монастирем Кармелитів босих і тому мали назву Босацької фірти; другі були уміщені за Єзуїтським костелом і вели через Полтву в напрямі св. Юра та називали ся Єзуїтською фіртою.

Поза містом розтягалися два передмістя, що обіймали далеко більший простір ніж само місто. Одно з полудневого боку, від Галицьких воріт почавши, мало назву Галицького передмістя; друге з північного боку за Краківськими воротами називалося Краківським. Оба розросталися поволі і досягали себе обопільно своїми крайніми оселями, так що межу між ними творила лінія поведена з Високого Замку вздовж нинішньої ул. Коперника. Значить, Галицьке передмістя обіймало теперішні перії: Галицьку та Личаківську; Краківське теперішні: Краківську і Жовківську. Передмістя не були так густо забудовані як само місто; окрім найблизших частин коло воріт, переважали тут поодинокі низькі доми, часто дерев'яні, з огородами і садами. Великі простори, як прим. по західній боці міста, понад Полтвою, були взагалі забудовані задля багнистого ґрунту; з цього боку будівлі були відсунені від міста аж під сусідні горби (нин. Цитадельний та Святоюрський). Периферії обох передмість не досягали очевидно нинішніх меж, все таки Краківське в північно-західнім напрямі займало майже весь теперішній простір міста в сім боці.

З огляду на ширину та свобідне забудоване передмістя не були приєднані до оборони. Не було ані мурів ані бант, лише донеде, на головних шляхах доступу боронили вали, рови та паркани. Була колись думка у львівських передміщан, підперта королями, обіймати Львів разом із передмістями одною системою укріплень, зложених із валу, рова та ряду бант, веж і замочків, що мали йти навколо верхом найблизших горбів; одначе план сей розбився на тих перелонах, на яких усе в Польщі розбивалося¹⁰⁶. Тому то тепер оборонна вартість передмість лежала лише в поодиноких укріплених місцях, що самі для себе творили більші або менші кріпости. Межі ними перше місце займав Високий Замок, що зовсім панував над містом, підносячи ся зараз від північно-східного рога міських укріплень і переходячи в цілу систему гір, що підходять сюди зі сходу. Колиб не замок на сій горі, то вся оборонність міста булаб зовсім ілюзорична; з хвилию, коли чуже військо встигло обсадити сї горби й поставити гармати на них, місто було пропале. Тому то Високий Замок був ключем до Львова і як довго твердиня, поставлена на тій площі, де тепер стоїть пісковий символ люблинської унії, держала ся та заслонювала доступ із гір до міста, могла ся середина Львова боронити ся з деяким успіхом, бо інші гори, головню з полудня, були розмірно за далеко віддалені від міських мурів. Окрім Високого Замку подібну службу фортів могли сповняти деякі монастирі, костели й церкви. Про Бернардинський монастир, що був обнятий міським валом і боронив одного рога міста, згадувано вище, хоч він належав до передмістя. По середині між Високим Заком і Бернар-

динами, на против Успенської церкви зараз за валом стояв монастир Кармелитів босих і також міг заслонити ту частину міста від приступу з сусідних гір. Подібну службу по полудневім боці міста робив монастир Кармелитів обутих при ул. Гончарській (тепер гімназія на розі ул. Баторія і Камінної): по заходнім боці св. Юр, що панував над усім Браківським передмістям, був також дуже важним стратегічним пунктом і відома нам ухвала львівського зїзду 4 червня займала ся окремо його оборонністю. Ряд менших монастирів та храмів давав уже менше важкі становища в разі облоги¹⁰⁷.

* * *

Так представляв ся Львів у загальнім нарисі щодо змоги здержати своїми укріпленнями похід Хмельницького. Та все те творило лише теоретичний бік оборонної сили. Дійсність одначе відбігала далеко від поданого висше образу. Вона зводила ся до двох оглядів: до стану, в яким були львівські укріплення, та до числа й підготованих їх оборонців. В однім і другім напрямі справа виглядала дуже невїдечно. Лихий стан укріплень був хронічною хворобою в Польщі і Львів не був вільний від неї. Ті заходи шляхти і міщан коло скріплення столиці, що почали ся в червні, наслідком трівожних звісток із України, були зразу горячкові та в міру того, як переполох зменшав ся, слабла й енергія в оборонних приготуваннях. А журити ся було чим. Мури, вали і замки мали багато недостач і слабих місць, яких направи вимагала багато праці і коштів: арсенали валили ся, оружні засоби і щодо скількох і щодо якості не відповідали потребі. Та над усе не було достаточного війська, не того з міщанської чи шляхотської миліції, а вправного насного. Оцею недостачу розуміли всі, та не було кому її зарадити. Знані нам старани Остророга на початку серпня, щоби частину війська з кожного воєводства призначити на оборону Львова, остали без наслідку. Війська переходили туди, грабили і нищили околицю, переслідували українську людність, обіцяли повну загладу її по повероті з походу, одначе обороною Львова не журили ся. Знана нам просьба шляхти й міщан до королевича Карла не мала також ніякого успіху. По пильвецькім погромі здавало ся, що війська буде доволі і місто зложило на його заплату величезну суму, одначе за неї зібрано лише невеличку силу та й сю виведено підступно з міста. Особливо староста львівський Снявський виявив повну байдужність до своїх обовязків супротив Львова. Хоч був уже в червні у Львові й у поході під Пильвицею участі не брав, не подбав зовсім про приготуване й обсаду обох замків. При відході 5 жовтня полишив він на Високім Замку бургграфа Братковського, Русина родом, з невеликим числом замкової обслуги, хоч сам повів із собою

чотири сотки вояків ріжного роду¹⁰⁸. З людей зятих у літі шляхтою на оборону Львівської землі полишило ся у Львові лише дещо піхоти, а й то без команданта, Івана Червінського, що був завчасу утік, полишивши своїх вояків на голови міщан. Зі страху, щоби й сі не розбігли ся, місто взяло їх тепер на своє удержане та сотку призначило на обсаду Високого Замку¹⁰⁹. Доповнено також узброя замку, післявши туди з міста чотири залізні гаківниці¹¹⁰.

Що до самого міста, то Арцішевський наставляв ще передтим на доповненя й направи в його укріпленнях, одначе не знайшов багато послуху. Він намагав, щоби поробити на валах захисти оборонцям від дощу, побільшити і скріпити нарки, бо їх було мало, вони хитали ся і не представляли жадної трудности для проходу. Та передше не слухано його рад а тепер в останній хвилині годі було все зробити¹¹¹. Головна журба тепер була в недостатчі людей для обсаджена оборонної лінії. Як сказано висше, гетьмани прислали з дороги одну драгунську хоругву Краківського воєводства під Ціховським, та се була поміч дуже маленька. Ще того самого вечера вдарено у дзвони, ззиваючи всіх до зброї. По улицах бито в тарабани. «Та не так гук тарабану ударив в уха і серця всіх, як плачливий голос добоша, що ззивав записувати ся в оборонці міста й обіцяв напевно по три талари платні». Се був відзив до тих останків шлявецьких вояків, що ще й тепер ходили по Львові, не поавши ані між військо гетьманів ані не маючи спромоги покинути місто. Були се майже самі Німці і на сей зазив зараз зголосило ся їх дві сотки до міської служби¹¹². Провід над ними обняв капитан артилерії Себастьян Адере¹¹³. Стілько було всього насмного війська для оборони самого міста: разом мало що понад 300¹¹⁴. Значить, головний тягар оборони мав упасти на самих мешканців міста. Число міщанської миліції мало бути, після втеки значної частини горожан, не більше як півтора тисячки¹¹⁵; не більше могли дати інші стани: шляхта й Жиди. Тим способом сума всіх оборонців головного міста була яких 3500 людей.

Сї сили розміщено таким способом. Фахових вояків поставлено на найслабшій місці, себто на лінії межі Краківськими воротами й Босацькою фіртою. На вежі Успенської церкви уміщено три більші гармати, окрім кількох менших, та обсаджено, разом із церквою — мабуть із обережності — Жидами¹¹⁶. Ся нація обсадила дальшу частину східного боку по Бернардинський монастир. Узброяно Жидів по можности: окрім стрільного оружя мали вони сокири, коси і т. ин. Дальше стояли міщане, дещо польських селян, латинське духовенство та шляхта: ся останна близько нижнього замку¹¹⁷. Для Русинів не стало місця між оборонцями. Їм не довірювано до того, що знято з церкви залізну плиту, що служила замість дзвону, «щоби зрадним битом не скликала грецької

віри до зброї¹¹⁸. Вірменам також не довірювано й підозрівано у них українські симпатії (вони ще не приймали були релігійної унії), та все таки менше як у Русинів і тому визначено їм місце між Домініканами й Успенською церквою, одначе разом із вояками, під доглядом їх¹¹⁹. Задля обережності застановлено також всі годинники й більші дзвони по костелах¹²⁰. Вкінці позводжено мости на ровах а ворота підсипано з середини землею; лише для получения з Галицьким передмістям відчилювано частинно браму на короткий час перед полуднем, комунікація з Краківським передмістям була через обі фірти¹²¹.

Оборонна лінія середного міста мала около два км. довжини; значить, хиба один тонкий ряд оборонців міг її заслонювати. Отже й без уваги на некорисне положіне самого міста та лихий стан укріплень його, сама скількість оборонців не могла дати жадної запоруки видержання довшої облоги правильного війська. Як цілість, разом із передмістями, не мав уже найменших виглядів удержати ся хочби й дуже коротенький час. Які були оборонні місця передмість, була мова висше: зверхних укріплень не було майже жадних, а поодинокі будівлі могли захистити хиба самі себе. І лише Високий Замок мав обсаду з яких 200 вояків, все инше мусіло боронити ся своїми силами. Людність передмість була вдвое більша як самого міста, одначе вона дуже мало надавала ся до воєнного ремесла. Коли в місті обовязково плекано штуку стріляня, то на передмістях не було майже жадної військової організації, ні достаточної скількості оружа й амуніції, ні одноцільного проводу. Тому то, хоч усіх передміських оборонців не могло бути менше як у самім місті, може навіть, і більше, то своєю якостю вони не могли йти під пару з міськими. Ще найкраще, поза замком, представляла ся оборонність монастирів. Тут були приготовані воєнні прилади, навіть малі гармати: туди хоронила ся шляхта, що знала децо воєнну справу, а й самі духовні уміли орудувати зброєю. Та й сі не були в силі здержати упадку міста, коли під нього підступити мав не якийсь шляхотський заїзд або татарський загін, а великий переможець ізпід Кореуна й Пилявець.

Вишневецький з більшим числом війська мав Львів згори за страчений, то щож говорити про єю горетку всякої збиранини, яка тепер попала у трагікомічну ролю оборонців і спасителів руської столиці? Вони вибирали ся відбити українську армію з десятками тисяч регулярних козаків, яких боеву вартість цінили високо самі свідомі річи Поляки, та ще з Татарами і масами хлопської черни! Зі становища реального думаня, політичного й воєнного, рішене міщан було очевидним божевілем. Пояенити його можна лише окремими психологічними моментами, про котрі була мова висше. З окрема не можна недоціняти

релігійного чинника, використаного латинським духовенством до крайніх границь. Як знаємо, ще літом ся релігійна струна гомоніла голосно, ударювана всякого роду процесіями, богослуженнями, проповідями та про рокованями. Вона була голосна в часі військових нарад у Францисканів і тепер здавила голоси скептиків з їх тверезими доказами. Богослуження в костелах тепер не переводять ся, помнатичні виступи духовенства на улицах фанатизують посіпільство а щораз то нові «чуда» й «обявління» доводять його до істеричного стану¹²². Серед таких обставин, чого могли сподівати ся тверезі люде як не повної загибелі міста?

Одначе події не завсіди йдуть шляхами людського розумованя. Згадані побоюваня справдили ся лише в часті: Львовяне самі себе тяжко поруйнували. Натомість непримирна течія межі ними остаточно таки виграла морально і на чола її творців та її слуг положила символ геройства. І ні вони самі, ні їх пізнійші покоління не думали про се, що ся честь дістала ся їм з добровільної руки... українського гетьмана.

VI.

Облога.

Ніч з понеділка на второк (5 на 6 жовтня) була безсонна для Львовян: мужчини робили згадані висше приготования та пильнували валів, жінки та діти заповняли костеди. По півночі бачено по західнім боці луни: се Татари по битві з польським війском мали запалити сусідні села¹²³. Другого дня появили ся татарські підїзди й під самим містом. З замку та міста відзивали ся гармати на пострах, одначе Татари не приступали, лише розелїджували ситуацію та тут і там внадали в передмістя, при чім приходило до дрібних стичок із передміщанами. Серед того мав згинути один із знатійших Татар, сам сестрінок Тугайбея¹²⁴.

В середу (7 жовтня) станув Тугайбей у селі Збоїсках, на північ від Львова. Звідси післав двох селян в характері парламентарів до міста, що мали розмовити ся зі старостою львівським Сінявським. Він, як знаємо, дістав ся був під Корсуном у татарську неволю, та Тугайбей, знаючи його особисто, випустив його на саме слово, що зложить у найблизнім часі викуп за себе. Одначе староста мабуть не думав, а принайменше не спішив ся, додержувати слова, тому татарський ватажок хотів пригадати йому сей обовязок. При тім велів зазначити, що в разі сповнення сього домагання місто не зазнасть ворожих діл. Отся обітниця, подібна до тої, що дістали були Броди, не могла очевидно бути висловлена без порозуміння з Хмельницьким: значить, Тугайбей вже знав, що український гетьман не веде поважної воєнної акції й не має наміру

здобувати Львова. Та, як знаємо, Сінявського вже не було тут: обску-бавши міщан подав ся з Вишневецьким на Замостє у Варшаву, не роздумуючи, що його присутність у Львові була потрібна з огляду на характер уряду старости а ще й могла причинити ся до повного забезпе-чення міста від облоги й її наслідків. Отже замкові урядники відписали Тугайбееви, що староста поїхав на вибори короля та що своє зобови-занє вірно виповнить. Таким способом перша проба навязати мирні пе-реговори не повела ся¹²⁵. І Львовяне мабуть не оціняли зовсім сеї змарнованої нагоди, відаючи ся ілюзії про близку підмогу з Замостя. Саме того дня, задля піддержання відваги в умах міщан, розпущено по-голоску, що Вишневецький з пруським війском за кілька годин стане під Львовом і розібе ворогів¹²⁶. Отся поголоска могла здавати ся пев-ною й тому, що того дня не було жадних ворожих кроків із боку Та-тар. Се мабуть пояснювано у Львові близькістю підмоги: в дійсности Тугайбей порозумівав ся з козацькою армією.

В ночі було видко на сході нову велику луну. У місті думано, що се Татари спалили яке містечко, та найблишого дня, в четвер (8 жовтня) виявило ся, що сеї огні походили з козацького обозу. Отже Хмельницький був уже недалеко Львова. Тепер Татари почали затісняти свої становища. Очевидно з наміром спиняти втікачів із Львова, що подались би туди, на вість про прихід української армії. Окрім того та-тарські сторожі окружали місто наоколо: одні стояли на горбах і пере-ходах, инні впадали в ріжних місцях у передмістя, не тому щоби за-хоплювати становища або здобичу, лише щоби пізнати близше розклад сил та їх розміщенє у городі. З сеї причини приходило до дрібних бі-йок із передміщанами, що поновляли ся через цілий день. При тім жерт-вою огню впали дві пасіки з будинками¹²⁷.

Вже вечір западав (була 6 год.), коли на Вовчій горі при Покут-ській дорозі (сьогодня Зеленої улиці, в напрямі до Сихова) появиля ся громадка людей на конях: межі ними один, видко старший, на сивім коні. Споглядали вони звідти на церковні вежі й замкові мури потана-ючого в тумані вечірнім Львова. У місті догадувано ся, що се сам Хмельницький із старшиною. »Він роздивляє ся в терені і глядає до-брого місця для завтрішнього приступу« — говорено тут, бачучи, як ко-зацькі гармати зближали ся дорогою від Винник та займали становища недалеко церквоцї св. Петра і Павла (на нинішнім Личакові)¹²⁸.

Більше нічого не бачено сього вечера. Та й сього було доволі, щоби проймити жахом Львовян та змалювати перед їх очима привид смерти. Богато передміщан не хотїло дожидати другого дня на своїх місцях і в ночі перейшли в мури міста, сподїваючи ся тут бути без-печнішими. Бо облога що тільки тепер мала почати ся¹²⁹.

Надійшла п'ятниця, дев'ятий день місяця жовтня. Перед полуднем показали ся на Глинянській дорозі, на тлі білих збочий піскових гір Чортівської скали, козацькі полки. Ночували вони, видно, десь на полях межі Винниками і Лисеничами. Будучи ще доволі далеко від міста, десь в околиці нинішньої Личаківської рогачки, почали єї полки повертати на полудне, в напрямі згаданих више горбів при Покутській дорозі та займали више положені місця. Тим способом утворила ся по східнім боці міста у віддаленю кількох кілометрів довга лінія козацьких становищ. Коли вона була готова, почала уставляти ся друга лінія, ближше Галицького передмістя, зложена з козацьких союзників. Перед лівим крилом козаків станули кримські Татари під Тугайбесом та Пирисагою: перед козацькою серединою Волохи та задунайські Татари під проводом гетьманського братанича Захарія Хмельницького: перед правим крилом, одначе трохи з боку, зогляду на Високий Замок, Донські козаки. Помежи тими частинами були поміщені товпи селян, слабо озброєних, переважно з топорами, приготованими драбинами тощо. По середині межі обома лініями, союзників і козацьких становищ, стояв відділ легко озброєних Татар під султаном Ахметом, мабуть на прислуги самому гетьманови¹³⁰.

Усі ті рухи сил Хмельницького й образ, що повстав із їх уставлення, бачили Львовіане докладно, дивлячи ся з веж та замку. І без сумніву Хмельницький хотів того, щоб усе те було видне. Він бажав розвинути перед очима здивуваного Львова всю свою воєнну силу й розбудити в нім переконанє, що всяка проба оперти ся йому оружю буде даремною. Все те булоб зайвою демонстрацією, якби Хмельницький мав план завоюваня Галичини і Львова: зате такий попис зовсім зрозумілий із становища всеї тактики гетьмана після пиливецької перемоги, тактики поясненої на переді. Сю демонстрацію розуміли Львовіане як пострах на них та моральне силуванє їх здати ся добровільно¹³¹. Що до першого, то догадка їх була вірна: натомість Хмельницький не мав у думці домаганя, щоби міщане здавали ся, й до того їх зовсім не завзивав: ні тепер, ні пізнійше трохи, коли досить було хотіти, щоб задуманє стало ся. Добровільна здача могла лежати лише в інтересі міста, а що воно на се не могло зважити ся, прийшло ся йому, хоч у частині, наблизити ся до поважної воєнної дійсности. І вина за неї лежала в цілости по боці Львова.

Незалежно від того, отсей демонстраційний попис української армії перед Львовом відкриває нам деякі цікаві сторони українсько-польської війни 1648 р. Наперед маємо тут перегляд тих союзників помічних сил, що ними розпоряджав український гетьман, то в характері союзників, то наемників. Особливо варта уваги поміч Донських козаків.

Дальше маємо тут один із небагатьох пунктів опори в означеню приблизної скількості воєнних сил України. Відсилаючи читача до ближнього розгляду цього питання у приписках, зазначимо лише, що подавані сучасниками цифри про 200.000 козаків, 60.000 Татар, 15.000 Турків та незміренні маси зелянської черни (себто про яку половину мільона людей!) страшенно пересаджені: в дійсності згадані цифри треба вдесятеро зменшити, а деякі з них і ще більше¹³². Львовяне думали, що таким неможливим прибільшуванем ворожих сил піднімають стільки само і свою заслугу для міста і цілої Річипосполитої. Окрім того роблено се і в добрій вірі, бо ніщо легчого непривичному оку як брати сотки за тисячі а тисячі за десятки й сотки тисяч. Сю оптичну злуду піддержувала ще й та обставина, що Поляки не розуміли добре характеру української армії. Виходячи з привичних суспільно-правних понять у польській державі називали вони з одного боку кожного козака «хлопом», із другого до всякого селянина, що в часі сеї революції підняв вилу або ціп на свого гнобителя, прикладали імя «козака». В дійсності межі дійсними козаками і тими, що почали тоді козакувати, була велика різниця, не лише політична, а що тут важніше, військова. Коли козацькі полки, що виростили з виведених Хмельницьким із Січі Запорожців та з приєднаних реєстрових козаків, могли називати ся правильним що до свого ладу й озброєня війском, то значно більші маси збунтованого селянства мали лише відносну мілітарну вартість, часом дуже маленьку. Та й воно не було одноцільне. Побіч безладних товп селян, що тягли ся за козаками й тепер прибували з усіх сторін а не представляли жадної військової вартости, противно приносили головному війську шкоду, бачимо й такі відділи черни, що в партизанських походах у літі під проводом талановитих ватажків з поміж шляхти, козаків або селян здобули деяку війскову справність, організаційну і технічну. Вплив Хмельницького на повстання таких «козаків» був лише посередний: в політичних справах були вони йому навіть перепорою як елементи крайно радикальні, зате у воєнній акції умів він покористувати ся ними добровольцями та підпорядкувати їх ватажків своїй зелізній волі. Протягом 1648 р. появило ся багато таких проводирів черни, що згодом займали разом із своїми полками дуже визначні становища в військовій організації України. Покищо вони виступали радше в характері союзників гетьмана ніж його підвласних. Під Львовом були два такі партизанти: Максим Кривоніс та Петро Головацький, що вже літом здобули собі величезну популярність серед поспільства і широкий розголос як організатори селянської революції та представники політичного й соціального радикалізму серед Українців.

Перний із них, Кривоніс, се найоригінальнійша, майже загадкова

людина серед Хмельниччан. Про гетьмана висказує ся він як майже про рівного собі, до польських панів промовляє визиваючи та при тім достойно: «Якщо гадаєте, що зможете оперти ся мойому війську, в такім разі чекаю вас у поли»¹³³. Його яркий антисемітизм лучить ся по однім боці з крайнім демократизмом, по другім із лицарським романтизмом. Звідки узяв ся сей дивний чоловік і як вплив з моря української революції, про се годі сказати щось певного. З іменн, прізвища, релігії та симпатій чистий Українець, одначе вже сучасники неоднаково говорили про його рід та характер. Одні мали його за родовитого українського козака, інші бачили в нім «лядську кров», а знов інші виводили його рід із Шотландії¹³⁴. Коли для одних він символ крови й пожару, то для других він лише «войка без страху». Коли одні називали його чоловіком без розваги, зухвальним гулякою, простим мужиком, що не займав ся ніколи військовим ділом і лише по корсунській битві «притягнув до себе що непокірнійших хлопів» українських, інші бачили в нім людину, яка з молодих літ вироста під опікою Марса, на суходолі і на морі, яка побувала у ріжних краях і по ріжних морях, від Чорного по Атлантийський океан, пізнала їх тайни та обертала ся серед найтруднійших пригод та в богатім досвіді життя виробила в собі легковажене життя, погорду смерті й людей: «здавало ся, що він з ненавистю глядів не лише на Ляхів а й на власних товаришів-козаків»¹³⁵. Він був тяжко ранений у битві під Константиновом (14 вересня) і з той рани не ветиг ужевилічити ся. Мав ще участь у пиливецькій битві, у воєнній раді в Константинові, та в дальшій поході під Львів. Тут займив становище зі своїм полком на Тарнівці, оселі за Високим Замок (коло нинішньої Жовківської рогачки). Лежачи хорий видавав він прикази, як здобути сю твердиню. І здобуте її було останнім ділом сього незвичайного чоловіка. Та про се дальше.

Другий такий партизант, що був під Львовом, Петро Голованський здобув собі також побіч Кривоноса чималий розголос у літі сього року. З роду шляхтич із київського Поліся, служив у польськім війську в Кудакі, в часі революції перейшов до Українців та вславив ся скоро як знаменитий організатор селянської революції, наперед у Сіверщині, потім на Волині. Разом із Кривоносом бив ся під Константиновом і також був ранений і з того часу налягав на ногу. Сучасники характеризують його як чоловіка гувинного та з великою відвагою й силою¹³⁶.

Спинили ся ми децю на характеристиці селянської черни й її головних ватажків не лише тому, що вони займають окреме становище в українській армії, досить незалежне від головної управи, та творять ліве крило української політики того часу; ще більше тому, що вони грають дуже визначну ролю в часі облоги Львова: всі воєнні кроки

з боку Українців против міста походили виключно від сих полків української черни: регулярні козацькі полки не брали жадної участі в операціях. Отсей факт треба піднести з огляду на се, що сучасні Львовяне не бачили добре сеї правди або може мали деяку легко зрозумілу причину таїти її, а новітні історики, вже з причин менше зрозумілих, піддержують дальше отсе непорозуміне. Та перейдїм до дальшого огляду подій.

Як лише Українці показали ся на очи, загреміли пушки з Високого Замку. Стрільяне стало ще дужше, як козаки займили горби наоколо Галицького передмістя. Та все те було лише марнованем пороху та куль. У Львові бажано мабуть із свого боку показати противникам, що тут є сила, готовість і хоробрість. Одначе сї порожні громи не викликали жадного вражіння на Українцях: »не спинили ані дрібку гордих щасливими успіхами душ ворогів та їх рук готових умивати ся кровю Ляхів« — як писав один із сучасників¹³⁷ попадаючи в улюблені, майже національні польські фрази про жорстокість Українців і благородність їх національних противників. Не зважаючи на канонаду з міста і замку перейшли Українці від пошуку до опоясання Львова з усіх сторін. Східний бік, менше більше по лінії Кривчичі-Козельники, був обставлений козацькими становищами, що таки не зближали ся до міста. Головна сила козацької армії була положена далеко від міста коло Лисенич і то весь час побуту її підо Львовом. Західний бік Львова замкаш, у таким самим віддаленю, татарські становища: головню займали вони поля на городецьким і янівським шляху, межі селами Скниловом, Зимною Водю і Рясною. Два інші боки міста обставили згадані полчища Головацького і Кривоноса, першого з полудня, другого з півночі¹³⁸. Тим способом замкнено Львів так докладно, що за весь час побуту Хмельницького підо Львовом не було найменшого безпосередного полученя межі містом та иншими частями держави. Усякий післанець і кожний лист призначений для Львова опиняв ся в головній квартирі: кожний втікач із міста попадав ся звичайно в татарські руки. Таке замкнене було для міста тяжким ударом, відбираючи йому довіз поживи з околиці. І доволі булоб самого того замкнення, щоби в дуже короткім часі присилувати Львовян до здачі. Бо хоч ще від початку червня розуміли вони дуже добре свою небезпеку і хоч від пилявецької битви було доволі часу, щоби приготувити більші запаси поживи, таки того не зроблено. Львів опинив ся у безраднім становищі не лише з огляду на технічні воєнні підготованя, а й із огляду на зібране поживних припасів. Рак політичного розкладу, що точив велику Річпосполиту, обхопив уже і маленькі републики — міста. Ся нездарність у підготованю була така велика, що ніхто не подбав, щоби хоч багатства передмість,

призначених на добровільну загалу, перенести поки час в осередок міста!¹³⁹ Тож годі дивувати ся, що досвідні воєнні люде, як Арцішевський, споглядали на річ безнадійним оком і дораджували приймити Хмельницького з відкритими брамами.

Замкнувши місто з усіх боків велів Хмельницький затіснити перестень і займити передмістя. До сього були призначені згадаї виспе відділи селянської черни та Татари. Наперед Татари почали посувати ся з заходу, від Скиллова в межі Краківського передмістя. Передміщане, бачучи зразу самих тільки їх, виступили їм на зустрічу. Та побачивши, що з інших боків зближають ся Українці, попали в переполох таки без битви та почали безладно утікати зі своїх становищ в напрямі до середини міста. Головний натиск був з Сихівської дороги та з Шембекової гори (нин. Цитаделя) в напрямі до Галицьких воріт. Брама була якраз відчинена в сїм часі. Отже туди почали тиснути ся передміські втікачі, щоби знайти захист у городі. Та дуже гірко прийшло ся їм розчарувати ся. Міщане побачивши, що на передмістю діе ся, веліли піхоті, що стояла перед брамою замкнути її чим скорше та звернути свої самопали не лише на ворогів а й на нещасних передміщан¹⁴⁰. З валів, замку та всіх оборонних місць передмістя почала ся густа стрільба. Таким способом передміщане опинили ся в дуже скрутнім становищі. Лише невелика частина їх встигла дістати ся між вали і мури, більше глядано захисту по сильнійших будівлях монастирів та церков, найбільше в Бернардинськїм¹⁴¹. Хто не встиг скрити ся, діставав ся в руки Татар або під меч козацтва. Чернь займала передмістя дуже енергічно, улицу за улицею, дім за домом, підходячи під саму браму. Стрільяне з міста було дуже завзяте, одначе безуспішне, чернь поступала наперед без уваги на кулі¹⁴².

Одночасно появили ся на улицах поодинокі їзди на ковях. Були се козацькі добровольці, що виїхали на звичайний у тих часах «герц». Деякі з великою бравурою й без огляду на небезпеку загнали ся по луці над Полтвою під саму Галицьку браму¹⁴³. Дехто з них заплатив за сю відвагу смертю від куль киданих густо з валу. Така доля постигла й Кліма Лизогуба, прабатька знаного українського роду¹⁴⁴. Се розлютило інших Українців і вони взяли відстрілювати ся. Ховаючи ся в найблизших передміських домах, «почали вони з самопалів і янчарок дуже посувати нарід по валах». Коли стріли з польського боку чинили дуже невелику шкоду, то з українського боку бито дуже цільно: «ледви котрий зложив ся до нашого — записує один Львовянин — то сей мусів спотикнути ся на ніс та зістати на місці»¹⁴⁵.

Тимчасом, як коло валів та інших укріплених місць вели ся такі перестрільки, передмістя були вже опановані, окрім замку, монастирів

і костелів. Очевидно переможці користали з воєнних прав у тогочаснім розуміно: вони кинули ся за здобичею. Як се грабоване відбувало ся, можемо видіти з записок очевидців. Коли оборонці передмість були розбиті і »передмістя стали пусті — нише один із них — вороги розбігли ся на всі боки за здобичею і трофеями та почали входити у дома. Щоби межі ними самими не повстала боротьба за здобутки, поділили головні улиці межі поодинокі відділи: одна частина їх сторожила перед воротами домів, друга впадала тимчасом в будинки, перешукувала сховки, забирала все яке було золото, срібло, одіж, знаряди, передавала окремим носильникам та вкінці паювала все разом із тими, що пильнували воріт, на підставі обоцільного довіря¹⁴⁶. »Дивили ся ми, о горе, з нашої колегії — нише инший очевидець, Єзуїт — як Татари грабували по домах і дворах недалеко валу, займали коней від пані, дарма що багато людей полишало ся ще було по своїх домах, не знаючи мабуть, що по другім боці їх, домів пустошить ворог. Виділи ми, як із нашого огороду Татари виводили стадо коней, що їх дарував і записав нашій колегії о. ректор по смерті свого батька, приведених в надії охорони з сіл під мури в числі над 50. О яке нещастє для колегії! Бачили ми, як по нашій бурсі і по дворах п. Глоговского та белзького воеводи свобідно господарили без найменшої журби про град куль, що летів на них із валу¹⁴⁷.

Як бачимо із сих описів, грабоване передмість не мало того варварського характеру, який пізнійша історична традиція приписує Хмельницькому. Полишаючи на боці зовсім непричасну тут особу гетьмана, треба поставити лише одно питанє: чим гірше було се українсько-татарське спустошенє львівських передмість від першого ліпшого »вибирани стациї« польським війском по ріжним селам і місточкам? Хиба така була ріжниця, що перше опирало ся на надзвичайнім воєннім праві того часу, а друге на постійній самоволі й ломаню законів...

Нема жадного сумніву, що ся відносна оглядність Українців і Татар при займаню передмість була з волі самого гетьмана. Навіть Татари, як були під його непосредною рукою, мусіли давати деякий позір на сю заборону. Хмельницький взагалі забороняв робити непотрібні шкоди¹⁴⁸ та виявляв багато поміркованости і лагідности, та тут під стінами руської столиці дав він стілько доказів своєї гуманности супротив своїх противників, що не легко знайти йому пару між історичними побідниками такої самої міри. Подумати лише »ворога«, що сам дбає про те, щоби обложеному ним городови не хибувало... води! Коли сього дня вранці козацькі полки переходили з Глиннянської дороги на гори в напрямі до Покутської дороги, мусіли переходити поле, де вели рури з водою у місто. І що робить Хмельницький в тім місци? Отсе на місци,

де водопроводи могли бути легко знищені і місто стратилоб воду, велить він правильним козацьким відділам утворити чотирикутник, замкнути долину і відогнати звідси товпи селянської черни, щоби не мала доступу до водопроводів¹⁴⁹.

Таке поведене козаків могло бути чудне для Львовян. Як наслухали ся за ціле літо, то кров та пожари мали стелити ся усюди, де станула козацька нога. Тимчасом лише попереднього дня (у четвер) згоріла одна господарська загорода мішанина Серебковича, не знати ближше, з якої причини, мабуть у перших етичках із Татарами. Позатим усе було ціле. Хмельницький хоче присилувати горожан до піддання виставляючи перед їх очима небезпеку спаленя передмість — пояснювали собі міщане¹⁵⁰. Та і другого дня, коли Українці захопили передмістя і дістали ся під самі вали, нічого не спалено й не зруйновано.

Правда, львівські записки говорять при тім про масове убиване та забирање в неволю людей. Без сумніву, з поміж оборонців передмість досить мусіло упасти або дістати ся Татарам у руки, одначе ніяк не можна думати, що така доля стрінула всіх мешканців передмість, як виходилоб із загальних реторичних фраз в описах. Противно, є всяка підстава думати, що лише невелика розмірно частина передміської людности згинула при тім або дістала ся в полон. Докладніший розбір сього питання подаємо у дописках¹⁵¹, тут зазначити треба лише сей факт, що вже по захопленю передмість, багато мешканців полишало ся ще у своїх домах, доки їх не прогнали звідси самі Поляки, що були в місті.

Що діяло ся того дня в осередку Львова? Швидкість із якою передмістя були заняті, викликала велику констернацію межи мішанами. Здавало ся, що ворог ось-ось перейде вал і мури. Раз і розійшла ся була поголоска, що Галицька брама вже здобута, та спричинила страшенний переполох. Жінки з дітьми кинули ся до костелів, щоби там »межи святаю святих гинути з неприятельської руки«. Польське духовенство заволоділо умами й наче взяло провід міста у свої руки. По храмах правили ся горячі молебні, по улицах обношено образи святих, а духовні імали за зброю з тою вірою, що »руки посвячені Богу будуть щасливіші у відбиваню ворога«¹⁵². Та міщане мали не багато пожитку з тої особливої прикмети душпастирів. Відбивали ся »досить хоробро«, та найбільше журили ся тим, що Українці вже під самим валом та що їх самопали бють дуже цільно. І хоч сього дня не штурмовано до самого міста і під вечір спинила ся навіть стрілянина, то таки був страх, що приступ може бути в ночі або другого дня. І серед такої ситуації Львовяне рішили зробити те, чого не вчинили козаки, себто спалити передмістя.

Зроблено се таки того самого вечера¹⁵³. Знайшов ся відважний

хлопець, ученик парохіяльної школи, що за грошеву надгороду підложив огонь наперед в домі недалеко Галицької брами, а даліше в інших. І море огню облило незабаром місто. Широко будовані передмістя горіли цілі три дні й ночі¹⁵⁴. Страшні хвилі настали для Львовян, що тепер мусіли бороти ся з новим ворогом, огнем, бо вітер піс огонь на міські доми. Ніч обернула ся в день, що й шпильку можна було доглянути, а день ставав ночью — так хмари диму заслоняли проміння сонця. Лоскіт і громи ішли від нього якби від невидного стріляня, проймали жахом і тривоною серця міщан та заставляли їх приготувати ся на прощанє з сим світом. То тут, то там, по каменнях, бантах, брамах, улицях та переулках разураз розлягали ся крики: »пробі, горить! давай воду!«, а гомін повторяв їх серед нічних тіней. Пожарна труба своїм зловіщим »трарарам« пронизувала до дна душі: птаство скигтло шибуючи по повітрію новім огню: люде трукхліли і ридали...¹⁵⁵

»Дійсно, в огни бути і незгоріти, се велика річ!« — потішали ся Львовяне опісля і признавали, що все птасте лежало в тім, що саме перед тим і навіть в часі пожежі ішов часто дощ та змочував дахи міста¹⁵⁶. Зате передмістя, з малими виїмками, виявляли сумний образ руїни, даючи новий доказ повного безголовя й безрадности, що панували у місті. Бо в дійсности Поляки ледви розуміли гаразд, чому рішили ся на таке »відважне« — як самі говорили¹⁵⁷ — а в дійсности зовсім нерозважне діло як спалене передмість. Правда, ми знаємо вже, що думка зруйновани їх обговорювала ся вже здавна межі планами оборони міста й батьком її мав бути Арцішевський. Рація її, зі становища воєнної тактики, лежала в тім, щоби зрівнати з землею широкий простір наоколо міста і тим способом не дозволити ворогови під охороною будівель прийти під самі вали й ховати ся від куль із сього боку. Та вона могла мати свою стійність лише в таким разі, якби се підприємство мало бути виповнене заздалегідь перед приходом Хмельницького. Тоді було можна вивести людей із передмість та уратувати все те добро їх, що могло бути уратоване: тепер була се дика жорстокість, коли сим нещасним до одної катастрофи додавано ще нову, страшнішу, живлову. Навіть без уваги на сю вимогу людяности, справа була спізнена. Одно, що передмістя вже були заняті: друге, що зруйноване їх в сих обставинах могло бути лише поверховне. Огонь нищив лише деревляні будівлі а в мурованих лише їх деревляні части і то не у всіх: тому сї хоч переставали бути придатні на мешканя, то не переставали давати схороненя Українцям при обстрілюваню міста. І дійсно так бувало в пізнійших днях¹⁵⁸.

В таким разі могла бути тільки одна причина запаленя передмість, а се присилувати Українців до хвиливого уступленя з найблизшого су-

сідства міста та увільнити ся від тої безпосередної небезпеки, що була з опанованя Українцями домів під самими валами. Сї будівлі доходили до тої самої висоти що й вали та мури: тому з їх дахів можна було стріляти дуже успішно на оборонців міста. І хоч того дня не було загального приступу до міста, міщане бояли ся, щоб до того не прийшло найблизшого дня або — ще гірше — таки тої самої ночі. Отже за всяку ціну хотіли прогнати Українців знід города, навіть за ціну всіх передміських будівель, аби тільки хоч на короткий час обезпечити ся від атаки¹⁵⁹. Наївна віра в недалекий прихід Вишневецького мабуть служила їм оправданем такого рінєня. Та при тїм усїм дивувати нас можуть не так рікні суб'єктивні й об'єктивні причини підпалєня передмість, як може та пізнїйша злуда Львовян, що будїмто Львів тим способом дійсно виратував ся від загину: що *incendium nefariorum per incendium bonorum sublatum est...*

Пожежа передмість мусїла викликати величезне здивуванє у Хмельницького. Хиба трудно було йому зрозумїти, чому сї дивні люде наважили ся обернути нїнащо його змаганє допускати як найменше жертв демонови війни і революції. І мабуть у сїй хвили, коли споглядав на огнєві філії наоколо міста, зродилось у його голові те гасло, яке видав для свого війська: »Страх Божий бє Ляхів!¹⁶⁰.

Які були безпосередні наслідки підпалєня передмість, без огляду на величезні матерїальні шкоди людности? Передівсїм ті мешканці, що й по занятю передмість остали в своїх домах, тепер в часї пожежї опинили ся в розпучливїм безвихіднїм становищи¹⁶¹. В божевільнїм перестрахи вихоплювали ся люде з горючих домів й кидали ся в сторону міста, одначе всі входи були замкнені зі страху перед Українцями¹⁶². Втікати в поле серед ночі значило добровільно віддавати ся в руки Татар¹⁶³. Отже як тїни мерців серед зловісних блискавиць тріскучих огнів гнали сї нещасні по передмістях та як скаженїлі кидали ся на ворогів¹⁶⁴. З другого боку Українці мусїли, що правда, уступати перед огнем із домів, одначе задля того попали у страшну лють. Думаючи, що сьому винні самі передміщанє, кидали ся тепер на них, не жалїючи нї їх самих нї їх добра¹⁶⁵. Одинокий ратунок для безпомічних людей був у тих будівлях, що були менше виславлені на небезпеку вогню, себто у монастирях та храмах. Найбільше схоронило ся до Бернардинів, Високого Замку, Кармелитів при Гончарєвській, св. Юра, Марії Магдалини, св. Лазаря і т. д. Одначе розлючені Українці кидали ся й туди за втікачами, шукаючи захисту і для себе. Вивизали ся завзяті битки в ріжних таких місцях і штурми до оборонних місць з вислїдом, що його можна було предвидїти. Окрім Бернардинського монастиря й Високого Замку всі инші твердинї, де сїєї страшної ночі замикала ся передміська

людність, були заняті Українцями, причім не обійшлося без сумних людських трагедій. Особливо кривава боротьба була за монастир Кармелитів обутих, в яким стратили жите чотири сотки людей, і Українці потерпіли важкі страти. До здобуття сього місця мав причинити ся головню якийсь Русин — маляр, що жив у сусідстві. Він мав показати Українцям найлегчий приступ до монастиря від Богоявленської церкви (на розі нинішних ул. Баторія і Фредри), через доми Русинів і деревляні паркани¹⁶⁶. Здобута позиція була близько міста і могла стати головною опорою при ударі на місто, тому на неї обернено найтяжні міські армати, одначе без успіху. Тільки як огонь обхопив монастирські будівлі, Українці покинули опісля сей монастир¹⁶⁷. Тут треба піднести, що ті костели й монастирі, що відразу були зайняті Українцями або з яких передміська людність не творила фортець, впали лише на стілько жертвою нещастя, на скілько досягнув їх огонь¹⁶⁸. За те не хибувало очевидно старань з українського боку перекинути огонь на місто, як був відповідний до того вітер, одначе заходи в сім напрямі не увінчали ся успіхом¹⁶⁹.

Такі були користи з підпаленя передмість. Українці мусіли уступати з передміських домів, та лише хвилино, бо руїни могли давати також незлий захист в разі загального приступу до міста: притім втрати їх були розмірно невеликі. Зате на передміську людність унала правдива катастрофа: окрім повного знищення усього добра її, сю хоробрість оборонців міста переплатили вони значними жертвами в людях. В кількох танці сеї страшної ночі гинули очевидно не самі тільки Поляки й Жида: жертвою мусіло внасти й доволі Русинів, яких на передмістях було багато. Та як із одного боку не можна добачити якогось безоглядного масового мордованя людей з боку Українців: так із другого боку тенденційні є твердження деяких сучасників, буцімто Українці не робили взагалі жадних різниць між польською та руською людністю. Певно, що Татари не дуже то зважали на заборону забирая Русинів у полон (хоч із боку Хмельницького була в сім напрямі деяка контролі): певно також, що в таких хвилях, як сеї першої ночі, трудно було питати метрики у людей; все таки ряд фактів показує, що руська людність львівських передмість не зазнавала особливого лиха з боку Українців¹⁷⁰.

Надійшла п'ятниця, 10 жовтня. Передмістя горіли дальше: хмари диму закривали небо. В найблизнім сусідстві валів не було Українців. З монастиря Кармелитів обутих по якімсь часі уступили також. Лише було видно їх на передміських горбах, слабо забудованих або зовсім порожних, де були вільніші від огню. У двох місяцях, при воротах св. Юра та у дворі Шарфенбергів, повівали козацькі хоругви¹⁷¹. При пер-

ній із них мало бути становище полку Головацького¹⁷². Поява сих українських стягів була незрозуміла міщанам: та вона означала заперестане воєнної акції против міста, очевидно не инакше як по волі Хмельницького. І дійсно того дня не бачимо жадного змагання з боку Українців, щоби здобути місто, навіть і такого ні, як попередного дня. Міщане мали вже спокійнішу голову. Лише зразу могло їм здавати ся, що буде приступ до Краківських воріт. Отсе від заходу з гори, де карано злочинців (т. зв. Гицлівської, инш. Вісньовського) почала сходити товпа людей і з криком посувати ся в напрямі нижнього замку. Попереду списами узброєний кінний відділ, а за ним безладні купи безоружного селянства. Та не дійшовши на віддаль стрілу завернула товпа назад, буцім тому, що ще здалека унав хорунжий¹⁷³. Такою самою «сліпотою побила воля божа» й иншу громаду, що тогож дня вечером виконувала якісь підозрілі маневри на Галицькім передмісті¹⁷⁴.

Як що сі «атаки» не були лише оптичною злудою оборонців Львова, то такий «герц» мужицьких незорганізованих ватаг можна зрозуміти як першу під Львовом прояву політичної й тактичної розбіжності межі козацтвом і селянською чернею, тою чернею, що з усіх боків напливала до козацького війська. Вона одначе тепер не давала жадної воєнної користи Хмельницькому, до того не розуміла усеї теперішньої тактики його, бажаючи основнійше побивати Ляхів. Гетьман очевидно рад був позбути ся сеї помочи, що пугала його в рухах, одначе знаючи вартість селянської черни в инних хвилях мусів давати їй деяку волю в рухах. Рішивши згори помилувати Львів, тепер по самовбійчій підпаленю передмість заборонив здобувати решту міста, натомість не заборонював черни здобувати Високий Замок, на скільки се було можливо без пушок та инших приладів. Він милував духову столицю західної України й її історичне імя, милував міщанство та міщанську культуру: зате може й бажав у душі, щоби ся кріпость на горі, сей символ шляхотського панованя над містом і цілим краєм, дістала ся таки в мужицькі руки...

Під Високим Заком, як сказано више, було становище Кривоносових людей. Сам полковник був хорий. Рана в лівім боці повисше серця з битви під Константиновом не гоїла ся, одначе він сам узяв провід в акції против замку. Почала ся вона пополудни о годні 4-ій¹⁷⁵ приступом від південного сходу, на найслабше місце, де були замкові ворота і розмірно легкий доступ на гору (від ин. ул. св. Войтіха). З великим криком підступали в сім місці мужики узброєні залізними дручками. Замкова гора не була в тих часах поросла такими лісками як сьогодні, збочи її були зовсім голі задля того, щоби їх було можна успішно обстрілювати з замку. Тому то Українці тягли з собою вози

по дорозі до воріт та ховали ся за них в часі стріляння з замку. Кілька разів підходили таким способом у гору, раз навіть вдало ся їм зробити своїми дручками вилім у мурі та приставити драбини, одначе муєли завертати перед камінем та густими стрілами з гармат, мускетів та рушниць. У відбиваню брали участь також оборонці самого міста: гаківниці на вежи Успенської церкви несли спустошене між українську чернь і вона муєла відступати стративни багато людей¹⁷⁶.

Як згадувано висше, в часі пожежі втікали люде й на Високий Замок, а саме з Краківського передмістя. Мало їх тут бути до вісім тисяч, між ними немало Русинів. Отже против селянської черни, що без гармат хотіла здобути твердиню, було кому обороняти ся. І дійсно в часі першого приступу се поспільство, озброєне переважно камінем, гаками й косами било ся з добрим успіхом¹⁷⁷. Заплату за сю прислугу дістали передміщани зараз безпосередно по відбитю черни. Бургіграф Братковський викинув їх з замкових мурів, з огляду на тісноту й недостачу живности в замку. Як тільки українська чернь уступила знід гори, опинили ся передміщане поза мурами. Покинули ся лише ті, що були потрібні до замкової прислуги. Прогнані подали ся до міста, та лише частину їх впушено туди, інші розбрили ся по руїнах Краківського передмістя. Зараз потім Українці відновили приступи. На думку Львовян відважили ся вони на се тому, що від прогнаних передміщан дізнали ся, що замок слабій і числом оборонців і силою своїх укріплень. Томуто зараз потім чернь повторила другий приступ, одначе бита з двох боків, з замкових мурів і з міста, муєла уступити, забираючи з собою убитих¹⁷⁸.

Русинам із Краківського передмістя приписувано, окрім висше згаданого поученя щодо замку, ще й инше діло того дня. Вони мали показати селянам ті місця, куди переходили водні рури до міста, задля перерваня їх, чи навіть самі мали се зробити і таким способом відобрати місту частину води — против волі українського гетьмана. Хоч се обвинувачуване пахне трохи легендою, то в нїм маємо один із доказів против твердження сучасників, буцімто Українці не робили жадної ріжниць між Поляками й Русинами¹⁷⁹.

У вечері того дня займили селяне деякі будівлі по східнім боці міста, що не впали жертвою вогню. Були се монастирі з костелами Кармелитів босих, мужеський і жіночий (перший на нинішнім місці, другий там, де лат. духовний семинар). Міщане дуже налякали ся того, бо обі будівлі притикали до самого валу і до порохової башти на нїм. Якби ударено з сього боку, можна було міських оборонців просто свинути зі становищ. Боячи ся того відкрили Львовяне сильний огонь на сї монастирі, а дальше підпалили їх, так що й вони (в части деревляні) спеліли¹⁸⁰.

Так минула субота і прийшла неділя (11 жовтня). Скоро на світ загомоніли з передміських церков і костелів дзвони і на сей знак почали Українці і Татари збирати ся громадою на Краківським передмістю коло храму св. Станіслава (при нин. улиці того імені). Роблено се з великим криком, так що міщане були переконані, що зближає ся загальний приступ з того боку і зі страху «стали без душі». Трубач із обличником ходив по улицах і взивав усіх муштин до зброї і на вали. Від того загальний переполох ще збільшав ся. Радні міста взяли ся порядкувати і приготувати оборону. Духовенство вишло знов на улиці і закликало до оборони віри. Жіноцтво з дітьми заповнило костели і благало у Бога порятунку... Тимчасом були се тільки страхи на Ляхи. Рух коло св. Станіслава означав якісь збори, що незабаром розійшли ся¹⁸¹. Мабуть оповіщено черни волю українського гетьмана в справі Львова, яка незабаром виявила ся.

Тимчасом у настрою Львовян доконав ся радикальний переворот. Коли показало ся, що весь жах був безосновний, почав межи ними приймати ся погляд, що не лише тепер бояли ся непотрібно. Бо в дійсности де той Хмельницький, де ті сотки тисяч козацтва, що про них стільки наслухали ся? Вже третій день, як прийшли Українці, одначе під містом сама селянська чернь та дещо Татар: не було доси жадного поважного приступу до міста, не загреміла доси жадна козацька пушка... Ні, се не Хмельницький із своєю армією під Львовом! Се певно тільки більший загін збунтованого хлопства під проводом якогось Кривоноса або Головацького! Бо Хмельницький чень инакше бравби ся до діла... І міщанам муєло стати жаль, що так нерозважно самі знищили власні передмістя разом із усіким добром, а тепер замкнені в мурах міста мусять терпіти голод. Так, голод уже загостив межи них. Вже сього третього дня не стало хліба. Як сказано вище, ніхто не подбав про те, щоби приготувати більші запаси поживи. Одно зїли і забрали вояки, друге дістало ся селянам і Татарам, третє згоріло в огні. Серед таких обставин львівське посіпство, давлене голодом і страхом, обезсилене безсонністю і працею, підбиване безнастанно релігійним фанатизмом, виявило тепер, як тільки минув страх перед приступом, всю свою люту, ненависть і жадоху пімести за всі вільні і невільні невдачі погромом тої частини мешканців, що вже здавна була підозрівана, напастована й переслідувана. »І тоді гнів богато правовірних горожан упав на мешканців-Русинів без жадного доказу вини. Не помилувано навіть слабшого полу, закидаючи йому затроюване, чароване й тайні змови з ворогами. І не дано їм можности боронити ся, хоч вони простягали благально руки, кидали ся часто на землю, ридали бючи себе у груди й лица: се якраз ще більше підбивало ворожий настрій до них, бо — мовляв —

надмірний жах обвинувачує совість»¹⁸². До сих скупих слів Кушевича нема потреби додавати нічого, щоби змалювати весь трагізм становища руських міщан в часі сього погрому. Межи жертвами його була мати з 12-тітною дівчинкою. Коли роззвірена товпа убила сю жінку на середині ринку як буцімто чарівницю, дівчинка мала закликати таке: «Мою маму ви убили, що правда, одначе я вмю значне більше!» І упала побіч своєї матери під ударами польської товпи¹⁸³. Якась подібна масакра Русинів була мабуть і в монастири Бернардинів, коли пізнійша українська традиція звязувала львівський погром якраз із сим місцем¹⁸⁴.

Інша сцена була того дня на Високім Замку. Там не було води і треба було довозити зпід гори. Пополудни вислано з замку громаду людей, переважно Русинів, за водою. Сі люди дістали ся спокійно до жерела під горою, набрали води і повернули у замок. Одначе там один із тої прислуги пішов до бургграфа і заявив, що при криниці межи замкових вмішали ся «козаки» і разом дістали ся до замку. Командант почав тоді перебирати межи посільством і не роблячи довгого процесу майже 20 підозрілих людей застрілив або проколов¹⁸⁵.

Та на самих погромах не обмежала ся хоробрість міщанства. Побачивши, що ні місту ні замкови не грозить приступ і що Українці по вічу уступили з найблизшого сусідства міста і всюди наоколо панує спокій, набрали відваги. Під натиском голоду почали оглядати ся за здобичею на зруйнованих власними руками передмістях. Першу вилазку зроблено на ул. Кармелитську і заки Українці звернули на се увагу, повернено з поживою забраною з найблизших домів (видко не дуже були попустошені), маючи лише одного тяжко раненого¹⁸⁶. Другий випад був по північній боці, від нин. Стрілецької ул. З валу доглянено, що громада селян господарить на посілости монастиря Бенедиктинок під Високим Замком. Около 30 міщан, межи ними кількох Жидів, кинуло ся в сїм напрямі: одних селян убили, других прогнали та повернули у місто з значним запасом викуталів, а навіть із одним пійманим мужиком¹⁸⁷. Сього віддано до магістрату на розпит. Тут узято його на тортури і запитано, хто і в якій силі стоїть під Львовом. Сей розказав про десятки тисяч присутних козаків і Татар та десятки тисяч сподіваних¹⁸⁸. Його виява не знайшла повної віри, були такі, що такі сумнівали ся, чи дійсно сам Хмельницький стоїть коло Львова.

Тимчасом випади міщан на передмістя викликали рух серед Українців. До того прилучило ся ще й се, що межи ними розійшла ся чутка про погром у місті та езекуцію на замку. Розярене обхопило селянські маси і вони з великим завзятем кинули ся до валів, дарма що град куль летів на них. Українці ховали ся в окітїлих передміських

мурах і стріляли до міста. Старшина не дозволяла робити против волі гетьмана і давала гасло до відвороту, одначе даремно. Завзяте було таке велике, що оборонців міста збивано з валу і селяне впадали на другий бік його у рів та атакували міщан. Небезпека для міста була дуже грізна. Та в сій критичній хвилі прийшла інтервенція самого Хмельницького і на його рішучий приказ завернено людей зпід мурів. Ся незвичайна оглядність гетьмана супротив міста, після диких погромних оргій у нїм, не знайшла признаня навіть серед козацької старшини¹⁸⁹. В тїм була причина, що відокремлені гурти селянської черни до пізної ночі не давали спокою оборонцям міста і викликали духовенство з чудесними образами на мури, одначе задля рішучої волі Хмельницького не приходило до поважнійшої акції¹⁹⁰.

З якої причини воля гетьмана стала в супереч із думкою загалу козацтва й селянства? Очевидно лише з тої, що він уже рішив, що має бути зі Львовом. Він мусїв бути уратований, навіть ціною деякої непопулярности гетьмана межи своїми.

VII.

Помилуванс.

Сонце схилило ся до заходу, коли над валом побіч Кармелитів бо-сих появил ся козацький трубач і віддав лист до магістрату. Зараз зібрав ся магістрат на раду: запрошено також представників шляхти і прочитано лист. Писаний був по руськи, з підписом самого Хмельницького, котрого »сам Бог натхнув миролюбною думкою добрих людей«¹⁹¹. Зміст його був такий: Українські козаки взагалі а сам гетьман зокрема зробили багато прислуг польській державі, та замість надгороди за них зустріла їх ненависть з боку Поляків. Чия се заслуга, що Татари здержували ся доти від розбишацьких походів в королівство? Чий се здобуток, що купці з Польщі можуть ходити безпечно в отоманські краї? Чия хоробрість і чий славні воєнні зусилля довели до того, що честь польського народу має доси пошану межи віроломними ворогами — як не козацькі? За се Поляки продумували в тїм часї, яким би лихом заплатити сї добродійства. Вольности, що їх надали козакам покійні славні королі польські, покасовано: землю їх батьківську, набуту кровю або зароблену працею, загарбано: все те в супереч навіть тій угоді, що заключена була за Конецьпольського: тепер її зломано толкуючи її постанови некористно для козаків. Тепер тому козацтву, що перебивало ся серед пайтяжких небезпек і зі шкодою для своєї волі, приносить ся в дарі нужду і несправедливе трактоване як ворогів. Нехай божа і людська справедливість пізнає, що сам він не є

причиною нещастя і вина не лежить на його совісти за все те, що сталося і що стане ся. Почуване невинності веліло вірити в успіх доброї слави, безвихідна нужда кермувала козацькими ділами, при помочи не іншої сили, як лише духа одідиченого по батьках, що зріс та скріпився в тих тяжких і несправедливих часах. — того духа, що велить або жити на волі або вмерти перед неволею. Коротко — Поляки шукали сеї війни, отже її мають. Та йому дуже залежить і на тім, щоби вир безмежних нещасть сеї війни не захопив і Львова. Щоби місто охоронити від того, нехай горожане зрозуміють свою близьку катастрофу й увійдуть у переговори з ним. Для громадського добра нехай видадуть тих панів, що втікли сюди з Пилявецького обозу¹⁹².

По відчитанню сього письма запитано присутних, що думають про сей лист та поставлене в нім домагане Хмельницького. Для великої більшости не було, очевидно, ніякого сумніву, що треба пристати на проєкт пересправ з козаками, бачучи в тім одинокий ратунок для міста. Се було стілько легче зробити, що панів з під Пилявець не було у Львові і дразливе домагане їх видання падало само собою. Та все таки знайшовся невеликий гурток завзятих людей, що до стілько нерозважних поступків хотів додати ще один і не входить в ніякі пересправи з ворогами. Сі непримирні підпирали свою думку переконуванем, що підо Львовом нема Хмельницького, що одержаний лист фальшивий і походить від котрогось ватажка хлопської черни, і має на ціли підступом узяти місто¹⁹³. Таке поставлене справи доводило до потреби переконати ся наперед, чи дійсно сам Хмельницький стоїть коло Львова.

У Львові був тоді старий лат. священник Андрій Гонцель Мокреський, давнійше Єзуїт і учитель в єзуїтській колегії, тепер член т. зв. регулярних каноніків св. Августина, на становищі тремешинського каноніка, що незнаним близше способом попав в тім часі до Львова. Він висловляв ся кількома наворотами, що перед літами мав ученика Богдана Хмельницького і нині пізнав би його напевно¹⁹⁴. Отже тепер батьки міста обернули ся до нього і просили, чи він не хотів би пійти між козаків з відовідо магістрату і провірити, чи Хмельницький дійсно присутний: розвідати, які його правдиві думки щодо міста, та просити листу обезпечена для міських послів. Мокреський приймив радо се поручене і в товаристві одного міщанина та міського трубача¹⁹⁵ вийшов на Глинянську дорогу. З собою поніс листовну відовідь магістрату. Була в ній заява, що у Львові нема ані панів ані інших утікачів знід Пилявець, а дальше просьба, щоби гетьман помилував місто і здержав пролив крови, котрої й так багато виляло ся в сій війні¹⁹⁶.

Гетьман приймив посла у своїй квартирі коло св. Петра (при нин. Личаківській ул.). Відовідь магістрату, що панів нема у місті, не зді-

вувала його очевидно: про се мусів він добре знати і в хвили, коли домагав ся видачі збігців. Ставив се жадане лише тому, щоби мати підставу вимагати від міста рекомпензати за втеку тих панів, що «з їх вини була вся та війна». Як би був так піймав панів, то заплата Татарам булаб готова. А що панове показали себе більше обережними ніж лицарськими, в такім разі самі Львовяне мусять зложити таку суму, якою вдоволили сяб Татаре — себто 200.000 дукатів¹⁹⁷. В тім дусі дав Хмельницький відповідь послови та після того велів вийти присутній старшині з комнати й остав сам із стареньким священником. Настала зворушлива хвиля привитаня ученика з учителем. Оба пізнали себе обопільно. У душі славного переможця відозвали ся хлопячі спомини: з покорою схилив ся перед учителем, обіймив його низько за ноги і зі слізма в очах дякував за науку. Учитель стояв сумно задуманий. «Чом ти, сину, став розливати кров християнську?» — спитав його з жалем. І давний ученик почав покірно оправдувати ся з своїх учинків, залягти свою невинність, задля котрої сам Бог мав його в охороні та доказувати, що причину до війни дали виключно вельможі — гетьмани, хорунжий коронний й ин.¹⁹⁸ Учитель відко повірив щирим виявам ученика, коли незабаром приєвятив останні дні свого життя, щоби заступати його політичні справи перед королем і Річюсполитою.

По сій сповіді перейшла розмова на некучі питання дня. Мокреський просив очевидно гетьмана, щоби був ласкавий для Львова: сей подавав висше наведену умову і твердо стояв на тім: Нехай — казав — Львовяне не дають себе дурити даремною надією, що матимуть поміч від Річюсполитої чи Вишневецького. Одинокий лік на долю міста лежить у їх власних руках — як схочуть викупити ся. Як що хотілиб проволікати сю справу, то нехай знають, що стягнуть на себе ще більші нещастя — місто буде здобуте і не втече від грабованя і руйнованя¹⁹⁹. По такій енергійній острозі під адресом міщан відпустив Мокреського, обіцяючи прислати другого дня власного посла з формально означеною умовою та з домаганем рішучої відповіді.

В місті чекано нетерпеливо на поворот Мокреського. Повернувши він ствердив, що Хмельницький дійсно сам стоїть під Львовом, одначе хоче помилувати його під певними умовами. Над тим, що розказав, раджено в магістраті до пізної ночі.

Так минула неділя. Другого дня (у понеділок 12 жовтня) скоро на день зібрала ся нова рада при участі шляхти й духовенства. Один із батьків міста, Долежинський, повідомив присутних про результат посольства Мокреського. Почала ся дебата. Ледви кількох висловило свої думки, коли дано знати, що прибув посол від Хмельницького. Був се також священник, сповідник і свояк гетьмана Федір Радкович²⁰⁰, що

прибув для формальної відповіді на посольство Мокрського. Допущений до середини передав лист від Хмельницького до магістрату й домагався негайної відповіді, заявляючи, що має наказ повернути за годину назад, хочби навіть не дочекався відповіді: колиб цього не сповнив, бояв би ся за цілість своєї особи. Лист змістом своїм відповідав тому, що приніс Мокрський, тільки що був уложений у формі ультимату: домагався безпроволочної відповіді²⁰¹. Різучий тон листу зробив сильне вражіння на присутніх. Деякі горді душі відчули його як обиду і в деяких дальших промовах віджив непримирний дух. Та саме підчас того появився на зборах знаний нам командант драгонів Ціховський. Він підійшов до стола, поклав на ній олов'яну гарматну кулю і промовив: «Отсе Хмельницький вже таким способом починає з нами переговорювати». На се підняв ся великий крик межі присутніми, звернений против опозиції, що вела місто до повної загибелі. Опінія військових начальників з Арцішевским на чолі висловляла ся однодушно против безцільної боротьби, радила користати з нагоди і трактатами забезпечити себе від більшого нещастя. І дійсно, серед загального заворушення запала ухвала, щоби приступити до пересправ із Хмельницьким²⁰². Арцішевський підперав свою думку тим, що наперед показував велику різницю у воєнній силі межі містом і козаками — різницю, яка не позволяла жити в злуді щодо можливости оборони Львова: дальше перестерігав перед тою шкодою, яку малаб Річпосполита через утрату львівського арсеналу: впевняв, що як місто трактатом із Хмельницьким уратує добро Річпосполитої, то вона поверне видатки на окуп; вкінці зазначував, що місто викупом не стягне на себе жадної нечести, і як стій приточив приклад 50 заграничних міст, які зробили таке саме²⁰³.

Против таких міркувань Арцішевского й більшости поважних людей стояла опозиція під проводом латинських монахів, головно Єзуїтів та Бернардинів, що при помочи релігійної ексальтації провадили демагогію серед поспільства, закидаючи Арцішевскому (аріянинови) та міській старшині, буцім то вони «боятъ ся за власну шкіру», мають свої приватні інтереси на думці та зраджують місто й віру. І хоч на сих зборах перемогли помірковані, то ся радикальна громада не переставала вести агітації у своїм дусі. В часі самих переговорів із Хмельницьким підбили єї монахи темне й голодне поспільство до того, що воно мало не кинуло ся на міських повновласників як на зрадників і ледви повага Арцішевского, чи радше страх перед вояками, відвернула небезпеку свого роду революції у місті²⁰⁴.

Та повернім до зборів. По ухвалі, що треба говорити з Хмельницьким про окуп, вибрано окреме посольство задля цього. У склад його входили: з ради — Андрій Вахлевич, з присяжних — синдик Самійло

Кушевич, з посільства (т. зв. ради 40-ох) — Андрій Чехович, з Вірмен — Христоф Захнович, з Русинів — Павло Лавришевич. Призвано їм необмежену повновасть, одначе поручено поторгувати ся з Хмельницьким і предложити йому 100.000 зол. поль., а якби не хотів вдоволити ся сею сумою, то друге стілько може сам собі стягнути з Жидів²⁰⁵.

Посли мало показували відваги; вони стілько страхів наслухали ся про Хмельницького й козаків, що тепер бояли ся як не смерти то хоч неволі і тому прощали ся з ріднею і приятелями. Задля скріплення сердець просили вони ке. Мокрьского, щоби був їх товаришем. Він радо згодив ся на се²⁰⁶. Со страхом і трепетом їхали послы посеред передміських руїн в напрямі до св. Петра. Недалеко за ним мав квартиру український гетьман. По лівім боці дороги стояв відділ Татар — тут сидів Тугайбей. Та в квартирі не застали послы гетьмана, лише полковника Остапа Гоголи. Він сказав, що гетьман удав ся до Лисенич і радив послам їхати туди. Послы так і зробили. Переходячи поміж становищами козацьких й татарських полків та відділами татарських бранців станули вони в самім таборі в Лисеничах. Без жадної проволоки допущено їх до гетьмана. З широкою орацією виступив голова посольства Вахлевич і благав гетьмана, щоби був ласкавий помилувати «руське столицне місто» та знизити суму викупу. В ярких красках малював сумний стан міста, складаючи вину на вояків та на панів польських²⁰⁷.

Жалісна промова мінцан зворушила гетьмана глибоко. Сеж та сама подітична анархія і та сама панська самоволя, навіть ті самі особи були причиною сього і того лиха, козацького і львівського! І в очах Хмельницького блиснули сльози. »Жаль мене бере — почав він у відповіді — і не в силі я затаїти його і не відчутти сього нещасного випадку. Нехай би ніколи на нього не заносило ся і людське ухо про нього не чуло! Та творцями всього того ваші пани, найбільше хорунжий коронний (Конецьпольський) та восвода руський (Вишневецький). Годі було видержати дальше тяжкі удари, неможливо було стерпіти такого великого беззаконя й таких невиносних кривд. На сї насильства лише одна відповідь полинула ся нам — вхопити за зброю з вірою у справедливість нашого діла. Панове просите у мене милосердя... А чи я зазнав коли такої ласки? Я був би був щасливий, якби був зазнав якої-такої уваги. А в тім, чень не мало милосердя маєте й тепер від мене. Досить уже того самого, що вас лишаю при житю і не хочу виймати моєї шаблі на ваші карки, лише веім вам дарую ваші голови — а се велике милосерде! І за нього то зложите мені двіста тисяч дукатів і віддасте безпроволочно. З поганих Жидів самі стягайте гроші; від них належить ся багато, бо вони зібрали значні скарби з українських козаків. Маєте ще знати, що та сума, яку візьму, не піде ані на мою приватну по-

требу ані на користь мого війська: нею я почастию все військо мого приятеля Тугайбея: мушу надгородити його за те, що вигодив мені у великій потребі своїми людьми, дав поміч на мого ворога та сам хоробро ставав при мені зі своїм здоровлем»²⁰⁸.

По с'їм Хмельницький посадив послів за столом при собі, почестував горілкою та почала ся свобіднійша розмова. Міщане просили на всі способи, щоби зменшив висоту окупу. Гетьман поставивши відразу невелику суму, хотів стояти при ній твердо, покликаючи ся на своїх полковників, що инакше вчинити не може. Та коли послі не спиняли ся у своїх благаннях, велів їм повернути до полковника Гоголя в гетьманській квартирі коло св. Петра і там ждати остаточної відповіді²⁰⁹. Послі так і зробили, виславили до Львова Мокреського в товаристві Радковича з повідомленем, що Хмельницький жадним способом не хоче відступити від домаганої суми²¹⁰.

Було полудне. Послі сиділи в гетьманській квартирі і вели з полковниками та иншими козацькими достойниками розмови про політичні справи. Між старшиною були: Виговський, Гоголь, Гладкий, Богун, Небаба, Головацький, Чорнота, Кривоніс й ин.²¹¹. Очевидно говорено найбільше о причинах війни. І тут міщане почули багато такого, про що не мали жадного поняття. Полковники вчисляли і підносили свої власні й усього козацтва труди, положені в турецькій війні під Хотимом, в дикій Московщині, в безнастанних походах на Татар: якто вони були охоронним щитом Річпосполитої в її тяжких хвилях, а за ті добродійства вороги козацтва продумали їм знамениту заплату: засуди на смерть, руйноване домів, мордоване союзних селян, безчещені жінок і дочок... Та по довгих терніях прийшла година пімети й отсе вони прийшли заплатити за всі приватні і народні кривди... І козацькі бесіди стали горді і самопевні. Віра у величну будучність українського народу так і біла зі слів полковників. Посипали ся оповідання про українсько-польські битви, як то коронне військо утікало соромно знід Пилявець, скільки якого добра полишило, як то Українці знайшли навіть гетьманську булаву кн. Заславського. [І показано міщанам сю булаву, велику позолочувану, висаджувану туркусами і яєнісами, та ціна її — на думку Вірмен — була невелика, лише 100 твердих таларів]. Далше переконувала старшина міщан, щоби Львовяне не сподівали ся даремно ніякої помочи з Прусії або від кн. Вишневецького; Українці пійдуть за ним хочби й до самого Гданьска, на Вислі побудують чайки, пійдуть на Варшаву і далше, спровадять на поміч самого турецького султана, як не буде їм зроблена справедливість²¹².

Такі бесіди тревали дві години. Увесь той час Хмельницький стояв недалеко квартири під »Робертовою пасікою«²¹³ на розмові з Тугайбеєм.

Очевидно хотів у Татарина виторгувати зменшене суми його гонорара. Двогодина розмова довела таки до корисного висліду й оба поїхали до гетьманської квартири відправити формально посольство. Як тільки появили ся вони на подвір'ю, вся старшина вийшла напротив гетьмана, полишивши послів на місці. За якийсь час відчинили ся двері й увійшли у комнату Тугайбей та Пирис-аґа, подаючи послам руки на привітанє. По них вступив Хмельницький із полковниками, всі мали в руках золотисті булави всаджувані камінем. Сіли опісля за столом, оба Татаре на покуті, і гетьман пояснив через товмача Тугайбейсви причину появи послів: сей відповів таким самим способом, що здає ся на волю гетьмана, при тім почав із гнівом говорити про віроломність старости Снявського й заповідати місту. Посли почали успокоювати його й оправдувати старосту, особливо представник Вірмен, що знав по татарськи і заговорив безпосередно з ним²¹⁴. По сім почали ся знов горючі просьби, щоби сума окупу була зменшена. Дійшло до глибокої покори міських представників: вони почали плакати і заклинати ся на всі світощі, що місто не в силі зложити стілько грошей після контрибуції для Вишневецького й утечі всіх богатших мешканців. І гетьман уступив. Зроблено умову, що місто дасть таку суму у готівці, сріблї та товарах, на яку спроможне: для провірення сеї спроможности мали пійти з послами окремі комисарі зпоміж Українців та Татар і пришильнувати збираня окупу. До сеї чинности були зараз визначені: полковник Головацький та Пирис-аґа з кількома людьми²¹⁵.

О год. 4-ій пополудни повернули послї з тими комисарами до міста. Знов зібрала ся рада і вислухала звіту послів, представленого Вахлевичем та затвердила умову. Не лише тому, що не було лишного виходу, а й задля того, що ся умова була дуже корисна й давала місту можливість визначити по власній волї висоту окупу. Се — як побачимо — вдало ся їм дуже добре. Найперше всього батьки міста й міщане мали доволї часу й місяця, щоби поховати те, що ціннійше, особливо готівку, що дивним дивом зникла мало не зовсім. Тим способом було не трудно доказати, що місто не в силі дати бажаної суми.

Другого дня почало ся вибиранє з міщан окупу. Міські урядники в товаристві українсько-татарських комисарів пішли від дому до дому, від крамниці до крамниці, й жадали видачі грошей, срібла й товарів. Що до перших, то майже всюди діставали відмовну відповідь або лише незначні квоти. Натомість міщане відступали радо бажані товари додаючи в тім не лише конечність а й власну вигоду. Управа міста й генерал Арцішевский впевняли дуже поважно, що Річпосполита поверне всі видатки на окуп. Отже чом не малиб міщане збути ся своїх товарів по добрій ціні? За відступлені річи діставали власники поквито-

ваня. Те саме діяло ся з срібними й золотими річами, що їх найбільше доставляли церкви. Оцінювано їх по найвисшій можливій ціні й важено дуже хитро.

Увесь сей процедер вимагав, очевидно, врозумілості з боку комисарів. А се була річ не трудна. Міщане вміли походити коло них та добрим угощенем й дарунками довести до того, що вони більше для форми були присутні при зборах та замикали очі і на загальну спроможність міста на оцінюванє товарів, на їх міренє і важенє.

Таке вибиранє окупу тревало пять днів себто до 17 жовтня. Після того Головацький повернув назад до обозу²¹⁶. Зібрані річи перевозжувано частинами, в міру збираня, наперед срібло, потім товари, а вкінци готівку. За кожним разом відвідували український обоз міщанські послы, привозячи з собою дарунки для гетьмана та декого із козацької й татарської старшини. Причиною сих відвідин була не лише справа викупу і звязаних із нею дискрецій. Ще більше журило міщан те, що селянська чернь заняла знов вороже становище супротив міста, виявляючи одночасно своє незадоволенє з незвичайної оглядності гетьмана супротив Львова. І тепер ще раз дістало місто наглядний доказ, що воно полишило ся цілим виключно з особистої ласки Хмельницького.

В часі понеділкової наради в ратуши показано — як знаємо — гарматну кулю. Походила вона з першого й одинокого вистрілу спрямованого на вали, щоб надати ваги словам гетьмана. І дійсно, сей «новий спосіб трактованя» мав блискавичний успіх, що виявив ся висланем повновласників. Поза тим того дня панував повний спокій коло міста: селянська чернь не виявляла нічим свого ворожого настрою. З того скористав бургграф Високого Замку і перейшов з залогою до міста, мотивуючи сей крок недостатком води. Та міщанам не подобала ся така легкодунність. Умови згоди не були ще виповнені; Хмельницький опанувавши замок міг заострити свої домаганя. Тому дано воякам води й пороху та присилувано повернути назад на своє становище, мабуть в тій надії, що атаки на замок більше не поновлять ся. Одначе так не стало ся. Вістку, що місто має бути вільне за контрибуцію Татарам, приймила чернь неприхильно. Коли другого дня (13 жовтня) міські послы відвозили до табору барилки зі сріблом, зібрала ся при Кармелитській улиці така велика товпа селянства, що козаки муіли нагаями промоцувати дорогу. Се розярило людей, почала ся агітація і зараз найближньої ночі повторили ся напасти на вали, одначе без успіху²¹⁷.

Другого дня повторили ся селянські приступи. Мужики з мішками наповненими піском, для охорони від куль, та з сокирами почали зближати ся до міста. Тут не легковажено собі того руху і як стій післали до Хмельницького двох монахів: одного Кармелита обутого й одного

Василянина і просили, щоби здержав селянську товпу, яка не дає навіть вивезти з міста зібраного окупу. Хмельницький відповів коротко: «Чи не маєте гармат для здержання напасників»? І дійсно з міста посилали ся кулі на селян і тим способом відбито їх проби вдерти ся на вали того дня і в ночі²¹⁸.

Щоби охоронити місто від дальших самовільних напастей черни рішив Хмельницький обернути хлопську завзятість в иншій напрямі. Кривоніс зорганізував на ново приступ до Високого Замку. Один із його підкомендних Небильський уладив нічний напад, одначе задля дощу, що замочив стрільби, йому не повело ся²¹⁹. Другого дня (14 жовтня) повторив ся приступ, що увінчав ся частинним успіхом: селяне здобули входіві ворота. Тим замок не був ще здобутий, бо перед напасниками стояла ще друга внутрішня брама, труднійша до здобути, одначе сього було доволі, щоб хоробрий бургграф з замковими вояками утік до паріжної полуднево-західної башти (оберненої до св. Юра), а з неї вікном на світ і побіч з гори до міста. На замку полишив ся ще відділ піхоти львівського повіту під поручником Рибінським, одначе й сей найблизшого дня (15 жовтня), коли Українці принустили новий штурм, пішов слідом Братковського, полишаючи останки тих, що ще хоронили ся на замку, на божу волю.

Так безпримірно зражені люде зразу відбивали ся та не встигли оборонити ся й багато з них упало жертвою лютої української поспільства. Високий Замок був здобутий²²⁰.

Упадок Високого Замку віддавав увесь Львів на ласку Українців. Гетьманови доволі було уставити на горі кілька гармат, таки самих замкових, щоби протягом пів години довести місто до упадку і протягом кількох годин зруйнувати його. І якби гетьман хотів був покориштувати ся хвилиною і збільшив був свої домагання до довільної висоти — Львовяне мовчки покорилисьби. Одначе Хмельницький виявив при сій нагоді в повнім розмірі свою чесність і благородність. Доси давав деяку волю Кривоносовій товпі і на упадок замку, того символу шляхотсько-польського панованя над Львовом, дивив ся мабуть не без сатисфакції, одначе на сім спинив він рішучо дальшу акцію. На просьби міщан захистити місто він зарядив, щоби козацькі полки займили передмістя і тим способом спинили своєвільну селянську чернь від дальших напастей²²¹.

Тепер міщане відотхнули, і то в найвисший час. Як згадувано попередю, то вже третього дня облоги не стало в місті що їсти. Кождий дальший день збільшав сю нужду. Дійшло до того, що убогі люде брали ся їсти кіньське стерво, а магістрат міг розділяти межі них хіба пиво. Богато їх перебувало день і ніч під голим небом, отже доні і зимно

докучали сильно і приватна жертволюбність в плащах та обуви не могла зарадити лиху. Не стало й палива, треба було ломати деревляні будівлі, щоби зварити їду або обігріти ся. Наслідком усього того появили ся різні хвороби, місто перемінило ся в величезний шпиталь і багато людей умирало. Особливо діти гинули громадно. В додатку жидівських м'єрців не було кому й де ховати, задля того трупи розкладали ся і загроювали воздух²²². Такий образ представляв Львів, хоч облога тревала лише шість днів. Значить, ще день — два, а місто здало ся би на ласку й неласку Хмельницького. Та він не лише не скористав із того безвигідного становища Львовян, а ще своїми розпорядками по упадку Високого Замку спинив дальшу катастрофу.

Облога була по с'єм тільки формальна. Межи обома сторонами запанували фамиллярні відносини і завели ся приятельські розмови. Голодні міщане кинули ся до козаків за поживою. Сі приводили під мури волів та овець, приносили огородовину і продавали міщанам або й міняли за тютюн. Перестерігано лише міщан, щоби не зближали ся до костела св. Станислава, бо там була татарська стація. Хто таки запускав ся одинцем в дальні часті передмість, бувало вертав обдертий, як узагалі не пропав. Ті міщане, яких родини покинули Львів саме перед облогою довідували ся у Татар, чи нема кого в полоні. Сі навіть самі приводили бранців під місто і відпродаували їх. Таким способом досить їх дістало ся на волю²²³.

Далі й козаки почали входити до міста. Львовяне бояли ся якого підступу з їх боку або звичайних галабурд піяків і тому просили Хмельницького, щоби їх здержав від входженя в місто. Дійсно козацький трубач розголосив гетьманський приказ всім козакам вийти з міста. Одначе не всі послухали зазиву. Тому міські послы ще раз пішли (20 жовтня) просити гетьмана, одначе не застали його на квартирі. Він усунув ся умисно, переказавши послам, щоби перше поговорили з Тугайбеєм в справі окупу²²⁴.

А Тугайбей був дуже незадоволений. Наперед гнівало його, що вибранс окупу для нього тягне ся довго. Того дня, правда, закінчено звозити товари й срібло, одначе він ніяк не хотів вірити, що се має бути все йому належне. Отже коли послы станули перед ним і вручили його виказ усіх річей доставлених з означеною вартістю, понав Татарин у велику лють і почав закидати міщанам, що його обдурюють. Поперед усього навіть міський виказ показував загальну суму зложеного окупу маленько що більшу над одну четвертину вимаганої зразу. Та в с'єм напрямі годі було що порадити, коли була згода на засаду «скільки в силі». Тому більше гнівала Тугайбея ціна поодиноких товарів. Його вправне око пізнало зараз, що номінальна ціна їх далеко

висна від дійсної. По вибухах злости заявив він послам, що мусить сам особисто перевірити при послах ціну сукон, полотен і т. ин., а велить зараз переважити срібло. На зимно мусіли зіпріти послы, почувши таке: одначе від чого купецька справність? Вірменин, що служив послам за товмача, почав горячо переконувати Тугайбея, що він милить ся дуже підозріваючи у міщан нечесний підступ і заручив йому словом вірменського купця, що все міряно, важено і цінено по божому²²⁵. І Тугайбей... дав себе переконати. Мабуть із рухом погорди покинув свій намір. Міщане принесли йому ще невеличку зібрану готівку, задоволені в душі, що обдурили найздників на третину всеї суми. Таким способом замість 1,200.000 зол. Татари дістали найвисше 220.000 зол.

Таку щасливу операцію улегчили міщанам різні подарунки роздавані особисто поодиноким людям із козацької й татарської старшини та й самому гетьманови — в загальній сумі 20—30.000 зол. Та се зовсім не змінює факту, що вся контрибуція обійшла ся Львову дуже дешево. Правда, втрати його задля облоги були значно більші, одначе вони не стояли в безпосередній звязи з окупом (як прим. шкоди зроблені Татарами й Українцями), а найбільшу їх частину стягнули на себе самі мешканці спаленем передмість²²⁶.

В кождім разі сього окупу не можна жадним способом ставити побіч грабежи Вишневецького. Не лише тому, що дійсна сума окупу творить лише шосту частину здертої Вишневецьким суми, а навіть фіктивні цифри першого творять лише третину другої: ще більша різниця політично-етична між ними. Хмельницький — прибув як ворог з воєнним законом, був в силі без напруження здобути місто і зробити все можливе з ним, одначе він жалює Львова, наражує ся на непопулярність серед українського посіпльства, замикає очі на провокаційні криваві погроми над одноплемінцями в місті, навіть на образи його особи²²⁷ — вдоволяє ся частинною заплаатою для своїх союзників, не тикає жадної гармати на Високім Замку²²⁸, по приятельськи розстає ся зі Львовом, дбає — як побачимо — щоби й по його відході не постигло міста яке лихо з боку селянських ватаг, та ще й по семи літах виявляє ту саму прихильність, можна сказати — слабість для галицької столиці²²⁹. А Вишневецький? Він виступив в ролі оборонця міста, використав нічим незаслужений патріотичний ентузіязм мешканців для своєї особи й подучену з ним жертволюбність, видуєив із міста силоміць військовою езекуцією півтора мільона зол. і зрадивши покинув підступно його на божу волю... і лише опізнене не дало йому взяти з собою гармати: обдурював покинутих людей надією скорої відєчи з Замостя, тимчасом і се місто покинув та опинив ся в Варшаві, де був потрібний як голова найреакційніших елементів серед польської шляхти. Все те не-

спірні факти — а проте як вийшли обі сі індивідуальности в представленнях більшої частини польської історіографії?

Для самих Львовян, що перебули облогу, було поведене Хмельницького мало зрозуміле. Їм трудно було вірити, щоби вся оглядність, якої зазнало місто, була впливом гуманного й культурного характеру гетьмана; се не могло погодити ся з їх поглядами на сучасний їм спосіб веденя війни і тому бачучи з одного боку грізні філі селянської революції а з другого тактику того, що в їх очах був творцем і керманичем сеї бурі, не вміли в своїй простоті духа знайти иншого поясненя як тільки таке, що лише боже чудо уратувало безпомічне місто від нехальної заглади. Лише не могли погодити ся, котрій із сил небесних мають вони дякувати за спасення — самому Богу, чи Матери Божій, чи бернардинському св. Янови з Дуклі, чи єзуїтському св. Станиславу Костці, чи францисканському св. Антонієви, чи кому иншому²³⁰. І до нинішнього дня се питане не розв'язане...

VIII.

Відступ. Чужоземні посл.

Коли Татари вдоволили ся окупом Львова, дальший побут під ним був для Хмельницького зайвий. Не мавши згори думки здобувати західні українські землі під козацьку управу, не бачив потреби й тепер творити у Львові підстави до дальших воєнних операцій, як не робив в жаднім иншій місті по сім боці Случи. А в таким разі, чи план уложенний у Староконстантинові був довершений й українська армія могла повернути назад у Наддніпрянщину? Отсе питане мусіло обговорювати ся на новій воєнній раді, що була в тих днях під Львовом. На жаль, її хід незнаний нам зовсім, хіба само рішене: не повертати, тільки йти на Замосте. Не трудно вгадати, що спонукало гетьмана і старщину до того.

Коли матимемо на увазі ті причини, які привели до походу на Львів, доглянемо, що ціль його не була ще здобута в цілости. Правда, польські недобитки зпід Пилявець не встигли зібрати ся в Руськім воєвідстві, а инні відділи розбрили ся по всій Польщі; одначе дальше на півночі коло Замостя держав Вишневецький людей зібраних за львівські гроші та чекав на німецьких вояків із Прусії та Курландії, щоби — як говорено — пійти на відсіч Львову; отже полишати його на боці було годі²³¹. І хочби Хмельницький мав добрі відомости, що слава про сі сили й підготованя незмірно перевищує дійсність, то таки воєнна амбіція його не дозволяла йому причиняти Вишневецькому опинії непереможеного; тому треба було повести козаків ще против нього.

Та якби воєнну ціль ми назвали в цілості здобутою, то політичний бік справи полишав ще багато до бажання. Самого безмежного страху, що пішов по Польщі, було замало. Хмельницький не мав у думці ані руйнувати польської держави ані відривати ся від неї і ще не уявляв собі України інакше як тільки у звязи з Польщею. Тому то бажав він якогось признання з боку держави того, що стало ся. Таке признане могло бути лише від короля. Се впливало вчаси з дотеперішного досвіду гетьмана, що з т. зв. станами Річнесполитої годі було довести до порозуміння, а ще більше з традиційної козацької політики, що хотіла знати і признавати лише одного представника держави й одного пана над собою — короля²³². В сій традиції скривало ся вірне відчуване засадничого антагонізму межі королівською державною ідеєю і шляхотсько-республіканською самоволею. Отже доки не був вибраний новий король і він не займив якогось означеного становища супротив козацької справи, доти — годі було повертати на Україну. Противно, політична тактика вимагала так довго стояти на межах корінної Польщі, доки нововибраний король не буде присилуваний признати Хмельницького політичною стороною. А щоби се здобути, рішив Хмельницький пійти із своєю армією ще ближше до того місця, де переводив ся вибір короля, і сям способом вплинути на вислід вибору. Він видав приказ готувати ся в дорогу до Замостя, дарма, що військо раде було вертати домів з огляду на близьку зиму й погану пору.

Татарські союзники, хоч не зовсім ще заспокоїли ся у своїх домаганнях заплати, нажили стілько всякого добра в полоні і здобичи, що зпротивляли ся дальшому походу. Політична рація була для них мало-важна, отже їх становище на львівській раді було суперечне з тим, яке займали були на константинівській²³³. Натомість козацька старшина мала тепер одну думку з гетьманом. Ті мотиви, що в Староконстантинові спонукали її противити ся дальшому походу, стратили вже свою вартість, коли українська армія опинила ся під Львовом; всі муїли розуміти, що без нового політичного успіху годі повертати назад. Що більше, маємо підставу думати, що коли проявила ся тепер яка ріжниця думок межі гетьманом і частиною старшини, то була вона в поглядах, який характер має мати дальший похід, такий демонстраційний як доси, чи справди воєнний. Ми бачили вже, що безпримірна оглядність гетьмана для Львова викликувала незадоволене не лише серед радикально настроєної черни, а й межі старшиною; знаємо, які розмови вели козацькі полковники з міщанськими послами в гетьманській квартирі; все те показує, що тут під Львовом доконала ся серед старшини переміна в поглядах що до дальшої тактики. Частина полковників промовляла за тим, щоби вести війну до повного успіху, себто перенести її в корінно-

польські землі і не то що присилувати Річпосполиту згодити ся на всі українські домагання, а просто зруйнувати польську державу і на розвалинах побудувати нове політичне жите українського народу. Се домагане не мало нічого силного з політичною фанфаронадою й нерозважною демагогією: про те говорить найважнійше факт, що на чолі сього радикального крила козацької старшини стояв полковник Іван Богун, одна з найчистіших постатей в козацькій історії²³⁴.

Цікаво, що викликало отсе непримирне змагане серед старшини. Мабуть не помилилось, коли його зведемо до двох причин: до дуже далеко посуненої поміркованости гетьмана під Львовом і тої страшної безсильности Польщі, що виявила ся по пиливецькій битві. Перша причина збільшала, по звичайним правилам психології, завзяте: друга родила покуску радикальної розвязки польсько-українського питання. Хмельницький і мабуть більшість старшини мали иншу думку й задержали дальше дотеперішню тактику і пізнійші події в Польщі зовсім її оправдали. Річ дуже характеристична, що сучасник-Поляк не признавав, щоб ся тактика була добра: »Та не все дали боги людям: богато є таких, що вміють перемагати та не знають із перемог користати« — вказував він на гетьмана²³⁵.

З сим політичним радикалізмом деяких членів старшини ішов в парі другий, соціальний. Селянська чернь не змінила й тепер свого непримирного характеру й її ватажки в роді Кривоноса чи Головацького підпирали тепер напрям заступлений Богуном. Не можна заперечити, що селянською чернею кермував інстинкт не без політичної вартости. Маса відчувала, що без повного зруйнованя дотеперішних форм політично-суспільного життя її доля нівчим не змінить ся і тому хотіла вибити Хмельницького з тої демонстраційної ролі, яку він узяв на себе по пиливецькій битві, та присилувати його до радикального перевороту на цілім просторі українських земель. Та сей інстинкт не рахував ся з можливістю й ся примитивна суспільна романтика темних мас мусіла бути згори заслужена на невдачу. Та щож, коли всі обставини тодішньої Річпосполитої іхали українську суспільність у сім погубнім напрямі, однаково безвихіднім як для України так і для Польщі. Хмельницький опирав ся — свідомо і не свідомо — всею силою своєї великої індивідуальности сій течії обставин, одначе згодом був силуваний разураз робити їй поважні уступки. Та сим разом його воля рішала вповни: похід мав мати демонстраційний характер. Перед тим одначе треба було зробити якийсь лад із таким не вигідним для сеї ціли союзником як селянська чернь. Менше тому, що вона утруднювала гетьманови його політичні плани іхачучи до повного розриву з дотеперішнім політично-суспільним ладом та не даючи тривлих основ нового:

більше тому, що руйнуючий характер виступів її приносив матеріальну шкоду не лише спокійним людям а був небезпечний самому козацтву, так що гетьман був примушений до енергічних заходів для охорони міст, сїл та гумен й не вагував ся оружно здавити своєвільство черни. На самім відхіднім зпід Львова зазначила ся ще раз та розбіжність меж Хмельницьким і збунтованим селянством. Воно скористало з приготовань козацьких полків до відходу і почало підпалювати ще ті доми на передміських периферіях, що полишили ся цілі по першій пожежі спричиненій самими міщанами. Гетьман післяв тоді осавулів й отаманів і єї прогналі своєвільників. При тім уважав потрібним сказати міщанам, що єї шкоди не походять із рук козацтва так само як і при першій пожежі²³⁶. Тепер рішив позбутися єїх селянських ватаг в дальшій поході, де не сподївав ся жадного важного спротивлення воєнного. Стало ся се тим способом, що дотеперішні провідники черни та ще дехто із козацької старшини дістали порученє розпровадити зпід Львова селянські купи. »Треба перенолокати всі волости перед Вислою« — сказав він, розбив чернь на загони і післяв в різні боки: одні на захід в напрямі до Перемишля, другі на полудне инші на Покуте, инші на Поділе і Волинь і т. ин. Якась частина волокла ся очевидно дальше за козаками і в дорозі зростала разураз. Огляд єїх селянських загонів виходить поза рами єїї студії, тому полишаємо їх на боці²³⁷.

Міщане бояли ся тепер, що по відході гетьмана можуть мати багато напастей від селянської черни, і просили у нього охорони й на будуще. Хмельницький згодив ся на се і зарядив, щоби у Львові полишив ся його свояк Захарій Хмельницький з двома иншими козаками і слугою та з гетьманським універсалом, що не лише забороняв чинити Львову якінебудь шкоди а й загалом зближати ся до нього в окрузі двох миль²³⁸.

Відступ почав ся 23 жовтня (у п'ятницю, якраз два тижні після появи козаків під Львовом) Одна частина Татар завернула того дня зі здобичею і полоном в напрямі до Каменця, друга частина під проводом Тугайбея рушила як передня сторожа на Замостє. Козацькі сили розділив гетьман також на двоє: одну половину, переважно пішу, з возами й усім обозовим багажем відправив зараз на Україну, а другу, кінну, мав повести з собою дальше. Сї полки мали виступити найближшого дня. Вранці пішла дійсно частина козаків в напрямі Замостя, а вся головна сила почала збирати ся на горах з полудневого боку міста по обох боках Стрийської дороги (нині Зофіївка і Вулька), очевидно тому в сїм місці, що задія розмоклої низини над Полтвою треба було обходити Львів західним боком. На одній горі стануло всім полків, на другій сїм з розвиненими хоругвами. Коло 3 год. з полудня загреміли козацькі

пушки коло св. Петра і Львовяне думали, що се знак до походу (так був заповів гетьман), одначе полки стояли дальше на місці. Вже сонце схиляло ся до заходу і знов відозвали ся гарматні стріли, а козацькі полки не то що не пускали ся в дальшу дорогу, а ще почали сходити назад у передмістя і готовити тут нічліг²³⁹. Другого дня (в неділю) видні були вони знов на попередних становищах готові до дороги, а під вечір перейшли ночувати у сусідні села. І що тільки в понеділок, 26 жовтня рушив і сам Хмельницький з гарматою, вистрілами попрощавши ся зі Львовом²⁴⁰.

По відході козаків Львів відотхнув. Голодне посильство міське кинуло ся зараз на передмістя за поживою. Тут і там було ще видно куни своєвільних селян, одначе досить було вислати піхоту з міста, щоби вона уступила зовсім з сусідства²⁴¹. Зрештою приказ гетьмана, щоби не чинено жадної шкоди місту, мав повний успіх. Козацькі відділи, що переходили попід Львів чи то в напрямі до Замостя чи на Україну, синіяли ся не ближше двох миль від міста, не роблячи жадної шкоди. Така карність серед козацтва імпонувала міщухам, що навикли до дикої своєволі польського війська, і вони говорили собі з жалем: »Коби то така дисципліна була в нашім короннім війську!«²⁴². Все таки Львовяне були обережні і ще якийсь час робили правильну службу на валах, забороняючи під карою смерти самовільно покидати становища²⁴³. Та помалу приходило місто до себе. Після відправки благодарних богослужень на ратуши і в костелах (в катедральнім та францисканським) пущено в рух годинники, що доси мовчали, а 31 жовтня відкрито одну браму. Та недостаток живности докучав і дальше. Головно тому, що з околичних сіл не дозволено нічого. Одні були вже винищені, другі були обсажені козацькими відділами, що застерігали засоби для своєї армії і не дозволяли вивозити на продаж²⁴⁴.

»Не лише чоловіка але й птаха не видно при Львові, що мігби з Польщі до нас і від нас до Польщі прилетіти та сповістити про обопільні справи« — нарікає міщанин²⁴⁵, та таки того самого дня (4 листопада) являє ся жовнір із Замостя з листом до магістрату від ельгінського каштеляна Людвика Вейгера та марграфа Владислава Мишковського. Сказано там було, що з порученя Вишневецького хочуть дати поміч Львову, одначе годї їм було доси довідати ся ближше, що тут діє ся. Бо ніхто з дотеперішних післанців не міг дійти до Львова. Якби на довершене іронії прийшов другого дня й лист від самого Вишневецького без дати місця й дня, а в нїм вичитали міщане захохоту витримати облогу й обітницю скорої помочи. »Так то по польськи мується бути, спізнені поради« — говорили міщане²⁴⁶. На перший лист відписали вони загальними словами подяки за добру волю, на другий таки

ніщо. Вони знали вже, що Вишневецький утік уже до Варшави. Зате рішила міська рада (5 жовтня) післати представників на елекційний сойм, одначе не задля самої чести (Львів мав право посилати туди двох послів) а тому, щоби повідомити державні власти про стан міста, зокрема домагати ся звороту дворазових коштів сеї війни. Вибрано Івана Грінвальда та Самуїла Кушевича, одначе вони не мали відваги пустити ся в дорогу, хоч Хмельницький певно бувби їм улегчив її²⁴⁷.

Другого дня (6 листопада) з'явив ся у Львові малий відділ козаків і привіз лист Хмельницького до Мокрецького. В нім висловив гетьман свій жаль, що Мокрецький не додержав слова і не поїхав разом із ним, а потрібує його як посла до коронних станів. Окрім того візав в дорогу тих козаків, що полишили ся у Львові для охорони, а на їх місце прислав якогось Василя. Та сей мав славу пияниці й авантюрика, тому то міщане просили гетьмана листовно, щоби окрім Захарка інші полишили ся дальше у місті²⁴⁸. Сі із згаданим Василем були до 13 листопада, коли їх відслано з кількома міщанами та 40 мускетерами до Сокала²⁴⁹. День перед тим виїхав із міста Ариїшевский на Ярослав у Варшаву, де станув 2 грудня²⁵⁰.

* * *

Похід зпід Львова до Замостя був правдивим *Gewaltmarsch*-ом. Хмельницький ішов »подібний до блискавиці і грому одночасно«²⁵¹. Дорога була дуже трудна: серед потоків безупинного дощу, розмоклими шляхами посувала ся українська армія в північно-західнім напрямі. Шлях вів через Збоїска на Куликів і Жовкву. Мешканці сього міста вислали на зустріч Хмельницькому посольство, яке зложило йому 22.000 зл. і просило пощади. Так і стало ся²⁵². По дорозі вступив гетьман до недалекого Крехова. Один із тамошних Василян явив ся був у гетьмана під Львовом саме тоді, як були присутні Львівські послы в справах окуну: він передав був гетьманови лист від Крехівців з деревляним хрестиком запрошуючи його в гості. Хмельницький поцілував був хрестик, узяв лист, та не читав його, лише виявив монахови своє незадоволенє за те, що поступав неосторожно²⁵³. Тепер одначе мав нагоду сповнити бажанє Крехівців і мабуть заночував у їх монастири з 26 на 27 жовтня.

Дальше рушив через Магерів, Потелич, Раву, Наріль і Томанів. Передню сторожу творив полк Небаби з незначним відділом Татар: по обох боках посували ся бічні сторожі. Веї міста й замки по дорозі здавали ся переважно без опору та з користю для себе, часом по короткій даремній і шкідливій обороні як прим. замок у Руді коло Потелича, де замкнула ся околична шляхта під проводом Юрія Белзецького — веї

вони дістали ся в неволю — або Наріль (Фльоріанів) де з численними жидами замкнув ся дідич Юрій Ланц і переілатив житем свою завзятість (2 падолиста)²⁵⁴. В покірних і унокорених містах та замках полинав Хмельницький своїх приставів із невеликими козацькими залогами, що мали удержувати комунікацію та стерегти місцевини з їх припасами живности від розбишництва й огнів з боку своєвольних куп, селянських і чистобандитських. І дійсно, в часі переходу армії і як довго оставали по дорозі правильні козацькі відділи, сі околиці почували себе розмірно безпечними: опісляж, коли відступили козаки, погуляли собі по сих околицях селянські ватаги і всякого роду розбишаки, доводячи край до повної руйни²⁵⁵.

Похід Українців зпід Львова скрінив ще більше жах межі Польяками на Русі і в Польци, що в самій Варшаві тривога обняла зібраних тут політиків. Як би тут був появил ся лише один відділ козаків, то сеймове поле опустілоб в одній хвилині. Сей настрій польської людности використовували дуже зручно всякого роду бандити, шляхотські і плебейські, яких заведи було багато в Польци а тепер намножило ся безлику. Найгірше на тім виходили Жиди, головні ті біднійші, що їх не стати було втіками в західні польські краї та за границю. Русини натомість усякого стану зустрічали козаків, на скільки під сим іменем не скривали ся розбишацькі ватаги, хлібом-сіллю, виявляли радість із їх приходу, доставляли поживи, не хотіли польському війську давати відомостей про них і т. ин. та віддавали ся злуді, що будімо прийшов кінець лядському панованю. Лише нечисленні гуртки унійтів мали причину скривати ся від козацької сили — їх трактовано порівні з Ляхами й Жидами, чи радше гірше. Маємо м. ин. звітку про вбите унійтського священника в Потелпичі²⁵⁶.

Узявши Наріль станула козацька передна сторожа 3 падолиста в Томашеві, що добровільно відкрив свої ворота, а два дни опісля увійшла сюди й головна кватира з гетьманом²⁵⁷.

Тут понав в козацькі руки курер із Варшави, що ішов до Львова з листами, між иншими коронного канцлера Оссолінського. Ставлено його перед гетьмана, сей взяв листи і розпечатав їх. Мабуть знайшов між листами дещо цікавого й для себе, бо задержав курсора цілі три дни у себе, даючи йому прожиток і всяку вигоду, а сам як етій завіззав зі Львова Мокреського і Захарка, щоби їх післати у Варшаву. Посім відпустив курсора, велівши йому передати привіт львівським міщанам²⁵⁸.

В тих самих днях, або мали що перед тим, зустріла українського гетьмана велика честь: перед ним явили ся перші чужоземні послани. Було се посольство від угорсько-семигородського князя Юрія І. Раковіці та молдавського господаря Васіля Лунула.

IX.

Кандидати до польської корони запобігають ласки у Хмельницького.

Згадане посольство лучило ся зі справою, що вже займала думки Хмельницького — з вибором нового короля. Гетьман, як вище зазначувало ся, чекав нетерпеливо сього вибору, щоби дотеперішню кампанію закінчити ще й формальним успіхом. Будучи монархистом, як і все козацтво, хотів, в супереч політичному світоглядові польської шляхти, мати в королі дійсну власть, не формальну. Тому то найрадше був би він бачив на польськїм престолі когось із сусідних князів, які булиб політично самостійніші і моглиб польській шляхотській олігархії протиставити власну силу. Виходячи з сього становниці й відновляючи давню політичну традицію, Хмельницький заохочував ще в червні московського царя добивати ся польської корони й обіцяв йому підмогу всього українського козацтва у сїм змаганю: опісля ще й із обозу під Константиновом у серпні поновляв сю намову²⁵⁹. Одначе царь довгий час не виявляв нічим своєї уваги до сих гетьманських намов і не піднімав у пору пійких старань у сїм напрямі²⁶⁰.

Отсе заставляло Хмельницького займати якесь означене становище супротив обох братів попередного короля, що виступила кандидатами до престолу: молодшого Кароля Фердинанда, єпископа вроцлавського і цілцького, та старшого Яна Казимира, чоловіка світського хоч екссуїта, кардинала і шведського короля *in partibus*. Колиб бозкороліве припало було на спокійний час, то по всій правдоподібности перший став би був королем без чималих перепон, хоч його духовний характер не настроював особливо прихильно до нього дисидентські і православні круги. Одначе українська революція зробила популярним клич: королем мусить бути чоловік, воєнний, що підняв би безпощадну боротьбу з бунтівниками, значить — вибрати треба Яна Казимира. Прихильники його розпускали навіть — як уже згадувано попередю — нарочком прибільшені і неправдиві звістки з поля революції, щоби сим способом промостити йому дорогу до корони. І дійсно по пиливецькїм погромі шанси Яна Казимира пішли сильно в гору: на елекційнім соймі в Варшаві говорено: під Пиливцями Хмельницький виграв батаїю, а Казимир королівство²⁶¹.

Український гетьман не знав очевидно про сей важний огляд, у змаганю обох партій і заявляв ся за тим кандидатом, що мав би здавити українську революцію... Він судив по свому. Один королевич пригадував йому батька, короля Жигмонта III, з його релігійним завзятєм і невоєнним характером; другий — брата Владислава IV з його толеранцією і лицарством. Ся остання прикмета була особливо цінена

серед козацтва, бо навязувала традицію короля Стефана і веліли сподівати ся привернення улюблених а розбитих за Владислава плянів війни з Турками. До того і Хмельницькому було відомо, що литовські пани, з якими старав ся бути в добрих відносинах, прихильні більше старшому королевичеві: що натомість найбільше зненавиджені тепер на Україні люде з Вишневецьким на чолі уважають ся сторонниками молодшого — і тому він недвозначно підіймає голос за «лицарським» Яном Казимиром²⁶².

Можна притім догадувати ся, що й сам кандидат отсей не занехав знайти яку довірочну дорогу до гетьмана й переконувати його про свою особливу прихильність козацькій справі. Досить, що вже в серпни в політичних кругах Варшави панувало переконанє, що між молодшим королевичем і козаками довершене якоесь порозумінє²⁶³. Коли на елекційнім соймі вигляди в його корить сильно поправили ся і соймова шляхта перестрашена козацьким походом просила обох кандидатів, щоби повагою своїх імен спинили українського гетьмана²⁶⁴, мав Ян Казимир нагоду увійти в явний контакт із Хмельницьким. Ціль сих зносин лежала мабуть не так у тім, щоби завернути похід назад, як у сім, щоби поширити тут і там погляди про обоїлнну прихильність і підмогу. Десь під кінець жовтня вислав королевич українського шляхтича Юрія Ярмолевича з порученнями до Хмельницького. Посол сей не встиг одначе дійти в пору до козацького обозу, бо саме розхорів ся в дорозі, та може знайшов який спосіб повідомити гетьмана про бажаня королевича. Не виключена річ, що звісний уже нам курсор канцлера коронного, що в Томашеві був перехоплений козаками, був знарядом такого повідомлення²⁶⁵. Досить, що Хмельницький ішов на Замостє між иншим тому, щоби з більшим успіхом висказати своє вотум в користь «його милости короля шведського».

Та отсе в дорозі зявились перед ним офіційальні послы заграничного князя, що також виступав як дуже поважний кандидат до польської корони і просив протекції у гетьмана запорожського війська. Тим грізним суперником «лицарського» Яна Казимира, що не мав на свої прикази, ні одного полку вояків, був угорсько-семигородський князь Юрій I Раковці, власник немаловажної армії і поважних грошевих засобів. Він ще за життя Владислава IV, в надії його безпотомности, глядав і приєднував собі сторонників в диссидентських і православних кругах Річнесполитої²⁶⁶. І як тільки наспіла до нього звістка про смерть короля і про події на Україні, рішив ся не оставати безділним свідком того, що творило ся за Карпатами. Зараз вислав у Польщу свого агента збирати докладні відомости про ситуацію в державі, особливо про козаків та їх союз із Татарами²⁶⁷. Одночасно вдав ся до власної

зверхности — Порти за апробатою широко zakresного політичного пляну: сам князь хотів старати ся о польську корону для себе, семигородське князівство передати молодшому синові Жигмондови, а старший Юрій мав би стати українським князем у подвійній сізеренній залежності, від Польщі і Туреччини.²⁶⁸ Та сей проєкт що при всім своїм полеті не був твором фантаста, лине опирав ся на зовсім реальнім політичнім думаню, не знайшов згоди у царгородських політиків. Тодішня війна (т. зв. критська), аще більше внутрішній нелад Туреччини і нагальна смерть султана Ібрагіма, а над усе глибокий занепад політичної думки в османській державі — були причиною, що Раковці не дістав апробати для своїх великих планів. Його остережено навіть із Царгороду і поставлено такі умови, що він мусів обмежати свої політичні мрії²⁶⁹. На сій неприхильности чи байдужности Порти розбила ся перша конкретна ідея в європейській політиці — утвореня української держави. Без помочи Туреччини не слід було її навіть виявляти, тому то й Раковці, западаючи сам щораз більше на здоровлю, зголосив тільки кандидатуру молодшого сина до польської корони і почав заходи в її користь, хоч і сам явно не вирікав ся охоти взяти її собі. На конвокаційнім соймі, під кінець зявили ся були його офіційні послы з кондоленцією задля смерти короля та з порученем приготовляти підставу для кандидатури княжича. В сім напрямі мав послужити й натяк, що семигородський князь давби Польщі воєнну підмогу з 30.000 людей на Українців і Татар²⁷⁰. Незабаром потім висилає Раковці в Польщу нового агента з порученем приєднувати прихильників Жигмондової (евентуально своєї) кандидатури серед мальконтентів у Річпосполитій — протестантів, аріянів і православних. Януш Радивил, литовський гетьман польний і голова кальвінів був ще від 1645 р. втаємничений у пляни семигородського князя і тепер мав бути головною підмогою їх: Юрій Немирич, київський підкоморій і голова аріянів на Русі повинен був працювати в тім самім напрямі. При помочи сих обох панів мала вести дорога до приєднання не лише православної шляхти а й самого Хмельницького. Через Немирича підходив семигородський висланник до найвпливовішого православного пана — Адама Кисіля, який мав би продовжати плани Петра Могіли у підшираню угорської кандидатури: через того самого підкоморія хотів висланник порозуміти ся з українським гетьманом і передати йому лист князя. Таким самим посередником між Раковцем і Хмельницьким мав бути і Радивил, що протягом того літа займав визначно резервоване становище супротив подій на Україні, доки в них соціяльний характер не переміг політичного.

Не занехав теж Раковці глядати прихильників і в католицьких кругах корінної Польщі й Русі. Особливо старав ся навязати зносини

з сторонниками королевича Фердинанда, добачуючи небезпечного собі суперечника не в нім а в його браті Казимірі. Отсей рахунок велів теж шукати порозуміння і з найбільшими ворогами козацтва — Вишневецьким і Конецьпольським²⁷¹.

Отся широко закроена і зручна акція Раковця, щоби здобути прихильників в усіх політичних, конфесійних і національних обозах Річипосолитої, поступала, при всіх трудностях тодішньої політичної і воєнної ситуації, досить добре наперед. Впливи Януша Радивиля були такі сильні на Литві, що могли не без виглядів на успіх станути против тамошньої численної партії Яна Казимира: Немирчч горячо агітував за семигородським князем²⁷²; Кисіль, хоч як обережний, давав до пізнання, що чужоземний кандидат буде таки найліпший²⁷³; Вишневецький з тов. покладав великі надії на Семигородця, особливо на його велику й повну кишеню, дуже симпатичну по страті маєностей на Україні, й тому весь час безкоролівя грав дуже двозначну політичну роллю²⁷⁴. Взагалі — на Русь було чимало симпатії для змагань семигородського князя²⁷⁵. Лише один многоважний, чи радше рішаючий чинник не був ще втягнений у сю акцію — Богдан Хмельницький.

Воєнно політичні обставини під кінець серпня і в вересні, коли робили ся висше згадані заходи і мав довершити ся контакт межі князем і гетьманом, були такі, що намічені дороги в сім напрямі не могли довести до бажаної цілі. Хмельницький довгий час не мав понятя про наміри Раковця, супротив яких годі було йому оставати байдужним²⁷⁶. Раковці предвиджував трудність зближеня через Радивиля й Немирчча і тому глядав способу вислати до Хмельницького безпосередно свого посла. Се було можливе хиба через котрого з румунських господарів, молдавського або волоського. Підходив до нас Раковці з релігійного боку. Вказуючи на агресивність католицької церкви в Польщі і скрутне становище диссидентів і православних, просив у господарів помочи в навизаню близшого порозуміння з гетьманом українських козаків, які зірвали ся до боротьби в обороні своєї релігії, річи не байдужної обом господарам²⁷⁷. Успіх сих заходів у Букаренті не звісний, зате молдавський господар Василь Лунул сам вплив був чимало зацікавлення українсько-польськими справами і показав готовість помогти Раковцю у його змаганю до навизаня зносин із Хмельницьким а мабуть і в інших планах. Семигородський посол, начальний генерал Іван Кемень, будучи в Ясах 12—14 жовтня, вислав двох угорських шляхтичів Григорія Мошу та Юрія Раца в товаристві молдавського боярина (імя його незвісне) до Хмельницького. Сі послы зявили ся перед гетьманом при кінці жовтня або в перших днях листопада, в дорозі межі Львовом і Замостем²⁷⁸.

Угорські послі мали йому передати наперед лист Кемєня та аж описли, переконавши ся про схильність гетьмана до князя, лист цього останного й перейти до головної мети — приєднання гетьмана для семигородських планів. Про кандидатуру не було мабуть згадки в листі, та на се мусіла зійти усна розмова. Послі повідомили, розуміє ся, гетьмана про успіхи в дотеперішних заходах князя і про те, що на варшавським соймі працюють для нього інші висланики: Франц Бетлен й Андрій Клобушицький²⁷⁹.

Гетьман зрозумів відразу велику політичну вагу справи, тому бере послів з собою під Замостє, чекаючи дальшого розвитку подій. Та ні він ні послі не знали ще, що угорська кандидатура в сій хвили стала вже зовсім безвиглядна.

X.

Вишневецький на гетьманським уряді. Нова втека. Приготованя до оборони Замостя.

Ярема Вишневецький, покинувши підступом Львів 5 жовтня, писав другого дня з Яворова, спільно з підчашим і хорунжим, до соймових станів, повідомляючи про відданє йому гетьманської булави та оправдуючи ся, чому покинув Львів: »Воліли ми захистити останок війська, а не замикати ся в такім місці, в яким не бачили жадного способу оборони... Помчали ми отже, полишивши драгонів при місці, на Яворів у Замостє, щоби взяти підмогу і дати скору відєч Львову«²⁸⁰. На соймі, що саме зібрав ся того дня у Варшаві, мав князь чимало прихильників, які ще перед приходом цього листу у столицю²⁸¹ бачили в нім найпевнішого оборонця вітчизни, котрому треба поручити гетьманський уряд, на помічника взивши йому белзького канцеляяна Андрія Фірлея в ролі польного гетьмана²⁸². І львівська «колекта» себто контрибуції знайшла признає²⁸³. Тому вже 13 жовтня проголосив примас, при загальній згоді послів і сенаторів, ки. Ярему регіментарем на місци великого гетьмана, белзького воеводу Андрія Фірлея — на місци польного²⁸⁴. Дехто промовляв за коронним підчашим на се друге місце, прибула навіть військова депутация з Замостя в особі Радзейовского і Сїнявського задя удержання на дальше спілки Вишневецький-Остророг, одначе неохота до нього ізза пильвецького погрому була занадто велика, щоби сї заходи мали успіх²⁸⁴. За коронним хорунжим Конецьпольським, не піднімав голосу таки ніхто, дарма що його приймили були Вишневецький і Остророг як третього колегу. Очевидно загал був у тім переконаню, що вина за Пильвиці лежить всеціло на особах, що там прово-

дили, а не на політичній організації Річипосполитої. Бо інакше не віддано б гетьманської булави в руки того чоловіка, якого Хмельницький називав головним винником відновлення війни. Се був неначе визов українського гетьмана і сам той факт мігби спонукати його до походу.

Надія, що нові реґіментарі встигнуть зорганізувати останки війська, увільняти Львів від облоги та загородити дорогу Хмельницькому у дальнім поході — розвіяло ся дуже скоренько.

Щодо Фірлея — то не знати навіть, де він пробував у тім часі: Вишневецький же розчарував зараз своїх ентузіастичних прихильників. Наперед був він незадоволений, що новий уряд його не був дефінітивний лише тимчасовий і що навіть не мав називати ся гетьманом іно управителем²⁸⁵. Дальше приймаючи се становище і дякуючи за нього поставив він стільки ріжних домагань щодо зорганізования оборони, що їх здійснене вимагало б, при тодішніх порядках, не менше половини року²⁸⁶. Сам зі свого боку не показав жадної енергії у збираню війська, а ще до тої віроломности, яку поповнив у Львові, додав нову — у Замості. Обітницї, повернути звідси на відсіч Львову, не брав він ніколи поважно і в даних обставинах се недодержане слова може знайти своє пояснене, натомість його поведене з Замостем не має вже нічого на оправдане.

Як відомо, завів він туди понад чотири тисячки війська, найменого за львівську контрибуцію. Маючи повних чотири тижні часу до появи Хмельницького під мурами Замостя, міг він дуже добре підготувити коли не офензиву то хоч успішну оборону сеї граничної руської твердині, ключа до Варшави.

Замосте на Холмщині мало славу одной з найліпших твердинь у Річипосполитій. Побудоване воне що тільки 1580 р. славним канцлером Іваном Замойським, котрого рід виводив ся із недалекого ще староруського села Замостя (у белзькім воєвідстві).

По волі закладника місто се мало служити цілям торговельним, культурним і воєнним, а величезна фортуна збогаченого на публичнім уряді вельможі помогла йому стати відразу в повнім блеску — «золотим городом» по вислові Хмельницького. Замосте стало важним торговельним огнищем на дорозі Варшава-Львів та Варшава-Київ. Як слід було творцеві шляхотської охлократії, було там зразу місце для всяких народів Европи, лише не Русинів, бо всі міщане мали бути одной римокатолицької релігії, доки житева необхідність не веліла приймати і Вірмен та толерувати Русів. В культурнім напрямі Замосте грало визначну ролю як осідок академії, створеної против такої школи руської в Острозі.

Тепер власником Замостя був калуський староста Іван, внук канцлера, чоловік ще молодий, що подорожував тоді по Европі і що тільки

повертав через Гданськ у Варшаву, де прибув на вибір короля. Сестра його Гризеляда була за кн. Яремою. Тільки, коли сього Хмельницький називав «причиною всього нещастя», то для молодого представника роду Замоївських виявляє він свою пошану не лише словом а й ділом.

Воєнна вартість Замостя лежала наперед в його природній оборонності та в добре удержаних штучних укріпленнях. Будучи приватною власністю дуже багатого й культурного роду не зазнавало воно доді величезної більшости тодішних коронних укріплених міст, що задля нездарности адміністраційних органів та недостачі грошових засобів подавали радше на консервовані руїни а не твердині.

Побудоване на рівнині в місці, де спливають ся річки Лабунька і Топірниця, було з трьох боків недоступне: з полудня просторий став, від заходу багна й мочари утруднювали доступ. Лише зі сходу та півночі підходив твердий ґрунт під місто. Томуто з сього головно боку треба було штучно захистити ся від ворожого приступу. Тут був широкий і глибокий рів з підмурованими стінами. За ним підіймали ся міські мури, що оббігали місто у формі досить правильного п'ятикутника. Мали незвичайну висоту, а в середині її виступав широкий гзимец, що не дозволяв приставляти драбин. При кождім розі та по середині північного і полудневого боку підносили ся бастион, а на відступі межі ним і муром приміщені були тяжкі гармати, заслонені з переду бастионом: ними можна було вигідно й успішно обстрілювати півздовжну стіну муру. Зате стрільниці в мурах були обернені в напрямі бастионів, так що «легко можна було поцілити птаха, коли сів на них». За зверхною стіною муру, опертий о нього, тягнув ся навколо могутний вал, так само високий, що на його хребті можна було обернути шестернею з возом. У місто вели троє воріт: Львівські з полудня, Щебренинські, (Янівські) з заходу і Люблинські із півночі та один вхід із сходу. Перед ними розложили ся, просторі й багаті передмістя. Саме місто очевидно невеличке. В середині площа (ринок) а коло нього замок чи радше палата Замоївських, академія й костел²⁸⁷.

Сиду твердині підносили достаток гармат. Окрім приміщених на постійних місцях мурів були ще й резервові на той випадок як би котра трісла. В останнім часі стягано їх із сусідних замків та ставлено на вежах костелів тощо. Заздалегідь нагромаджено також доволі пороху і куль. Не хибувало також людей до оборони.

Окрім приведених хоругов із Львова і можливих ще до зібрання розбитих під Пилявцями знайшло ся тут около 7.000 добре узброєного війська і миліції, не рахуючи ріжнородного поселєства, знарядженого косами, вилами і т. ин.²⁸⁸. Значить — яких 12.000 оборонців могло

сміло ставити чоло козацькій армії так довго, доки не приготує ся в глибині держави відсіч. Тимчасом що діє Вишневецький?

Наперед велить розібрати передмісте Львівське і покласти обоз під самими мурами. Розсилає по околиці свої відділи против своєвольних ватаг, що вже давно перед приходом Хмельницького появили ся в ріжних місцях західної Волини, Холміщини і Люблинщини. І хоч у війні з хлопською чернею вславив ся головню Вишневецький, то тепер йому таки не щастило ся²⁸⁹. Головна ціль сих підзідів була у збираню провіанту з околиці, причім «не фольгував нічим гумнам»²⁹⁰. Та як лише зачув, що Хмельницький уложив ся з Львовянами і змагає до Замостя, зробив те саме, що вчинив був у Львові.

Ще заки зайшла у Варшаву його подяка за гетьманський уряд, покидає він (27 жовтня) Замостє зі своїми людьми, здаючи оборону на ельбінського каштеляна Людвика Вейгера, що саме прибув з Прусії з німецькими вояками, та на городецького старосту маркіграфа Владислава Мишковського²⁹¹. На них переложив з легким серцем свій обовязок дати підмогу Львову і сам писав туди з дороги лист заохочуючи Львовян «до видержання облоги»²⁹².

Дня 3 падолиста станув зі своїми хоругвами під Варшавою, де вже «вішало ся» багато пинних відділів війська²⁹³. Не хотіли вони прибути до нового гетьмана, тож він прийшов до них... Усіх зачудував своєю оригіальною хоругвою. Була ціла чорна, на ній біла рука з червоним мечем і написом: *Tetigisti nos Domine pro peccatis nostris*. Дуже характеристичний символ для сього українського королєняти! Та ситуацію у Варшаві застав він для себе некорисну. Угорська кандидатура так як би упала вже, прихильники Карла Фердинанда зменшували ся з кождим днем, а шанси нелюбого йому Яна Казимира були щораз певніші. Дотого серед станів проявило ся незадоволенє з появи нововизначеного режіментаря. Перед сенаторами ветиг він якось виправдати ся, та шляхта гомоніла неприхильно. Знаменний був голос краківського підсудка Хрипнетовеского на засіданю 7 падолиста, коли дехто напирив на скорий вибір короля: «Не перечу — говорив він — тому, щоби приступати до вибору пана; одначе не відступлю від того, щоби не мав бути зложений суд над втікачами з обозу, значить — і над тими, котрі взявши на себе за згодою Річипосполитої її оборону приїхали сюди на місце елекції всупереч яєному праву... Нехай будуть суджені і ті комисарі, що мали відвагу без дозволу Річипосполитої брати на її кредит гроші, з котрих як добрі господарі не найгіршу частину взяли собі. І не лише взяли гроші, та ще не знаять яким чолом дозволили воякам на конфедерацію... Або й се не абсурд, що з приказу панів комисарів

військо вибрало собі гетьманів? Пробі, звідки їм така власть? Се по програній, а на що зважались би була по виграній! Щодо оборони — питаю: за чим сюди панове гетьмани приїхали?»²⁹⁴.

До лихого настрою причинило ся ще й се, що сї панове дуже хотали ся у своїх внявах, скільки дійено взяли грошей і що з ними зробили²⁹⁵. Коли ще домагали ся за свої заслуги в сїм напрямі вдячності — кликано до них: »Ще вам дякувати? вас карати требаб!»²⁹⁶. Правда, громи били найбільше в Радзейовського — против нього було більше відваги — та й щодо особи Вишневецького попередній загальний ентузіазм уступив місця недовіру.

* * *

По відїзді Вишневецького у Варшаву команданти Замостя післали — як було згадано вже — лист львівському магістратови з обітницею, що постарають ся сповнити поручене князя й прийти Львову з підмогою. Коли сї слова не були висловом ані легкодунності ані іронії — а особа Вейгера се се виключає — то в тім лежить очевидний доказ, в якій непевній ситуації покинув Вишневецький своє становище, не зібравши навіть добрих відомостей про ворога, чи може радше закрити дійсний стан від тих, що на їх плечі скинув тягар оборони; достоту так само як попереду у Львові²⁹⁷. Та команданти переконали ся дуже швидко про повагу хвилі.

Задля пізнання ворожих рухів вислано разураз підїзди в ті боки, звідки можна було сподівати ся неприятеля, щоб мати швидкі звістки про нього та щоби стягнути з околиці як найбільше живности. Староста грабовецький Станислав Сарбевекій, командант шляхти белзького воевідства, загнав ся з 300 вояками під Сокаль, що відкрив був ворота якомусь ватажкови черни. Тут піймав 11 людей, межі ними й одного попа, завів у Замостє, де їх узято на тортури та, окрім попа і двох селян, страчено разом з иншими в'язнями²⁹⁸. Знов белзький підсудок Андрій Романовський пійшов у напрямі Безла й Угнова та здорово повернув, розповідаючи про славі свої діла з селянськими ватагами²⁹⁹. Та зовсім не повело ся третьому підїздови зложеному з відділу шляхти та над 200 німецьких рейтарів і драгонів під проводом холмського підхорунжого Самуїла Реґовського. Дня 3 падолиста напали вони поночи в с. Панькові (на північ від Томашева) на малий козацький відділ що став тут почувати. Село підпалено, частина Українців згоріла, другу висічено, иншу взято у неволю. Підбитий сим успіхом Реґовський пустив ся дальше на Наріль, та зараз другого дня раненько напали на нього козаки й Татари з полку Небаби і розбили підїзд до нащаду.

Богато полягло особливо з людей люблинського каштеляна Фірлея, частина попала в полон, а Реговський з недобитками лише встиг втекти у Замостє із двома козацькими в'язнями, з котрих одним був «старинний козак» сотник Хведір Калина²⁹⁹. Тут узято їх зараз на допити і довідавши ся з них, що Хмельницький буде другого дня цілою силою в Томашеві і нині-завтра буде під Замостєм, післали єї вияви як стій у Варшаву з домаганєм негайної помочи. Одночасно закликано універсалами ті відділи польського війська, що були поза містом, збирати ся до гурту й почато енергічні підготованя до оборони³⁰⁰.

Порішено й тут спалити передмістя, які остали після Вишневецького, та зроблено се зараз 5 падоліста не чекаючи, як у Львові, неприятелі. Протягом немногих годин спонейли гарні й богати передмістя. Товпи передміських людей, що не мали часу приготувити ся, гляділи тепер захисту у городі, забираючи з собою поживу та все, що уважали ціннішим і що встигли вирвати з огню. Та тепер лише один був відкритий вхід у город, вузкий підземний коло північного бастіону обсаджений сотнею піхотинців і громадкою шляхти. Та не всім судило ся знайти вступ. Впускано нерадо самих людей, не то з багажем. Хто надавав ся до оборони, того выпускано, иншим замикано вступ або просто викидано³⁰¹. Дехто дістав ся у город витягнений через мури шнурями. Та багато остало ся за мурами, здаючи ся на волю богу. Від зимна і дощу шукали захисту у возах. Та й ті, яким пощастило ся увійти в город, мали незавидну долю, тулячи ся по закутинах, на підсінях, під стовпами і т. и. Всюди роздавали ся плачі дітей, голосія жінок, наріканя тих, що примирали з голоду і холоду.

Пора була дуже погана: зимні нагальні дощі із вітром докучали вельми. «Плачі і зойки дітей — що мерзли і дрожали з жаху та зимна посеред доріг, на улицях межі стовпами домів, по закутинах під мурами, ваками, храмами і всякого роду сховках — пронизували уха. Дуже багато з тих нещасних, що слабші, умирало в місті, багато лишало ся під самими мурами ховаючи ся по возах і серед домових річей»³⁰².

Ворота східні й полудневі скріплено тим способом, що підсилено їх землею й поставлено над ними гармати. При них уставлено міську сторожу та по 100 піхотинців під проводом Каспара Бегермана разом із двірською службою.

Поза тим оборонні диспозиції були такі: перша башта по лівім боці південних воріт, що ділила ся на дві частини, мала в одній 150 угорських піхотинців у службі Вишневецького під проводом польського шляхтича Рудовського. Се була одинока прислуга князя Замостю. Другу частину займали замкові Німці під проводом Прокопа Шорнеля, разом із 100 німецьких рейтарів Вейгера під командою його шваґра гр. Ульриха Шафґоца.

Друга банта коло палати Замоїських була боронена 250 піхотинцями Вейгера під начальством Веверського. Третя з північного боку, напроти академії мала таку саму обсаду. Четверту, від північного сходу, займив Давид Тідеман із Гданська з 300 піх. і 50 кін. Пята від сходу — найкраща і найсильніша (коло вірменської церкви) дістала ся белзькій шляхті, що числила понад 4.000 їздців: найнебезпечнійше місце в ній, ріг против мосту, обсаджено одначе відділом 50 міщан під проводом Якова Газа. Шоста від сходу і полудня, коло церкви, де мур був невикінчений і низький, а в рові не було води, одже місце найслабше і найнебезпечнійше в ціім місті, дістала ся плебеям ріжної народности (Полякам, Вірменам, Німцям, Шотам) у числі 1000 людей під проводом Якова Берні і Миколи Гадзейовича. Більший простір рівного муру межі шостою і сьомою бантою займло 70 кінних Німців під приказами Григорія Бара і 50 поль. піхотинців із замоїських міщан. Сьому банту, з південного боку, обсадили студенти академії і школярі та 100 піхотинців Замоїського під проводом Ковальського³⁰³. На площі межі містом коло замку уставлено резерву: 100 піх. під Мартином Коморовським та багато зайнлої шляхти з Белзицини, Холмицини й Волини, що глядала тут захисту. Окрім того було дуже багато поспільства міського і сільського: непридатне до правильної служби, було приділене до машини против драбин та узброне косами й иншою »сільскою зброєю« обсаджено всі вільні місця на мурах, аби не допустити ворога увійти на них. Цілий ліс кіс піднімав ся понад мурами.

При тих усіх приготованях не забуто і про тамошних Русинів. Вони жили у невеликім числі в Замості і мала свою церкву, дарма що фондатор Замостя хотів мати у своїм місті самих лише визнаців римокатолицької релігії. Від вибуху української революції і від перших прояв селянських рухів в тих околицях переслідувано Русинів підозрінями: остаточно одні з них покинули місто добровільно, а инні дістали ся під визничний дозір. Таким способом Замосте не мало потреби »бояти ся зради« з боку Русинів...

Як бачимо, Замосте могло видержати облогу, та лише коротку, бо хоч зброї й амуніції була достаточна скількість і оборонців зовсім поважне число, то запровіянтоване їх зустрічало великі труднощі. Звичайним порядком тодішньої Польщи не було кому заздальгідь подбати про стягане живности, се й не була легка річ задля неприхильного настрою селян та діяльності ватаг черни. Томуто у хвили замкнення міста були там дуже скупі припаси, що не позволялиб на довшу облогу³⁰⁴. До того й оборонність, розмірно сильна, не видержалаб систематичної облоги, особливо в часі, коли став і болота почали замерзати і відслонювати собою найслабші пункти твердинь.

Як би так не брак живности, то Замосте могло видержати кількамісячну облогу: без припасів не було в силі боронити довше як два-три тижні. Отже досить було Хмельницькому хотіти лише, а місто уналоб.

Та гетьман, помилювавши Львів, не мав достаточної причини здобувати й Замосте. Демонстраційний характер усього його походу велів не розтрачувати власних сил і не руйнувати міст, які не мали й не могли бути заняті на все. Се не пуста фраза, коли гетьман повторяє кількома наворотами, що не хоче розливати більше християнської крові: се вислів дійсного переконання, що мало за собою не лише мотиви вроджені гуманности а й політичного рахунку. Як Львів сам себе тяжко звоював знищивши свої передмістя і стративши багато людей, так само й Замосте само на себе поклато караючу руку за всі вольні й невольні гріхи. Як Львовяне так і Замостяне не розуміли поведеня Хмельницького, тому й одні і другі шукали поясненя його незвичайної людяности у... чудах.

XI.

Замойські переговори.

Так — переговори... Бо ся акція Хмельницького, яку він розвинув під Замостем, ще менше може назвати ся облогою та здобуванем ніж знана нам під Львовом. Се ніщо инше як лише однотижневі трактати між українським гетьманом і командантами Замостя, що перемінили ся відтак у великий своєрідний ярмарок: Українці продавали, Поляки й Німці купували... Сього дипломатично-купецького характеру усеї замойської кампанії не затирає одинока поважна хвиля, коли з козацьких становищ летіли гарматні стріли на місто; се була лише мала лекція приличности, яку хотів дати Хмельницький своїм партнерам...

В п'ятницю 6 падолиста, дець коло полудня зявив ся серед горючих передміських домів німецький рейтар на коні і підхавши під мури домагав ся вступу. Пізнано його і впушено. Був се один із тих Вейгерових вояків, що перед трьома днями виїхали були на підзд із Роговським. У Вепровім Озері дістав ся у неволю і був заведений у Томашів. Там мусів він розказати, що знав про Вишневецького і Замосте.

Чи сей Петро (бо так називав ся він) не знав польської мови, чи межі Українцями не було доброго знавця німецької — досить, що гетьман дістав трохи недокладні інформації. Він зрозумів, що командант німецьких вояків Вейгер — се якийсь насмний полковник заграничного війська, і тому блиснула йому привабна думка — приєднати його на свою службу. Томуто написав відповідний лист і велів сьому рейтарови завести у Замосте. Одначе не думав робити се секретно, тільки через того самого вояка передає лист обернений до всіх Поляків у За-

мості з повним виявленем своїх змагань і домагань. У слід за Німцем післав гетьман передню сторожу своєї армії: кілька тисяч козаків і Татарів.

Сонце схилило ся до заходу, коли по східнім боці міста появили ся сі козацькі відділи і приготовляли ся до обозованя, розпалювали огні і т. ин. Межи ними і містом піднимали ся хмари диму зі спаленого передмістя і гнали козакам у вічі. Та се не спиняло Українців і вони користуючи ся димом і вечірним сумерком підходили близько під самі мури і вишукували передміських мешканців, які не мали щастя дістати ся у місто і тушили ся поїд мурами або блукали по згаринцах ратуючи останки свого добра. З мурів стріляно очевидно разураз, та се ані трохи не спиняло козаків у їх діяльності. Дехто з них намагав ся переплисти став серед безнастанної стрільби. Поза тим не було найменшої проби в атакуваню міста.

Тимчасом у місті зібрала ся рада старшини. Читано листи Хмельницького і роздумувано над відповідями. Перший із них, призначений «їх милостям панам сенаторам, пречесному лицарству — шляхті корони Польської, панам горожанам міста Замостя і всьому поспільству що у нїм», впевняє, що гетьман не бажав собі того, аби кров християнська проливалася. Доказом того се, що він послав був послів до пок. короля і до Річчосполитої, з заявою невинности, не відрікаючи ся звичайних услуг і бажаючи вже повернути в мирі з війском на Запороже. Одначе коли кн. Вишневецький, всупереч волі Річчосполитої, напав зрадливо на запорожське військо, то воно тепер розбивши квартиру військо рушило у слід за ним з ордами, щоби він знов не вчинив якої зради. Якби не він, то й їх тут не булоби. А що він із міста утік, тому не бажать собі війни з Замостянами, лише щоби вони згодили ся доброю волею як і Львовяне. Вразі згоди гетьман уступить назад з усім війском і з ордами, а Замостянам не спаде й волос із голови. Згадавши про свій лист до німецької компанії з запрошенем бути козакам товаришами домагає ся гетьман як найшвидшої відомости через того Німця або через інших людей, як панове задумують поступити з козаками — чи покорою чи війною: »А колиб ваші милости не бажали собі мира, котрого ми бажасмо і у Г. Бога просимо, щоби на сїм було вже досить — то від міста ваших милостей не відступимо поти, поки не сповнить ся засуд божий. Ми тому не раді, та муємо, коли пічнете з нами війну: нехай все діє ся по волі божій!«

До листу була долучена «цедула», а в ній сказано, що гетьман посилає кілька тисячів людей під Замосте нароком тому, щоби як найскорше відобрати відповідь, та ще раз висловлено жаль, »що

з приводу одних дуже нікчемних людей — кн. Вишневецького і хорунжого коронного — задля їх молодого розуму вітчизна нінащо обертає ся». Вкінці було висловлене бажане діждати як найшвидше »яна в короні« в інтересі мира: »А саме бажалиб ми собі природного пана королевича Казимира; дай Боже, щоби ми йому віддавали підданство і заслугували ся нашою прихильною вірністю³⁰⁵«.

Другий лист »його милости пану полковникови Вейгерови, капитанови і всім офіцерам чужоземної компанії німецької« починав ся філософичною думкою, що все, »що тільки дїє ся на світі, чи лихо чи добре — все те мабуть сталося з провидїня божого і се можемо почитати обосторонним своїм гріхом«. Та причину до теперішньої кари божої дав не хто инший, як лише Вишневецький і Конецьпольський і вони се довели край до загибелї: Українці лише боронять себе і просять Бога, щоби зволив хоронити їх до кінця. По такім вступі переходить лист на головну справу: »Дійшла до нас від вязнів, яких ми дістали з німецької компанії вашої милости, така відомість, що ваші милости дуже жалуете, що той самий кн. Вишневецький завів ваші милости несовісно на лиху згубу; та хоч не всі ми коронні сини, одначе ми, восніи з діда-прадіда, дуже булиб раді з такого рівного нам лицарства як ваші милости і волїлиб радше з вашими милостями мати обоїльну дружбу і товариство замість того, щоб мали ми з обох боків дуремно умирати. Тому що кн. Вишневецький зрадив ваших милостей, просимо ваші милости до себе в одну компанію і в одно товариство вірне, під присягою Бога всемогучого: не лише жадної погуби, а й найменшої кривди від неї не сподївайте ся; як котрі ваше милости тепер є старшинами, так і при нас кожний на своїм становищі і при своїй честі мусить зістати. Дотого — як догадуємо ся — і Річчюсполита прийме се з задоволенем, що ми схильніи до миру як до розливаня крови християнської. Не будете ваші милости ані голодні ані голі ані нішні, противно — будете задоволені і мною і обоїльним товариством нашим. Помиривши ся з Річчюсполитою і користаючи зі згоди знайдемо такий спосіб, що ваші милости будете з нас задоволені так само як і чужинці або Татари. Маємо отже переконане, що ви радо zvolите пристати на се як християне і з роду брата наші; як такі люде, що привикли завсїди через свої праці шаблею заробляти кусок хліба, так само як і ми на сїм світі живимо ся. Погодивши своїх, знайдемо чужі краї, які є ворогами нашої вітчизни, корони Польської, щоби здобувати хліба«. Отже нехай напишуть все щиро і вірно та присилають негайно відповідь, чи пристають на се. По неї вислано нароком кілька тисяч козаків і Татар; бажана річ, щоб обі сторони привитали ся по бра-

теревки: »з того булаб Г. Богу похвала а нарід християнський оставабви в мирі«³⁰⁶.

На випадок, якби Замостяне мали сумніви щодо згоди у Львові, додав гетьман до свого листу ще й письмо Львовян до нього з 17 жовтня (воно нам незвісне), де мусіла бути мова про окуп міста³⁰⁷.

Оті два документи важні з ріжних оглядів. Поперед усього тут висловлений зовсім яено демонстративний характер сього походу, без найменших планів нових завойовав. Важне й се, що тут перший раз виступив Хмельницький з заявою в користь королевича Казимира і дає легко пізнати, що лише йому покорить ся. В сім листі і в дальних підносить гетьман із великим натиском вину Вишневецького та Конецьпольського: се акцентоване треба пояснити не лише індивідуально-психологічними мотивами, воно було тактично оправдане, бо Вишневецький був звісний як противник старшого королевича; дотого воно мало й далекосяглу політичну вартість: оправдувало домагане забезпечення на будуще, щоби такі віроломні напади не поновляли ся. Поставлене тут бажане до Замостян, щоби пішли слідом Львовян, сформоване у загальній (без означеня суми) і лагідній формі, одначе з признаками незломної волі, якби се бажане не знайшло прихильности в місті.

Похибка Хмельницького, коли він узяв каштеляна Вейгера за наємного чужинця, показує, що вже в осени 1648 р. мав гетьман думку створити постійну українську армію, оперту в одній частині на німецьким наємним війську, найбільше цінним в тодішній Європі. Треба тямити, що було се в часі, коли гетьман бажав бути вірним сином Річипосполитої не лише на словах але й на ділі. Се позволяє відгадати по трохи ту державно-правну форму, в якій він радий був бачити українсько-польські політичні взаємини. В душі їх була також акцентована тут і в інших листах ідея спільної з Польщею акції против »ворогів християнства«: ідея, що опирала ся з одного боку на недавні привабні плани Владислава IV, з другого відкривала надію, що новому королеви, у змінених обставинах вдасть ся краще перевести в діло сю прастару політичну мрію українського народу, що інстинктом бачила у вільнолюбному чорноморському берега зпід татарсько-турецького панованя занорукую політичної й господарської волі.

Що говорено на раді, по відчитаню сих листів — незвісно. Чи зрозуміли й оцінили як слід сі панове повну достойности поміркованість і глибоку гуманність гетьмана, що знайшла свій вислів у сих листах? Відповіді на них показують, що миролюбний настрій Хмельницького припав до вподоби оборонцям Замостя, хоч може бути — пояснювано собі його слабостью українських воєнних сил. Досить, що рішено використати нагоду і листовними пересправами відвернути козацький при-

ступ до міста. Щоби сі пересправи протягти як найдовше й дочекати ся зими або радше відсїти з Варшави, не дано зараз відповіді на головне запитанє гетьмана: чи підуть слідом Львова? — тільки чемно-стями й загальниками бажано настроїти прихильно противника.

У відповіді на перший із наведених листів перелицьовують «достойники і стан лицарський» початкові думки гетьмана про миролюбність: таке саме бажанє згоди проявила й Річпосполита, коли виправила з конвокаційного сойму своїх комисарів до пересправ із козаками. »Хто тому причиною, що згода не станула і кров християнська по старому лє ся, над тим суд божий нехай буде« — відповідають вони хитро на закиди зроблені Вишневецькому. Похваляють думку гетьмана, що хоче оставати в мирі з Річюпосполитою, і вневняють, що зі свого боку «не дадуть причини до переміни сеї доброї волі» його, що й вони також вислали своїх послів на елекцію з намовою до Річпосполитої, щоби — тут очевидно лукавлять панове — щоби з козаками закінчено справу миром та щоби спільні сили обернути на ворога Річпосполитої; сі послі мають також добивати ся вибору — знов перелицьовують бажанє Хмельницького — »такого короля з поміж уроджених у короні королевичів, який бувби помічний до такого миру« з гетьманом. Про вислїди сих заходів їх послів у Варшаві обіцяють панове повідомити Хмельницького, тимчасом сподіють ся мирного поведєня з його боку. Домаганє гетьмана щодо умови на зразок Львовян обходять панове дипломатичним викрутом, що якби межі обома сторонами »потрібно було більших умов від сих обоїльних писань«, то чекають в сїй справі відповіді від гетьмана³⁰⁸.

У сїй дипломатичній загальности, побіч явного і дещо наївного змаганя до проволоки в переговорах (Замостяне, видко, дурили себе надією повороту Вишневецького), помітне становище панів і шляхти в справі вибору короля. Відповідне місце їх листу годі зрозуміти инакше як лише так, що й вони бажать собі тепер вибору Яна Казимира, дарма що Вишневецький був одним із головачів противної сьому королевичеві партії³⁰⁹.

Відповідь Вейгера »його милости пану гетьманови Хмельницькому і всім козацьким полковникам« мусїла бути очевидно відмовна щодо закликну гетьмана вступити в козацьку службу, та все таки виийшла по лицарськи чемна.

Висловлює переконанє, що боже провидїнє надгородить усі людські кривди, отже й гетьман повинен здати ся на волю божу і справедливість Річпосполитої. Бо хоч козакам природна річ шукати хліба шаблею, то звичайно не глядали його у Річпосполитої, лише у ворогів. »В тім і ми завсїди і всюди готові помагати вашій милости« — пише

дальше — хіба тільки самого союзу против Річпосполитої боїмо ся, бо ми, хоч нарід не польський, таки сини її як Прусакі, Ливонці і Курландці: особливж я, Вейгер полковник над чужоземними людьми, і син Річпосполитої і сенатор, ельбінський каштелян». Вкінци зазначає щирю охоту до згоди і дає запевнене додержувати її³¹⁰.

Такі відповіді уложено пізно у вечері і користаючи з часу, поки ще місто не було обложене, опівночи вилано копії всіх листів у Варшаву, домагаючи ся безпроводочної помочи. Поза тим цілу ніч проведено на чатах. Другого дня вранці (була се субота, 7 падолиста) передано оригінали відповідей трубачеві (Німця очевидно не завернено вже назад у неволю) для передачі в козацький обоз. Того дня почали появляти ся на східнім і північнім боці міста щораз нові відділи козаків і селянської черни. Усі сусідні села й місточка займили вони й поробили собі в них становища. З мурів стріляно на них безупинно і ті, що необережно підходили близько, падали від гарматних куль, найбільше при переправах через воду. Та се не спиняло Українців; приступу до міста не було жадного, одначе всі припаси, які були поза мурами, дістали ся в їх руки. Найцінніша здобича була в парку по східнім боці міста — велика скількість коней, волів й иншої худоби, зібраної тут задля потреби обложених. Далі кинули ся Українці спустити став, що хоронив мур з полудневого боку. Та оборонці міста відвернули поважну небезпеку, хоч у частині, тим способом, що зробили випад зі зброєю в руці, переконали греблю в тім місци, де був спуск води у млинівку, спровадили туди воду і залляли нею широкий простір під самими мурами, так що вода обливала безпосередно банту разом із зводженим мостом на Янівськім передмістю. В часі того греміли безупинно гармати на козаків, що появляли ся щораз у більшій скількості та приготовляли обози, копали рови, городили плоти і т. ин.

Перед полуднем приблизила ся й головна кватира під Замостє. Гетьман мусів очевидно покинути думку перетягнути німецьку частину гарнізону у Замості на свій бік, одначе обі дотеперішні відповіді могли розбудити переконанє, що Замостяне без довгих короводів пристануть на домаганє його щодо грошевої відправи. Задля того велів він своїй головній силі рушити близьше міста й одночасно післав туди новий лист для »панів з цілим лицарством«.

Гетьман дає завіру миролюбному настроєви панів у Замості, лише має причину підозрівати Вишневецького, що привик до зрадливих напастей. Коли панове хочуть ждати відомостей із Варшави, то й гетьман задля того самого мусить тут забарити ся з тим переконанєм, що Річпосполита не позволить уже князеві та хорунжому повторити се, що перед тим. З козацького боку буде шире старанє зупинити даль-

ший розлив крові, щоби есільні сили обернути на ворога Річчосполитої. »Хоч зближав ся до міста в кільканайцяти тисячах, то не задля того, щоби ми мали чинити приступ до міста« — додано щиро. Вкінці по чемностях і по підписі, мов він нехочу, пригадав гетьман своє домагане з першого листу:

»Без сумніву краще собі ваші милости зробите, коли поступите з нами так само як Львовяне, задля вашого здоров'я«³¹¹.

Знов ласкавий тон листу і щире признане гетьмана, що він привів під Замостє невеликі розмірно сили й не має жадних ворожих намірів супротив міста, осмілило шляхту й вона почала маловажлити собі ситуацію, в якій знаходило ся місто. Висловом того була відповідь на сей другий лист Хмельницького.

Дякуючи у нім гетьманови за бажане мира з ними та з Річчосполитою докоряють йому одночасно: »Дивно нам, що коли ми обезпечені лицарським словом вашої милости не сподівали ся нічого лихого, тимчасом люде вашої милости наступили, стада позабирали й велику шкоду зробили«: тому просять заперестати »сього огнистого привитаня«. На повторене домагане угоди на зразок Львова висловлюють переконанє, що гетьман як воєк від воєків і від вільної шляхти не потребує нічого і певно задовольить ся самою прихильністю: одначе щоби їх маєтности були вільні від огню а піддані від козацьких наїздів, виявляють готовість дати гетьманови як »подорожному лицареві їдучому комонником« що здавна зазнавав щирости дому Замойських, напштів, яких тепер не стало по селах³¹².

Дорікати Хмельницькому за шкоди в огнях і забраню стада, як бучімто за зломане згоди — се чисте лукавство з боку Замостян. Поминяючи се, що згоди не було ще жадної, бо вони не пристали ще на одинокє домаганє українського гетьмана, докір їх нестійний ще й тому, що з українського боку не було ще жадної весної акції против міста, натомість із Замостя бито безустанку з гармат — очевидно не навіват; а нічні огні навколо міста та забрані стада — се річи найзвичайніші в даних обставинах³¹³.

Радше можнаб було говорити про зачіпки Замостян, не Українців. Так ось на Янівськїм передмісті після спаленя його зацілів костел св. Катерини, збудований Катериною Острожеською, жінкою канцлера Томи Замойського. Коло нього розложив ся відділ селянської черни. Хоч він не піднімав жадного ворожого кроку против міста, то тут побояли ся, щоб мури костела не послужили задля уставленя гармат, і тому зробили несподіваний випад і підпалили будівлю, взявши в полон одного Українця. До самого вечера роблено такі напасти посплаючи головню

польських селян на громадки черни, що снували ся близне мурів³¹⁴. Козаки держали ся подальше міста³¹⁵.

Та гетьман не зражав ся таким нетактом Замостян і попробував ще раз, із звичайною собі терпеливістю, спокійними хоч рішучими словами довести противників до тверезого погляду на ситуацію та вивести їх із хитрої дипломатичної загальниковости у найважнійшій справі — справі угоди. Третій з ряду лист його, писаний перед вечером, збиває закиди пороблені йому Замостянами:

Запорожське військо привикло з давних часів додержувати завсіди свого слова не лише своїм християнам а й бісурманам. Приклад сеї вірности дало воно по першій поразці польського війська, коли захавши війни, пішло було на свої звичайні місця на Запороже: та вже відома річ, хто його сюди завів: хоч воно як бажає собі мира і не сумніває ся в щирости заяв Замостян, мусить мати певність, що не буде нової зради. В справі огнів у мастностях, то гетьман не то що не велить того чинити, хиба що хто ненарочно запалить не загребавши огню (звісно, військо велике, не одної матери діти а найтяжше бігати за татарською ордою) — противно суворо забороняє того. Дальше знов пригадує, що »не вадилаб контентація така як із Львовянами, якби ваші милости веліли її зробити і нас тут довго не задержували; се не так для нас як для тих чужинців, котрим ми даємо звичайно плату з такого добра... Ми ще не веліли починати, сподіючи ся певної угоди від ваших милостей«. Вкінци домагає ся гетьман випущеня на волю татарського посла, якого держано у Замості ще з літа, в супереч міжнародним звичаям »навіть і в найлихшій війні«, та бажає Замостянам доброї ночі³¹⁶.

Та гетьман помилив ся, думаючи, що сеї лист матиме безпосередній успіх. Спокійний і лагідний тон його та запевнене гетьмана у справі огнів викликало у Замостян инший настрій ніж можна було єподівати ся. Над початковою повагою взяла верх шляхотеська бундючність і відповідь вийшла хоч словами прилична то змістом грубо нетактовна і визиваюча. На сумнів гетьмана щодо політичної вартости відокремленого миру з гуртком панів і шляхти — відповідають вони, що хоч вони не можуть мирити ся в імени цілої Річипосполитої, проте й вони частина її і вона без них не має права постановляти ані війни ані згоди: »отже згода з нами є й буде частиною згоди з Річипосполитою« — виевняють вони. За тим приймають до ласкавої відомости, що гетьман забороняє огнів, а на поновлене домагане »уконтентовани« на зразок Львова пишуть: »Як на правду задовольнили Львовяне вашу милість, не знаємо; та людяність перевишає і найбільше уконтентоване, тому й людяність заявляємо вашій милости: скарбів тут у нас нема нічиїх, з яких належала сяб заплаता Татарам: як не дали ми їм жадної

причини [до війни], так і не з нас мусить скроїти ся [ся заплата]«. Уневнивши далі, що вже й так попали в господарську руїну і що мабуть прийде ся їм також шукати хліба шаблею (дай Боже, щоб посполу на ворога Річипосполитої!) — відмовляють домаганю гетьмана дозволити на розмову з татарським послом: він, мовляв, задержаний тут із волі Річипосполитої, то й без її згоди не може бути випущений; позатим він як чужоземний посол не знає жадного диха³¹⁷.

Так приватали Замостяне Хмельницького на «добрий день» у неділю 8 падолиста вранці. Прочитавши се гетьман спалахнув гнівом і велів писати:

«Панове лицарі війська польського і всі обивателі замойські! Пишете до нас вививаючи ся фіґлями в справі угоди і виявляете тим незгоду ваших сердець із вашими головами. Нема у вас жадної правди що до контентації; коли говорите, що не маєте для Татар ніяких скарбів — гаразд, вони собі добре надгородять як вашими головами, так жінками і діточками.» В таким разі похід не обмежить ся самим тільки Замостем, в Бозі надія, що він через єю зиму надгородить з панських мастностей всі ті кривди, що упали на козаків від десяти літ, коли то панове одурили їх, намовивши дарунками старшину запорожського війська віддучити ся від черни: «тепер же, коли ми в однім гурті, чейже Г. Бог не pomoже більше їздити на нас. Сподіваєте ся якої підмоги — не знаю, чи її дочекаєте ся: пішло дунехватів немало аж до Висли шукаючи сих ваших підмог. І Висла буде наша: при божій помочи буде нас переносити через себе». Нехай Замостяне згадають долю Бродів і розважать, чи бажають оставати при своїм здоровлю, чи хочуть, щоб на них сповнила ся божа воля, яка завсіди карає гордих і платить за вчинені кривди. «Отже будьте ласкаві чинити, як хочете»...

Щоби скріпити сі гнівні слова вимовнішим аргументом, передає гетьман у донесеці до сього листу поклін від пана Белзецького, що остає здоров у козацькім війську: «Дай Боже кожному нашому ворогови так, як було при нім у його мастности: і в Нароли так само стало ся за його ворожнечу»³¹⁸.

Піславши сей лист у город, гетьман «заперестав фаміліярної розмови листами»³¹⁹. Він дав приказ, щоб тепер заговорили гармати. Установлені на придатних місцях загреміли вони у неділю в полудне. Виявила ся незвичайна справність і цільність козацької легкої полевої артилерії (бо лише таку міг мати гетьман з собою і то в невеликій кількості). Стріляно повними кулями і картечами³²⁰. Окрім перших стрілів, призначених для цілення, що перелітали понад місто або не долітали до нього, стріли падали з великою точністю на місто ударяючи в головні будівлі його. Шіснайцять куль упало на місто, від них потерпіли більше

мури, в людях майже не було шкоди (один візник убитий). Замостяне брали се стріляне за прелюдію тільки і були певні, що в ночі наступить завзятий приступ до міста. Томуто сторожено пильно на мурах. Та вечір перейшов спокійно, так само північ. Що тільки над ранком заграли в козацькій обозі труби і то так сильно, що в місті настав переполох і була певність, що почне ся загальний приступ. У загальній тривозі дано знак до мольбів; читано євангелія, виношувано з костелів св. тайни, співано літанії і т. ин., одначе ворог не наступав. Сигнали в обозі пояснювано собі як козацький маневр, щоби наполохати Замостян. Можливо, що дійсно так було; та сьому могла бути й инша причина.

Коли настав день (понеділок, 9 листопада), можна було побачити деяке переставлене українських сил. На Янівськй передмісті видно було великі та безладні громади черни, під проводом — говорено — Головацького³²¹. Частини їх переходили необережно поїд мури так, що Замостяне зважували ся робити випаді і так вдало ся їм зловити 30 коней обладованих ріжним добром. Того самого дня перейшла частина козацьких полків на Янівське передмісте і займила двір Замоївських, а сам Хмельницький станув у дворі Францисканів. Тим способом місто було обложено цілком із двох боків: східного і північного. Та поза тим не починано того дня ніякого діланя против міста. Тільки в почи коло 11 год. межі Українцями відозвав ся з двох боків якийсь гомін сполучений з пальбою. У місті взято й се за початок приступу сполученого з підступом та почато завзятю стріляницю з мурів у нічну темряву. За хвилину все замовкло. Очевидно Замостяне помилили ся: приступу не було жадного. Та розгорячена трудом і безсонністю фантазія уміла не лише творити грізні небезпеки, у скрутній годині уміла вона притягнути на поміч надземські сили і ними пояснити несподіване і незрозуміле буцімто заперестане нічної атаки. Досить, що таку саму ролю, як у Львові мав св. Ян із Дуклі чи св. Антоній чи може Мати Божа, обняв якийсь дивний огнений знак на облаках, що спонукав козаків не тратити дармо сили на здобуване Замости. Так мала пояснити їм славна ворожка Маруся шляхтянка, що була межі ними³²².

Другого дня ближше міста було видно лише селян, козацькі відділи стояли подальше. Зате окружено Замосте докладно з усіх сторін. На полудни, за ставом стояв серед гарної околиці двір чи радше замок »Красний беріг«, обведений сильним муром, з величавою палатою по середині старанно удержаного огороду. Тут розложив ся полковник Гладкий. З огляду на те, що західний бік був неможливий до проходу, облога була повна.

Тепер могли Замостяне догадати ся, якою тактикою послугує ся Хмельницький. Бачучи малу схильність оборонців міста пійти на зустріч

його домаганю, рішив він стягнути під Замостє як найбільше козацьких відділів селянської черни, щоб наперед затіснити перетень облоги і відтяти зовсім обложених від світа. Що лиш тепер міг гетьман приступити до систематичного здобування міста, хоч і се було зайве. Він не потрібував на ділі зовсім марнувати ні людей ні воєнного знарядя: у нього був неоцінений союзник, від якого Замостяне не мали жадної охорони, іменно голод, що прокинувся в місті вже в перших днях облоги. Тож не диво, що бундючні доси панове, побачивши все те і стративши надію на сподівану підмогу з Варшави, закурилися тепер своїм становищем: а ще більше незавидною долею сусідних сіл, дворів і гумен, і рішили навязати на ново пересправи з Хмельницьким. В повній покорі заявляють вони, що не мають иншого способу боронити свого добра як лише просьбою і чемністю, отже прохають гетьмана, щоби здержав воєнні заходи. »Таж межі нами нема ні одного такого — пишуть вони (у вівторок, 10 падолиста), щоб дав колинебудь до зрушення прав і вільностей запорожського війська: противно, є [межі нами] такі, що завсіди на соймах домовляли ся цілости прав ваших милостей, бажаючи жити в мирі з запорожським війском. Річипосполитій завсіди вигідним«. Посилаючи в дарунку гетьманови кілька бочок вина »по козяді«, просять ще відомостей щодо инших вязнів окрім Белзецького, додаючи з другого боку, що в Замості перебуває здоров корсунський сотник Калина, взятий по відході Вишневецького, бо деяких инших узяв він із собою у Варшаву³²³.

Не без глуму мусів се читати Хмельницький, та що зміст листу ішов в напрямі бажань його і що він дійсно не рад був. »щоби кров християнська проливалася ся«, післав другого дня (в середу, 11 падолиста) своїм »кумом« Іжовським відповідь Замостянам, в якій уже не було і сліду того гніву, що бив із листу в неділю. Наперед впевняє, що він ні давнійше, ні тепер не приказував палити маєтності і гумна: противно завсіди забороняв се чинити. Отсе й у маєтностях самого старости калуського Івана Замойського і в старостві сокальським Татари не брали й одної душі полону: так само і в инших. »Знаємо добре — признає гетьман, відповідаючи на запевненя прихильности до козаків — що дехто з ваших милостей не є нам ворогом, та щож робити — при винних і невинних мусіло дістати ся«; і ще раз вказує на винуватців лиха, Вишневецького і Конєцьпольського. Одначе він все таки бажає згоди й тому послав у Варшаву о. Мокрського. Сей добре знайомий пок. королеви та всім сенаторам і як лише він справить що доброго в сенаті й у Річипосполитій та дасть про се знати, військо відійде на Україну. »Його повороту будемо ожидати тут під Замостєм; булиб ми раді, як би й за три дни повернув. Тих журб моїх добре

свідомий його милість пан Їжовський мій кум, він лише устно дасть в. м. справу, що за мови були межі нами; дайте йому у всім віру». Подякою за звістку про Калину та бажанем доброго дня, закінчив свій лист Хмельницький³²⁴.

Очевидно, що пани у Замості мусіли бути дуже цікаві на ті розмови Хмельницького з кумом. На жаль не знаємо нічого про устну реліцію Їжовського. Мусіла вона бути поважна, коли Замостяне пристали зараз на переговори в справі окупу. Як видно із гетьманського листу, то о. Мокреський появив ся уже, мабуть ще попереднього дня, в козацькім обозі під Замостем. І прийшло ся йому свою ролю мирowego посередника, що її відіграв з успіхом у Львові, поновити й тут з неменше щасливим результатом. На чие бажане згодив ся він посередничити — Хмельницького, чи може Замостян? Певної відповіді на се питане не маємо і більше імовірно, що на бажане сих останних³²⁵.

Того самого дня — була се середа, 11 падоліста — відкрито один із входів у мурі й о год. 2-ій пополудни вїхав туди о. Мокреський на кони у город та зараз був прийнятий командантами. Посол був щирий і в щирости вимовний. Він впевнив панів, що їх опір річ нерозважна; перед українською силою Замосте рішучо не ветоїть ся, коли гетьман рішнить ся його здобувати, так само даремна надія на те, щоби місту прибула яка підмога. Натомість угодою з Хмельницьким не то що вратують місто і всіх, що глядають у нїм захисту, а ще й будуть добродіями для тих, що знаходять ся в неволі у козаків. По сих намовах старого священника виступили й інші присутні на раді в тїм самім дусі, маючи головно страшний стан обложеної людности. Ще Хмельницький не чинив ані одного приступу, облога тревала що тільки пятій день, а вже у Замості запанував голод (буквально те саме що й у Львові); з голоду й зима почали гинуть люде а коні падали масово і тому поява пошести видавала ся безсумнівною. Вкінці лише згода могла уратувати шляхотські маєтности поза Замостем.

Всі ті аргументи не остали без успіху. Ще більше від них заважила в сій справі чутка, яка саме в тїм часі приблизив ся під місто Кривоніс із своєю чернею, що межі своїми воєнними успіхами мала й Високий Замок у Львові³²⁶. Отже з огляду на все те і на загальний упадок духа серед обложених, начальники Замостя рішили розпочати формальні переговори щодо окупу і просили Мокреського повідомити про се Хмельницького та введнати у нього приступні умови³²⁷. Рішаючи ся на се, могли вони потїшатм ся навіть ілюзією, що умову роблять буцімто не так ізза безвихідности свого стану, як „для загального добра“, в інтересі цілої Річпосполитої, коли в ній діяли ся „нечувані річі“³²⁸. З огляду на пізну пору, того дня більше не переговорювано. Україн-

ський гетьман велів зараз по повороті Мокреського спинити всякі хочби й позірні маневри під містом. Вечір і ніч перейшли в повнім спокою, хоч обережні Замостяне полишили ся на своїх оборонних становищах.

Другого дня (в четвер, 12 падолиста) явив ся Мокреський опять у місті. Можемо додадувати ся, що на бажанє Замостян приносив їм докладніше сформуловані жаданя Хмельницького. Рішене обложених, яке посол заніс у козацький обоз мусіло вдоволити гетьмана, коли в новім листі до Замостян говорить він про прихильне принятє посольство через о. Мокреського. Повідомляючи, що посилає його у Варшаву задля миру, щоб козаки могли „бути вірними слугами Річипосполитої“, домагає ся, щоби обложені почали тепер „одно, як се було в мові о. Мокреського“, та щоби подали про се „відомість не тасмно листами а відкрито“, значить — щоби вислали окремих своїх послів для нертракції та подрібного уложеня умови³²⁹. Замостяне пристали на се. Зараз вибрано двох шляхтичів, Олександра Грушецкого та Юрія Мороховского, що подали ся в козацький обоз. Коли вони станули перед гетьманом, велів він їм показати наперед деякі пороблені приготования для приступу до міста. Особливо вразили їх величезні драбини, що мали представляти ся до мурів. Вони були такі великі, що до двиганя одної мало бути потрібно 50 людей. Зроблено їх із цілих дерев, довгих на 20 локот, а ширина їх була така, що на однім щаблі могли станути три селяне³³⁰. Та більше ніж єї великанські драбини вразило послів те, що бачили наоколо. З усіх боків напливали відділи Українців і Татар з поживою і худобою та розливали ся широко по полях так свобідно, неначеб хотіли сим дразнити обложених Поляків. Українці були такі певні себе, що не вислали розвідників, не ставляли сторожів, не дбали про тверезість і взагалі виявляли найповнійшу свободу й бездільність. Не дивно отже, що в душах Замостян виринала ідеальна мрія: якби то боги післали хоч невелику підмогу! Послів ударяла також велика приступність, ласкавість і великодушність, якою гетьман обдаровував усіх, хто тільки бажав мати з ним діло³³¹.

Та найкращий доказ великодушности Хмельницького був у переговорах про окуп. Вели ся вони тим самим шляхом що й у Львові. Гетьман домагав ся тут зразу такої самої суми як там — 200.000 дукатів, а вкінци по шестидневних нарадах, торгах і просьбах вдоволив ся лише 20.000 зол. п. Ту ролю, що у Львові грав Головацький обняв тут полковник Мозира, що з трьома козаками і двома Татарами пішов у Замостє, щоби перевірити дійєну спроможність міста. Тільки що сим разом гетьман, не маючи повного довіря до панів у Замості, домагав ся закладників і дістав їх в особі обох висше названих шляхтичів³³².

Зараз по навязано переговорів настало формальне завішене зброї з обох боків, а коли остаточно умову підписано і гроші з великою бідною зібрані виплачено, протрублено скрізь мир. Хмельницький пустив на волю тих Поляків, що їх узято в Потеличі й Нароли. Всього 60 осіб, окрім згаданого Белзенького та одного німецького вахмайстра, самих маловажних людей. Тим децю розчарувалися Замостяне і підозрівали гетьмана в нещирості³³³, однак несправедливо, бо Поляки діставалися правильно в неволю Татарам, до того весь полон перед відходом знідо Львова відійшов у Крим, а тут були лише ті, що понали в неволю по дорозі під Замосте.

По проголошенню згоди запанували межі Українцями й Поляками у Замості приятельські відносини. Подібно як у Львові почалися фамільярні розмови та виміна всяких товарів. Козаки були ласі на тютюн, вино й горілку, а того було доволі в місті: міщане знов глядали золота, срібла, цини, полотна, худоби, яке то добро можна було дістати межі козаками дуже дешево. Так ось за одного золотого з кількома гріними можна було купити вола. Татари мали на збут невольників, також по дуже низькій ціні: за жінок і хлопців плачено по золотому; за інших усяк, однак дорогого полону себто з поміж знатнішого панства не було.

Дешевість усякого добра межі Українцями й Татарами спокунувала деякого з ханчивих міщан виходити передчасно з міста, щоб робити корисні підприємства. Та дехто переплатив сю закланність тим, що повертав не лий без купівлі, а то й обдертий до гола. Ще й й инше лихо визалося з сими обоюпільними торгами. До міста перекинулася бігунка, що була поширена поміж козацтвом. Причину сеї пошести пояснювано собі в Замості тим, що Українці вибившися побідно на волю, перемінили звичайний собі спосіб відживи і їли головню мисо, недоварене й недощене, без солі і хліба³³⁴.

Годі сумніватися, що недуга серед війська була одною з головних мотивів, чому Хмельницький радий був закінчити або хоч перервати сю війну. Військо і Татари тужили домів, пізна пора року, з огляду на величезні труднощі, майже неможливість зимовани в тих околицях, веліла також не марнувати людей і засобів на безцільне і безкорисне здобуване твердині, тільки задоволитися можливою контрибуцією³³⁵. Окрім того й політичні мотиви веліли думати про поворот. Побіч радісної звістки, що запорожці таки здобули Кудак, сю есторожу польської державности на Дніпрі, гетьман діставав відомости, яким не був радий: селянська революція перекинулася вже за литовську межу й викликала небезпеку, що литовські пани виступлять із дотеперішньої неутральности. А що вона була одною з передумов успіху українського повстання, треба

було подумати про обезпечене північного боку. До відходу одначе на Україну не ставало тільки одної і то найважнішої передумови — згоди з Річчюполоитою або хоч принципіального признання українських домагань. Без того, гетьманови не лишало ся ніщо як тільки посунути ся ще дальше, в напрямі Люблина й Варшави. Та заки він дав приказ відетунити з під Замостя, згідно з умовою з його оборонцями, зявила ся повна можливість повести побідну армію назад у Наддніпрянщину. Стало ся се тим способом, що до своїх воєнних успіхів додав він тут ще великий успіх дипломатичний.

ХІІ.

Посольство у Варшаву й на Угорщину.

Дипломатична діяльність Хмельницького під Замостем вела ся у двох напрямках: щоби здобути признане з боку станів Річчюполоитої та щоби використати перші заграничні козири, які принесли послы угорський і молдавський. Обі акції стояли в тіній звязи є собою.

Мокрецький, довівши Замостян до згоди із Хмельницьким, дістав у слід за тим важнійше завдане — бути посередником межі гетьманом та Річчюполоитою і новим королем. Сю місію задумав був гетьман ще у Львові, та коли Мокрецький не поспішав за козаками, післав з дороги (мабуть із Томашева) по нього. І хоч Мокрецький був в обозі вже 11 падоліста, то його посередництво в Замості та може ще якісь незнані ближше причини задержали його тут ще чотири дни. Що тільки шестого дня (в понеділок, 16 падоліста)²³⁶ у супроводі козацького відділу, під проводом званого нам Захарія, пустив ся він у Варшаву. Повіз він із собою два листи Хмельницького: до королевича Яна Казимира та до станів Річчюполоитої та важнійшу від сих листів довірочну інструкцію, котрої змісту можемо, на жаль, тільки здогадувати ся.

Як згадувано попередю, королевич Казимир уже з елекції послав до Хмельницького Юрія Яромовича, одначе сей захорівши не встиг дійти на час до Хмельницького, хоч може вспів повідомити його про бажаня королевича. Хочби й ні, то теперішній лист був неначе відповідю на сі бажаня. Належить він до найкращих зразків дипломатичної зручності Хмельницького і при тім відкриває провідну політичну думку, що кермувала гетьманом у першій році правління. Підписав він сей лист не як гетьман лише як »старший на той час з війском запорожеьким«.

»Найяснійший милостивий королевичу пане, пане і добродію наш ласкавий. Госюдь Бог свідком на се, що ми нікєли собі того не бажали.

щоби кров християнська лила ся, одначе се муєло бути. Вперше задля наступу пана краківського (М. Потоцького), який поважив ся против волі святої пам'яті короля його милости, рідного вашій королівській милости пана, пана нам дуже ласкавого. А тепер знов задля наступу князи Вишневецького, котрого ми саме з заназухи своєї з Задніпринщини випустили, до чого він своїм нецілим розумом разом із паном хорунжим коронним привів і інших їх милостей панів. А ми тому виправили були наших послів у Варшаву з найнищою покорою і підданством, заявляючи пані вірні прислуги, щоб уже було досить того, що стало ся. Одначе видаючи таку їх зраду і коли то хотіли нас онукати листами їх милостей панів комисарів назначених Річюпосполитою до війська запорожського. Господь Бог дав нам про се осторогу і ми муєли нашим напасникам давати відпір та боронити наших голов від ворогів, так що Господь Бог обернув їх замисли півнащо. Що більше, як ми довідали ся від визнів з розбитого кватирного війська, то вашої королівської милости, пана нашого ласкавого і дідича Річюпосполити, не хочуть мати королем. Бачучи се, що старають ся иншого короля, рушили ми тому нароком, з усім війском запорожським, вірними слугами вашої королівської милости, бажаючи того, щоб по волі вашої королівської милости, нашого пана ласкавого, вже більше тих побічних короліків не було, й того у Господа Бога просимо, щоби ваша королівська милість, наш пан ласкавий, зволив бути самодержцем як і инші королі, а не так як бл. п. їх милости предки вашої королівської милости саме у неволи були, і щоби наша грецька віра оставала ціла як давнійше без жадної унії й уніятів щоби піде не було — а ми завєди готові за достоїнність вашої королівської милости, нашого пана ласкавого, умирати, котрому віддаємо себе як найнильнійше найнищими послугами нашими і вірним підданством»³³⁷.

Лист сей, окрім свого спокійного і достойного тону, визначає ся ся найперше недвозначним засвідченням, що підмога Казимировій кандидатурі була одною (очевидно не виключною, як би з форми випливало) причиною походу до меж корінної Польщі. Дальше маємо тут ясний документ, який політичний устрій мав думки гетьмана: »щоб уже більше не було тих короліків побічних і щоби в. к. м. зволив бути самодержцем як і инші королі« — за сей погляд історія польської держави повиннаб Хмельницькому признати місце між нечисленими тими, що не тільки бажали добра сій державі а й були свідомі одинокого спасенного ліку на її органічну хоробу. Вкінці одно лише означене домаганє з національно-політичним характером: скасованє унії... Чи в сїм висупеню одного лише постуляту українського народу не доказ політичної невироблености гетьмана? Ні, про инші домаганя він, як побачимо, не забув;

а що в листі до королевича поставив він лише сей один, се зовсім оправдане.

Не думаю тут уневняти, що акція против релігійної унії була в тодішній політиці Українців розумна і корисна. Противно, Хмельницький не прислужив ся своєму народови піддаючи ся ворожому настроєви супротив унії, так само як не прислужили ся тим його попередники і наступники і як милять ся ще українські історики наших днів: Хмельницький почав мабуть се розуміти перед смертю... Натомість не помиляв ся він у тім, що уважав сю справу політично найтяжшою і тому їй тільки дав місце у листі до королевича; на релігійній справі головню розбили ся всі воєнні і дипломатичні здобутки найбільшого з українських гетьманів та всі зусилля народної маси.

Другий лист до сенаторів рікнить ся від попередного і тоном і змістом. Чути у нім пересерде (таж м. п. се пшсьмо призначало ся й Вишневецькому!) й утасну погрозу. Бог свідком, що до образи божого маєстату привела тільки велика біда й неволя, яку терпіло козацтво: наперед від Конецьпольського, завдяки котрому »наших товаришів забивано, мучено і нас із нашого власного убожества, набутого батьками нашими в чужих краях, обдерто, злуплено та мало нас у ярмо не запрягано;«
дальше від Вишневецького, що вже по повороті козаків на Запороже, напав на них — не знати, з власного завзятя чи з поради деяких панів — при чім »козаків і священників луплено, вішано, мучено, на палі вбивано, свідрами очи викручувано й інші нечувані муки завдавано«. Се привело гетьмана до оборони і погоні за князем аж під Замосте, що збирав тут військо на нову війну, у відплату за те, що гетьман пустив його зза Дніпра як ізза назухи. »Тепер знов послаємо... о. Мокреського, що має свідоцтва від міст, як я тут працював, бажаючи по давньому вірно служити Річипосполитій: [посилаємо] з просьбою, щоби поневільний гріх був дарований, а тим панам, що дали тому причину, щоби була догана. А якби знов була яка немилостива ласка ваших милостей ласкавих панів і ви почали з нами війну, то ми розумілиб, що ваші милости ласкаві панове не хочете мати нас своїми слугами і малиб з сеї причини великий жаль до ваших милостей ласкавих панів«. Відповідь має бути передана тим самим послом³³⁸.

Чи не віє з сього листу дух сумніву щодо щасливого кінця дотеперішнього конфлікту? Видко гетьман вже добре уявляв собі повну розбіжність межн домаганнями сих, кого прийшлоє йому заступати, й політично-соціальною психикою тих, з якими треба було мирити ся. Може й тому не виявлено в листі жадних означених постулятів, окрім тільки справи амністії для гетьмана й козаків та догани для Вишневецького

і Конецьпольського. Всі інші мав посол подати окремо, письменно чи усно — не знаємо.

Не маючи автентичного тексту з докладним означенем сих домагань, можемо відтворити собі їх лише з поодиноких згадок у документах та записок сучасників. Булиб вони такі: 1. загальна амністія, не тільки для самого гетьмана й усіх козаків, також і для панських підданих, що взяли участь у загальній революції; 2. привернене «давних вільностей», між тим безпосередна залежність гетьмана від короля, признане йому на удержане одного староства (чигиринського?) з 20 мільйонами землі, побільшений реєстр, аналогічні привілеї як у литовських Татар, вільний вихід на Запорожжя і Чорне море; 3. заборона квартаному війську переступати за Случ; 4. скасоване релігійної унії і привернене всіх прав православної церкви³³⁹.

Сі уривкові звістки виявляють нам достаточну цілу далечинь тодішнього стану національно-політичної свідомости верховних козацьких кругів тід того, який бачимо в самих початках повстання. Так у другім і третім пункті ховала ся ідея основного перевороту в політичних відносинах Польщі й України, ідея державно-правної окремішности більшої половини українських земель, а в останнім пробіск загально-національної єдности. Значить — гетьманови не треба було повертати на Україну і що тільки у Києві набирати вишої національно-політичної свідомости: вона була вже під Львовом і під мурами Замостя у нїм самім і в його найблизших дорадниках³⁴⁰.

Інша річ, чи Хмельницький з козацькою старшиною вірив в бажаний успіх сього посольства? Нема жадного сумніву, що він бажав собі того, щоб воно повело ся; та від самого бажання ще далеко до віри, що так і буде. Приймім як певне, що гетьман мав як найкраще понятє про моральну цїну особи королевича Казимира та про його здібність до тої ролі, в якій бачити його раде було все козацтво: то ледви щоб гетьман не здавав собі справи з політичної безвільности титулярного короля шведського без династичних звязей, без війська і грошей. Отже хочби й удало ся сьому протегованому козацтвом кандидатови здобути корону — гетьман мав сумніви і в сїм напрямі — то ще дуже далеко було до бажаного політичного перевороту в Польщі. Де певність, що не буде він у такій самій «неволі» як його предки на престолі — предки, що мали кращі умови панованя і ліпші особисті кваліфікації? Зате Хмельницький не міг мати двох думок, що в обороні дотеперішнього політично-суспільного ладу в Польщі й його духа стануть однодушно до боротьби не тільки «побічні короліки» а й загал шляхотської суспільности, яка інтереси горетки вельможів на українських землях братиме за справи нації й держави. Не менших перепон сподївав ся і в полагоді

релігійного питання. Все те робить самозрозумілою річю, що послаючи посла у Варшаву не міг він поставити всеї своєї політики на успіх сеї одної карти. З дуже похвальною для політики обережністю подбав він про обезпечене і скріплене свого становища з иншого боку. Добру нагоду в с'ім напрямі дали новонаванзані зносини з семигородським князем.

Хоч сей князь не писав мабуть у своїм листі гетьманови про свою чи своєї сина кандидатуру до польської корони, то розмова з послами та всі обставини не могли робити жадного сумніву про дійсні наміри князя. І як би навіть послі не розвивали були жадних привабних для Українців планів на випадок вибору Раковія, то й так гетьман не міг довго надумувати ся. Кандидат підходив дуже близько до козацького ідеалу: був енергійний і воєнний, мав армію і грошеві засоби, не був католиком і мав численних православних підданих, мав інтерес у боротьбі з музультманством та викликав милу кождому козакови згадку про короля Стефана: взагалі — як не перевищав своїми кваліфікаціями московського царя, то певно не був гірший від нього. Отже не диво, що діставши від князя запрошене прислати у Мункачів своїх послів та повідомити про свої відносини до Польщі й сусідних країв, виправляє разом із угорськими та молдавськими послами й українське посольство під проводом самого Виговського на Угорщину, передаючи йому лист до князя з датою у Замості 17 падолиста.

Дякує у н'ім за прислане послів і виявлену ними прихильність та ласкаві обітницї князя. З огляду що з того самого краю був бл. п. Стефан Баторі, що мов крилами обгортав своєю прихильністю козаків як синів своїх, від котрого козаки мають багато привилеїв і вільностей, і з огляду, що «наша загальна думка і спільне переконане голосить, що будучий наш пан буде нам щирим оборонцем: — бажаємо собі з цілої душі і з цілого серця однодушно мати вашу високість нашим опікуном і королем Польщі, рідного нашого краю». Тому нехай князь велить чим боржій увійти війскам у Польщу, а гетьман прилучить ся й підпре його всім своїм війском і всею своєю силою. Докладнійше про се розкажуть козацькі послі; нехай князь завірить їм у всім³⁴¹.

Тисячний відділ козаків відпровадив оба посольства до самого Мункачева³⁴². При вступі на угорську землю довідали ся вони про факт, що вже перед місяцем змінив основно політичну ситуацію а був невідомий Хмельницькому — про смерть старого князя Юрія I, що умер був ще 11 жовтня. Сини його Юрій II та Жигмонд мусли подбати наперед про те, щоб удержати ся при Семигороді, тому не були в силі з успіхом виконувати дальше батьківський план. Український гетьман дізнав ся про се ще пізнійше, вже по виборі Яна Казиміра, одначе ідея угорсько-українського порозуміння в польській справі не стратила багато з своєї

політичної актуальності, а се задля непевних хмар з литовського боку; томуто вона не переставала й даліше бути всією дипломатичних відносин між Україною й Угорщиною³⁴³.

ХІІІ.

На елекційнім соймі. Вибір короля. Посольства до Хмельницького.

В часі, коли Хмельницький виправляв своїх послів у Варшаву й Мункачів, сойм Річипосполитої добігав до кінця. Був се один із дивоглядів польської історії, що повторяв ся по смерті кожного короля: сойм на яким могло бути тільки учасників, кілько гербових одиниць було на просторі великої, дуже великої держави. Почав ся він того самого дня, котрого під Львовом показали ся перші татарські відділи — 6 жовтня. Радив він як за давних добрих часів. Усі проєкти, що змагали до приспінєня його або вкорочення, до залишеня ріжних звичаєвих формальностей і т. ин. зустрічали завзяту опозицію загалу «лицаретва», що і в сю грізну хвилю, яку переживала Річпосполита, не дозволяло й на волос уменшити — як би то по нинішньому сказати — свого стану посіданя у політичних правах і соціальних привілеях. Як безвихідно хора була держава, видко була зараз з інавгураційної промови маршалка Богуслава Лещинського. Згадавши фатальне положіє Річпосполитої додав він зараз для покріпленя сердець: «Одинока потіха й прикраса нашого народу та, що у нас не один дім панів, а всі невільники: лише вільні голоси по своїй волі добирають собі пана, не беручи його з коліски. Нехай німецька держава величає ся своєю елекцією! До семи тільки належить се право: кого єї означать, того всі інші мусять узнати паном своїм. Одній тільки Польци нема рівні в виборі пана: тут стілько електорів, скілько шляхти...!» Одночасно з сим засліпленєм виявила ся одначе повна безсилність сойму і недостача поваги до нього серед самих учасників, як прим. у справі неправної появи війська на соймі.

Хід нарад був вельми хаотичний. Найбільше говорено: про винуватців шлявецького погрому, про способи дальшої оборони і здержаня Хмельницького, про назначене нових гетьманів, про вибір короля і *раста conventa*. В дебатах над першими справами на перше місце вибивали ся промови брацлавського воєводи, того підозріваного, оклеветуваного й ображуваного буцімто за зраду сенатора. Його промова висказана 10 жовтня належить до найзамітніших політичних висловів того часу. Обороняючи ся від роблених йому закидів говорив між иншим:

«Ми (себто шляхта на Русі) вже згинули: ви тепер ратуйте ся і не трайте надії уратувати вітчину, хоч наступає зима. В зимі якраз

добра воєнна пора против козаків: ровів не будуть копати, в котрих вони мають свої звичайні штуки. Дніпро замерзне, тож легше дійти до найдальших сховків ворога. Та що тепер робити з ним? Треба його або звоювати або заспокоїти. Що до першого, то не знаходжу у нас способу. Ми стратили все, а він здобув усе; його сила злучена з татарською ордою така, що їй не опре ся жадний монарха на світі. Сто Німців наших коли стрілить, одного забють; коли сто козаків стрілить, нехитно пятьдесят влучать. Огнистий се нарід, велика його скількість, не дамо йому ради. Легче було передтим, поки ворог не повторив перемоги; тепер не маємо вже довіря до наших сил. Я радив би, щоби ще спробувати переговорів. Чому попередні не довели нідочого — не обвинувачую нікого, хіба нещасну долю. А коли хочемо переговорами дійти до щасливого висліду, треба би почати їх від вибору пана. Без пана нема уряду, а годі обіцяти собі його і вести війну без власного вожда... Бо козаки не знають, що се таке трактати з Річюпосполитою: з королем справа видає ся їм відповіднійша. Розважте, панове; коли Хмельницькому пишуть: »старшому війска Річюпосполитої«, то він таки пише: »старший війска короля його милости запорожського«. Не хоче він мати справи з Річюпосполитою... Позвольте панове знати, що ті хлопи нізащо мають маєстат Річюпосполитої; вони говорять: »А що се Річюпосполита? І ми також Річюпосполита! але король то у нас пан«. Король у них щось божественного... Як що будемо бавити ся жалобами, то і права наші у чорта і свободи у двох, а карки наші пійдуть під остру шаблю пана Богдана«³⁴⁴.

І дістало ся воеводі по тій промові! Просто зрадником і шнигом Хмельницького називано його. Тимчасом він висловляв думки многих, що немов чули жар під стопами. Хто з панів на українських землях не приступив до повстання, той був тепер вигнанцем без способу до життя. Вони отже домагають ся або безпроволочного вибору короля, щоби вести дальшу війну, або робити згоду з козаками. Розпучливе становище таких людей добре характеризують слова тогож Кисіля сказані тиждень пізнійше. »Я щиро говорю панам: — звертав ся він до корінних Поляків — коли хочете лишити собі тільки Повисіє а нашою згубою обезпечити собі мир, в такім разі волимо забивати ся з вами! Томуто або вибирайте пана або старайте ся о мир«³⁴⁵.

Та й такі ultra-патріотичні відзиви »Руси« не мали жадного поважного успіху. Против прискорення вибору короля була рішуча опозиція; що до миру, то ніхто не знав, хто і як має до того брати ся. Тому появляють ся такі прм. проекти, щоби написати універсал до руських хлопів з обіцянкою амністії, коби тільки не вязали ся з козаками; бо багато пійшло до козаків тільки тому, що польські вояки і лу-

нили їх і страшили ще, що повертаючи з походу на козаків будуть їх рубати в пеня³⁴⁶. Подібні ради були з одного боку епізодичні, з другого передчасні, тому в дану хвилину були вони безкорисні. Отже майже всі промовці повертають до справи приготування оборони.

По довгих суперечках признано Вишневецького і Фірлея начальниками над коронними військами, котрих ще не було або так якби не було. Думка «посполитого рушення» не знайшла згоди; здавалося, що доволі буде видати універсали до розбитого війська, щоби збиралося до нових гетьманів. Що до грошей на їх заплату, то досить подобалося практика Вишневецького у Львові: дораджувано ужити цього способу по всіх містах. Сенатори виявляли свою жертволюбність тим, що декларували власним коштом озброєні відділи; та коли зраховано всі декларації, показалося, що весь сенат не спромігся навіть на тисячку вояків. «З того кошту чужинці смітимуться» — говорив на се якийсь Фредро³⁴⁷. Поважнійше представлялися «декларації тих восвідств, яких не спустошив ще неприятель», бо аж 13 тисяч;³⁴⁸ та все те було не тільки замало а й не дуже реальне. А вже всі ті приготування стратили всяку безпосередню вартість, коли Вишневецький, на загальне згіршене, приїхав з своїми людьми на сейм й оборону Річпосполитої здав на божу волю.

В парі з такою безрадністю і безсильністю сейму виявлявся горячковий аж до привидів подражаний психичний настрій його учасників. Кождий лист, що приходив з просторів обнятих революцією і приносив некорисні, часто пересадні вісти, викликавав неспокій а то й переполох. В міру того, як щораз ближні до Варшави міста згадувано буцімто захоплені ворогом, такий стан зростав³⁴⁹. Ріжні межі козацькою армією, своєвольними купами і селянськими аграрними рухами не роблено ніякої. Так ось 23 жовтня прийшли відомости, що неприятель то 14 то 20 миль від Варшави: «Одні радили, щоби іти на застріч ворогови; другі, щоби боронити переправи через Вислу; треті, щоби захищати ся в Варшаві. Та се тільки такі розмови були! В дійсности було так: хто був живий, складав свої одежі у скрині, вязав пакунки; хто готовійший, виправляв вози... По улицях ніпроцо більше не говорено, як тільки те, що панове готовлять ся в дорогу»³⁵⁰. «Така була констернація і тривога, що якби лиш один полк козаків появив ся був, то певно всі ми булиб розбігли ся». З такого стану користали очевидно різні злочинці і підшивали ся під козацьке імя. Одні з них прим. пробували навіть підпалити Варшаву, зрабувати її та буцімто з поручення Хмельницького убити головних сенаторів!³⁵¹

Не диво отже, що в таких обставинах осьмитижневі наради елекційного сейму не приносили державі жадної користі, крім самого вибору короля. Се справа була, очевидно, головна, та переважна її частина

вела ся не в «колі» і не в сенаті, а так сказатиб — за кулісами сойму³⁵². Кандидатами красивими були, як знаємо два королевичі, брати попереднього короля: Ян Казимир і Кароль Фердинанд. З поміж заграничних дійсно поважний був лише один — семигородський князь Юрій чи там його син Жигмонд. Сторонні держави хотіли задля збереження політичної рівноваги, бачити на престолі одного з королевичів, переважно Казимира (за Каролем була принципіально лише римська курія): тому то угорський кандидат будував лише на власній військовій силі, на прихильности не-католицьких кругів у Польщі та — се особливо важне — на незгоді обох красивих кандидатів і партійнім розбитю польського панства. Серед Поляків оба королевичі мали прихильників. В перших місяцях безкоролівя партія Кароля мала себе за сильнішу, до неї причислювано й князя Вишневецького, що одначе не спинало його в прихильности до угорської кандидатури; згодом почала брати верх Казимирова партія, якої головою називано канцлера Оссолінського.

Що перехилило кандидатські вигляди в користь Казимира, знаємо вже. Се переконане, що пиливецький погром зробив необхідним вибір «воєнного» короля, ішло не лише в тім напрямі, що він буде в силі здавити повстанє, ще й у тім, що він симпатичнійший козакам та — як ходила чутка — вже порозумів ся із Хмельницьким. Віра в останне була безосновна: між королевичем і гетьманом могли хіба бути зносини, як ось звієне нам посольство Ярмоловича, а не якась умова. І хоч тим способом ставовище Казимира скріпило ся, то до перемоги над братом було ще далеко. Тому була поважна небезпека, що задля незгоди братів королем вийде Раковці. Та ся можливість розвіяла ся скоро. В перших днях падолиста було вже всім у Варшаві відомо, що Юрій I умер³⁵³. Вибір був тепер улегчений, одначе для нього треба було однодушности. Котрий із королевичів мав відступити? Рішенє в сій справі віддала доля в руки... Богдана Хмельницького.

Окрім тої несвідомої підпори, яку давав гетьман Казимирови через свої перемоги й походи, висловив ся він — як знаємо — у першій листі до Замостян зовсім явно за сим кандидатом. Відшиє сього листу появил ся в Варшаві 12 падолиста³⁵⁴. Се вотум мало блискавичний успіх. Другого дня королевич Кароль посилає до рук коронного секретаря єп. Гембіцького лист, в яким зрікає ся своїх старань о корону й поручає станам старшого брата та жертвує від себе 800 вояків на службу Річипосполитій. Лист сей читано на соймі 14 падолиста і сам кандидат був після того так певний корони, що вже позволив собі неправно присвоїти королівський характер. Дня 15 падолиста, саме тоді, коли Хмельницький писав свої листи у Варшаву, посилає Казимир — очевидно у змові з канцлером — до українського гетьмана свого посла в особі «секре-

таря« свогого, шляхтича руської віри Якова Смировського, з писемом, в яким виступас як уже вибраний король і навізуючи до виявленого бажання гетьман просить його заперестати воєнну акцію та висловляє надію, що повага королівського маєстату знайде між козаками природну пошану³⁵⁵. Значить, майже одночасно з обох боків виїхали послы не знаючи про себе обоєлично і розминули ся очевидно в дорозі.

Знов того самого дня, коли Хмельницький відправляв угорське посольство з однодушним бажанем усього козацтва бачити на польськїм престолі Раковіця, довершено у Варшаві формального вибору Казимира (17 падолиста). У слід за тим пішло іменоване (20 с. м.) та присяга його на *pacca conventa* (21 с. м.). З нагоди попередних дебат над сими пактами виступили православні учасники з ріжними жалями на кривди, головню у справі перемиського владцтва, та робили се так без енергії, що позволили соймови відослати себе з тими жалями до коронаційного сойму. Сам Кисіль намовляв своїх одновіриців до сеї уступки, дарма що протестанти своєю рішучістю зміли здобути ряд признань на сїм соймі³⁵⁶.

Після святочної присяги і вручення виборчого акту, дякував король за вибір устами маршалка сойму. Промова ся дає вимовне свідцтво політичного світогляду й політичної етики не самого тільки представника соймової шляхти а й нового короля, на котрого паде моральна відповідальність за провідні думки подяки. Почала ся вона новим звеличанем політичного ладу в Польци: »Дійсно, має чим виславляти себе Річнесполита понад усі під сонцем народи, коли може роздавати величний дар маєстату! Має чим величати ся, коли у неї не так як у невільничих народів, що дякують доли за пана даного їм припадком із пануючого роду: тут пани низько кланяють ся за королівський діядем«. А дальше: »Король свідомий тяжкого обовязку, який бере з сею короною. Коли тягар правління такий прикрій і виставлений на химери долі вже й у щасливійших часах Річнесполитої, то ще більше тепер, в часі надмірного гніву сеї долі, що хлопською і поганською рукою завдала важкий удар рідному красви. Одначе король прикладає свою долоню до керми без дрозжання, в довірю до божого маєстату, що він поблагословить у нашій війні сю руку, нераз уже обкурунену димом і порохом воєнним, і поведе її так, що віроломні свосівільні купи на саму звістку ховатимуть ся у свої задніпрянські ями. Після того повернуть ся священникам костели, храмам блески, а прогнаним королівським підданам мастки й домашні огнища. І не мине винуватців пімета за розлив шляхотевської крови: як розгнуздана свосволя прагла крови, так за божою ласкою вона потанатиме у своїй власній«³⁵⁷.

Чи не як воєнний маніфест звучить ся промова? Виголошена

в імені «воєнного» короля — вона на місці: в імені симпатичного козакам володаря, що мавби перебудувати державний устрій — менше; в імені того, що й безпосередно міг дякувати Хмельницькому за вибір — вже зовсім ні. Та не в тактовності головна річ. Оця інавгураційна політична програма відбиває дуже ядро від перших ступнів діяльності нового короля в польсько-українським конфлікті і видає тінь на щирість усіх його мирових заходів на с'єм поли. Отже не помилився Хмельницький, коли мав сумніви, чи Казимир доріє до тої ролі, в якій раде булоб бачити його українське козацтво; тому то й глядане обезпечення на сей випадок у зносинах із семигородським князем було підперте дуже розумною думкою.

Гордовита бундючність у згаданій промові стояла дотого в яркій суперечности до суми тих реальних засобів, що мала в сій хвилі Польща задля здійснення задушевних мрій. Може й ся промова спонукала сойм повернути наново до справи «оборони». Та по дводневних нарадах Вишневецький висловив результат сих заходів коротко і ядерно: «Війска до оборони лише 13.000, а ворожого 200.000. Не знаю, яка тут буде оборона»³⁵⁸. Засвідчена при сій нагоді немічність держави спричинила пригноблений настрій при кінци сойму. Треба було отже ужити «трактатів» і при помочи всяких обітниць, яких недодержане було з гори порішене, спонукати Хмельницького до відвороту. Ту саму ціль мало й посольство Смировського. Успіх його залежний був тепер від того, чи буде досить самої просьби та деяких загальних обіцянок короля, щоби вдоволити, бодай формально, козацтву і перенести хрестоносний похід против нього на догіднійший час. Та заки можна було мати звістку про вислід акції Смировського, появилася 23 падолиста у столиці чутка, що їде посол від українського гетьмана, а другого дня «чим менше сподіваний тим милійший гість» явився у Варшаві³⁵⁹.

Нормальний час подорожі з Замостя до Варшави був 5—6 днів; дуже поспішаючи можна було зробити сю дорогу в 4—5 днів; та Мокрський станув у столиці 8-ого дня по своїм виїзді з козацького обозу. Причина тому з одного боку вік посла, з другого недуга, що опанувала його в дорозі. Не хотючи ще більше опізнити ся, післяв він наперед себе знаний нам лист гетьмана до Казимира з власним листовним поясненем справи:³⁶⁰

«З причини хвороби пишу і посилаю лист Хмельницького, котрий все бажав собі мати вашу милість королем та нераз відзивав ся, що на приказ вашої королівської милости все зробить. І тепер, хоч не знав про щасливий вибір, післяв мене з сим листом в надії дістати заспокоєне від вашої королівської милости. Я зрозумів, що він волить згинути з війском ніж його розпусити передне, заки наступить його задоволене:

в противнім разі хоче тут зимувати». А сили його великі. Тугайбееві Татари тужать, що правда, до дому, та гетьман велить їх відвести до Дніпра і чекати нової орди. Отсе що тільки були у нього послы угорський та молдавський і він перехвалював ся, що — мовляв — «мій побратим Раковці готов на мій знак рушити ся з війском». Волоша бє йому чолом, а Москва — як зачувати — готовить йому війська: він писав, щоб вона прислала людей під Смоленськ. — Змалювавши сим способом — розуміє ся, по бажаням Хмельницького — українську силу додав посол ряд відомостей про останні події, характер і настрої армії: що Львів викупив ся, а Замостє, хоч могло боронити ся, дало з причини голоду і хоріб, 20.000 зол., що частина війська пішла зі Львова під Камінець також за окупом: що гетьман розіслав усюди загоны, бо — мовляв — «треба мені переполокати всі волости перед Вислою»: як у здобутих містах понаставляв приставів, що готовлять поживу й наптки: як забороняє палити і забивати, а велить боронити гумен, «бо самі боять ся голоду», та як «свосвільна Русь не слухає того». Отсей «руський мотлох» настроний непримирно, зате запорожські козаки радіб вернути домів після деяких уступок, як амністії, безпосередної залежності від короля, вільних походів на Турків і т. ин. Вкінці висказав посол свою радість, що до Хмельницького пішов королівський посол, бо «край зруйнований і жовнір не матиме що вложити в губу»³⁶¹.

Листи Хмельницького, головно той до сенату, реляція «милого» посла та предложені ним домагання мусіли дещо збентезити короля й сенаторів³⁶². З усього виходило, що сама просьба королівського маєтату й неозначені обітницї ледви чи матиме бажаний успіх (як повело ся Смяровському, не було тут ще нікому звісно). Почала ся довга нарада короля з сенаторами й на ній (25 надол.) порішено підійти козаків хитростю. Уложено універсал від імени короля такого змісту:

Нововибраний король уважає першим своїм обовязком успокоїти при божій помочи внутрішні заколоти, які повстали з божого допущення по смерти пок. короля. Як уже першим письмом, ще перед вибором, висловив король свою прихильність запорожському війску й його вождови за те, що вони бажали собі, аби не хто инний був вибраний на королівство: так і тепер, по виборі, повідомляє їх про се задля їх більшої утіхи й заповідає їм свою королівську ласку. Щоби вгасити се криваве нещастє і спільні сили наших війск обернути против ворогів держави, приказує він з одного боку коронним і литовським начальникам війск занехати всякий заколот, а з другого боку козакам, щоби вони як вірні піддані покинули також всякі воєнні розгони, повернули на місця призначені для їх полків, відослали геть від себе поган та як найборше вислали своїх послів до короля з заявою підданства. «А ми упевняємо

в тім, що всі вільности, права і привилеї, належні нашому запорожському війську, через тих послів потвердимо з додатком багатої ласки нашої: а задля радикального успокоєня назначаємо комисарів від нашого і Річипосполитої імени, людей великих, статочних і миролюбних, з тим бажанєм, щоби не полишила ся і згадка про сей заколот, щоби в нашій держави повернув мир та боже благословене»³⁶³.

Як бачимо, сей відзив був безперечним рефлексом листів Хмельницького, найбільше того «арогантного» до сенату: він містив у собі натяки на амністію, війну з Турками, потверджене і причинене козацьких прав, охорону від «зрадливого» поведєня Вишневецького і т. ин., хоч ніщо не означене докладно, окрім заповіді комисарських трактатів: та варшавським політикам хотіло ся надати сьому універсалови характер добровільного акту й великодушної ласки *proprio motu*, буцімто зовсім незалежного від посольства Мокрського. Зроблено се тим способом, що на універсалі положено дату цілим тижнем ранійшу і вислано його (певно в більшій числі примірників) безпроводочно до Хмельницького через иншого шляхтича «руської віри» Станислава Голдаковського³⁶⁴. Він дістав притім порученє умовити з гетьманом завішенє оружя³⁶⁵.

Чи Мокрський знав що про єю мистифікацію, не звісно, мабуть ні. Та ще досить довго мусів він ждати відповіді на приведені домагання гетьмана. Сейм закінчив свої наради саме того дня, коли уложено згаданий вище універсал (т. зв. лицарське коло замкнено два дни ранійше), а відповідь уложено і вручено Мокрському щотілько в перших днях грудня³⁶⁶. Одним із постулатів зажурив ся і нунцій римської курії, а се домаганєм знесеня релігійної унії. На окремії авдієнції клав він на серце королеви не робити нічого на її шкоду. Король відповів, що він сеї справи зовсім не знає і щотілько мусить освідомити ся в ній³⁶⁷. На ділі не потребував він довго студювати сього питання, бож не *bona fides* кермувала сею політикою й у відповіді Хмельницькому не потрібно було важити слова дуже старанно.

Король дякує у ній за вислів підданської вірности через посла і зазначає, що й він сам не занехав повідомити гетьмана про свій вибір через Голдаковського (в дійсности що тільки по приїзді Мокрського). По сих обоюдних виявах, вірности і ласки, потрібно бачити їх видимі наслідки. Наперед нехай як найборше прибувають козацькі послы з супліками: натомість король пішле до рук гетьмана булаву і хоругов для вірного запорожського війська й обіцяє привернути назад давні його лицарські свободи. В справі дотеперішного заколоту, суєтошеня і розливу крови, «самі подекуди бачимо, що не наше запорожське військо дало тому початок, а стало ся се з причин означених у вашім листі... А як Панбіг переблагає ся покорою кожного, так і ми, його помазанник, приймасмо

вашу покору: обіцяємо собі по вас і по нашім запорожськім війську, що сю провину будете надгороджувати чеснотою, вірою, хоробрістю й бхотою в лицарських прислугах против кожного ворога. Що до другого пункту вашої просьби, щоби наше запорожське військо було під властю нашого королівського маєстату а не панів старостів українних, не хочемо й ми инакше і вияснивши достаточо з вашими послами се ваше справедливе домаганє, хочемо його утвердити як найліпше через наших комисарів. Також у третім пункті, в справі унії, бажаємо прихилити ся до вашої суїлїки й задоволити вас справедливими способами». З сим то виявленєм ласки висилає король о. Мокрецького і домагає ся від козаків, щоби зараз повернули на звичайні свої місця, розвели згромаджене посіпльство, відправили Татар, послали своїх послів і ждали комисарів. »Ми певні того, що ви признасте таку прихильну нашу ласку і вже більше не будете ображати божого маєстату й нас його помазанника а свого короля, якого й самі бажали ви мати паном, лише будете заробляти на нашу й цілої Річпосполитої ласку«³⁶⁵.

Не даром цілий тиждень думано над сею відповідю: ніби все обіцяно, ніби нічого: король годив ся принципіально на домаганя та в дійсности все мало бути залежне від приєлїки козацьких послів з одного боку та умови з комисарами з другого. Одначе отєя хитрість була зайва. Коли її писано, козацька армія була вже в дорозі у рідні сторони. Гетьман, видко, не привязував уже великої ваги до конкретних відповідей на свої домаганя. Він і без них мав достаточний моральний успіх своєї політики та міг відпровадити своє військо на зимовий спочинок, якого воно дуже потрібувало. Був се наслідок посольства Смяровського.

XIV.

Поворот на Україну.

Дня 19 падолиста (був тоді четвер) о 1-ій год. з полудня побачили Замостяне якийсь незвичайний рух на козацьких обозовищах. Зразу думали, що се несподівана акція против міста, і кинули ся на свої становища. Та коли Українці підходили близше, а радше громадно віддаляли ся від нього, послано туди розвідників, а єї принесли звістку, що сей рух спричинений приїздом королівського посла.

Коли Смяровський зі стокінним конвоем зустрів перші козацькі становища, мусїв задержати ся. Окремий гонець звістив гетьмана про появу посольства. Хмельницький стояв, як майже весь час побуту під Замостєм, в с. Лабунях маєстности певного Млотковського. Одержавши єю звістку велїв він полковникови Чорноті з 600 козаків пійти йому на

зустріч і привести в Лабуні. Полковник привитав посла стоячи на землі, а потім узяв його з людьми в першу лаву свого полку і провадив його попри мури Замостя »з трубами, бубнами і сурмарями«. Коли прибули на місце, застав уже вечір, тому відведено посла відразу у його квартиру на ніч. Другого дня поїхав він у двір, де жив гетьман. Перед двором стояв знаний нам обозний Остап з кількома сотками добірних козаків на гарних і прибраних конях. При появі посла залунали козацькі ручниці »аж земля загреміла«, обозний привитав його іменем гетьмана і повів у дім в комнату, де ждав Хмельницький. »Був у scarлатнім жупані, срібні петлиці, фіялкова полугранатова фerezія, підшита соболями першої якості«³⁶⁹. Посол віддаючи лист короля і промовляючи в його імени вложив шанку на голову (се тодішній дипломатичний звичай), натомість козацькі полковники стояли без шанок і при імени короля схилили голови (»били чолом«). Посім відповів гетьман. Привитавши щастем вибір короля сказав: »як мої предки віддавали услуги польським короліям, прихильністю і кровю, так і я хочу не відроджувати ся від них, лиш із отсим лицарством при моїм боці служити вірно його милости королеви мойому ласкавому панови і Річипосполитій та на приказ його королівської милости повернути зараз к Україні«³⁷⁰. Вже при перших словах гетьмана загреміли цушки і відзивали ся ще довго по промові.

Хмельницький обіцяв скоро відправити посла. Задля того зібрала ся зараз рада старшина. Тут уразило немало всіх, що лист мав печатку »королівства шведського« а й коло підпису Яна Казимира не було зазначеного характеру його як короля: значить — він ще не вибраний... Посипали ся протести і підозріння против посла, що він иншг і готує якусь зраду, що треба його задержати і т. ин. Покликано вкінці Смировського на раду і він муєв присягати, що все його посольство виийшло »з волі його королівської милости«. Ужив притім дивовижного поясненя, що буїїмто »такий звичай королів і монархів світа не дбати про письмо, що є лише вірительною грамотою, натомість суть річ в усній мові кожного посла«³⁷¹. Не так се толковане помогло як радше слова гетьмана, що промовив за признанем сього посольства. В тім дусі промовили й инші: Бог, видко, покинув зовсім Ляхів, коли не мають иншої надії на оборону як лише просьбу...³⁷² У слід за сим порішено почати поворот найближшого дня.

Посла запрошено опісля на обід, де »козацьким звичасм дано шість страв і доброго вина«. Гетьман пив на здоровле короля і за кождою чаркою »страшно бито з усіх гармат«. Був веселий і говіркий. »Як би ви — мовив він — вибрали були короля на конвокації, то не було б усього того, що стало ся. А й тепер, якби ви вибрали були кого ин-

шого, то я пійшов би був під Краків і дав корону тому, кому розумів би»³⁷³. Такі бенкети з послом були ще другого і третього дня.

Все те одначе не спиняло одначе козаків дивити ся підзорливо на особу посла. Закід, піднесений против нього на радї, що він має ще якісь лихі наміри, не був безосновний. Він сам у пізнійшій донесеню признав ся, що зараз після приходу в козацький обоз почав шпіонувати й інтригувати. Він бояв ся згори, що на радї старшини будуть голоси против того, щоби вдоволяти ся самим Казимировим листом. Знаймому йому козаки мали зараз першого дня повідомити його, що саме «Кривоніс і Головацький стояли на тім, щоби з сих країв не відступати, лише закінчити сю війну або повним щастем або угодою». Щоби ослабити сей напрям межі старшиною, заснував він безлично хитру інтригу, оперту на чистій видумці. В довірочній розмові з гетьманом мав йому сказати: «Маєш у своїм війську великого ворога, що змагає до того, або тебе позбутти слави, відобрати тобі гетьманство і жите... хочу отже тебе перестерегти... Прощу теж тебе, як давного приятеля і доброго сусіда, щоби той Кривоніс не був при моїй авдієнції. Сей зрадник ограбив мене в Полоннім на 40.000 зл., жінку й дітей позабивав, осьмилітнього сина продав Татарам. Не доводи до того, щоби я мав дивити ся на нього: хочби мав я бути порубаний на куєні, шаблю мою втоплю у нїм». Як упевняв опісля Смяровський, то гетьман приймив сю мову «вдячно» й обіцяв «не жити його» і не кликати на раду. Що на сій радї діяло ся, мав йому доносити «підслух»³⁷⁴.

В дійсности дивний сей посол мав більше відваги ніж зручности. Його інтриги добачено зараз, а перший наслідок був такий, що примаєсового слугу висланого ним до короля з відомостями, задержано опісля і, «дарма що мав паспорт Хмельницького, стято в пяти мільях від табору»³⁷⁵. Видко, що посол і слуга займали ся ще чимось більше як польськими й куреськими ділами. Ся недозволена подвійність привела до загибелі не лише згаданого слугу, а й — кілька місяців пізніше — самого посла...

Тимчасом почав ся відворот української армії. Вчаси був він і скорше, зараз після умови з Замостем: так ось 16-літній син гетьмана Тимін з товариством і возами був 21 листопада (в суботу) вже під Жовквою в дорозі на Україну³⁷⁶. Тою самою мабуть дорогою рушила того самого дня з під Замостя значна частина козаків з гарматою. За ними в неділю (22 листопада) відійшли Татари з Тугайбеєм та гетьманські вози, а день пізніше дальші полки. Того дня відправив гетьман королівського посла, вручаючи йому лист до короля і відсилаючи у Замосте. Сам виступив у дорогу 24 листопада (вівторок) на Волинь в напрямі течка (тільки вози й гармати вертали на Львів). Перед відходом

мав заповідати, що відвідає по дорозі Броди й не «оставить каменя на камені» з цього городу Конецьпольського: одначе, хочби такі погрози й були, не були вони поважні. Всі козацькі відділи й загони селянської черни дістали від гетьмана приказ завертати: так само й ті, що стояли під брідським замком. Значить — Хмельницький остаточно визволив його від неминучого упадку³⁷⁷.

Ще два дні потім виходили знід Замостя українські відділи під Мозирюю, братами Капустами, Гирою, Вовком й ин. В міру того, як пораз менше ставало Українців коло міста, росла відвага у його оборонців. Коли сі бачили вже рішучу перевагу по своїм боці, забули на свої миролюбні заяви та на угодові зобовязаня: вони «випадали хоробро» на ті останки і шарпали їх по змозі. Посім дня 27 надолета відкрито міські ворота і відправлено молебні за... перемогу над ворогом³⁷⁸. Смировський же, спочивши коротко у місті і переконавши ся, що Замостяне «ледви моглиб були дальше зносити сю облогу», відіхав у Варшаву³⁷⁹, де станув 3 студня³⁸⁰. По дорозі муєв очевидно минати ся і з Годаковським і з Мокреьким.

Що писав Хмельницький королеви, не знаємо певно. Можемо здогадувати ся, що окрім звичайних чемностей, ґратуляції з приводу вибору і заяви послуху була там нова просьба потвердження попередних домагань, з окрема, щоби до часу дефинітивної угоди ні війська коронні, ні литовські не зближали ся до козацьких становищ поза Константинів (Случ) особливо під позором конвойованя комисарів³⁸¹.

Смировський станув у Варшаві щотілько 3 студня³⁸². Лист гетьмана приневолював короля до нового письма, сим разом на імя самого гетьмана, щоби заспокоїти його у всіх сумнівах щодо щирости в поведеню польської сторони. Відповідь винала в ось яким напрямі.

«Коли вже веліли ми відправити о. Мокреького з відповідю нашого маєстату на ваше писане, повернув наш посол ур. Смировський і вручив нам друге ваше письмо й одночасно устну дав справу. Томуто на оба листи даємо отсю нашу відповідь». З подякою приймає ся заяву вірного підданства й бажаня задля вибору, а ще більше перший доказ послуху, показаний відворотом війська на Україну. В надгороду за се призначають ся інсигнії, приналежні запорожському війську, не кому иншому, тільки Хмельницькому та дарує ся всю вину за дотеперішні проступки й розлив крови. Приймає ся і «другий пункт» гетьманової сунілки, щоби запорожське військо було під безпосередними приказами короля й Річпосполитої. Король годить ся і на «третій пункт», у справі унії. Для довершеня згоди відійдуть без проволоки на Україну комисарі з усіми повновластями від короля й держави, а яка згода з ними буде,

таку коронаційний сойм утвердить. Тимчасом коронні й литовські війська остануть на дотеперішніх своїх місцях і комисарі не матимуть більше людей із собою як дві сотки. Не більше повинен мати й гетьман із собою при трактатах, відобраню клейнодів і присязі. Тепер приказує король відправити орду, поспільство розпустити домів, ватаги відкликати з руських і литовських країв, запорожців відвести на звичайні місця, а в містах оставити лише полковників. »Коли все те сповните — а сього ми певні — буде наша королівська ласка вам і всьому нашому війську запорожському«³⁸³. Однчасно з сим листом зрадаговано й розіслано королівський універсал до »підданих у містах, місточках, селах наших, духовних і шляхотських«. Повідомляє ся у нїм, що коронний підчаший М. Остророг дістав наказ успокоїти землі руського воєвідства проголошуючи загальну амністію а караючи суворо тих, що покидав сяб нею³⁸⁴.

Хто повіз перше королівське писане Хмельницькому, не звісно. Не відомо також, де воно прийшло в руки гетьмана; мабуть як він був уже в Києві. Не дуже скорше міг він достати й лист переданий королем через Мокреського. Натомість Голдаковський із антидатованим королівським універсалом наздїгнав гетьмана десь на Волини і провадив дальше аж до Білополя в Київщині. По дорозі умовляв ся щодо тимчасового порозуміння, чи радше завішєня зброї. Се й пощастило ся послови. Умовлено, що польські війська не мають переступати границь Київщини і Брацлавщини, що гетьман здержить своєсільні купи, а дозволить повернути шляхтичам до своїх домів, »коби тільки не претендували собі жадної зверхности«³⁸⁵. Позволяючи на се дав гетьман тїйже шляхті поважну остерогу універсалом виданим в Острозі. »Жадаємо того, щоби ваці милости, всупереч воли і приказови його королівської милости, не мали жадної злоети ані до своїх підданих ані до нашої релїгїї грецької... А хорони Господи, якби хто впертий і злосливий мав зважити ся на розлив християнської крови або до мордованя убогих людей, а до нас якби дійшла звістка про се — то такий саме розібе сю згоду й мир та доведе Річпосполиту до загину«³⁸⁶.

Зловіщі сї слова були вповни оправдані. Всї теперішні заходи варшавських політиків, щоби завернути Хмельницького, були нещирі а навіть підступні. Як відбігав настрої верховних політичних кругів Польщі від змісту й тону королівських листів — знаємо. Як поступав собі посол Смяровський посеред миротворної діяльности — також знаємо. А Голдаковський? Він поводив ся поправно, та думав по своєму. Повідомляючи Сїнявського про успіхи свого посольства й умову з гетьманом, щоби пани не карали нікого за участь у поветаню, і закликаючи до терпеливости покищо, додає він: »Дасть П. Віг що — по комісії кожний може карати свого зрадника«³⁸⁷. В дійсности не чекано ко-

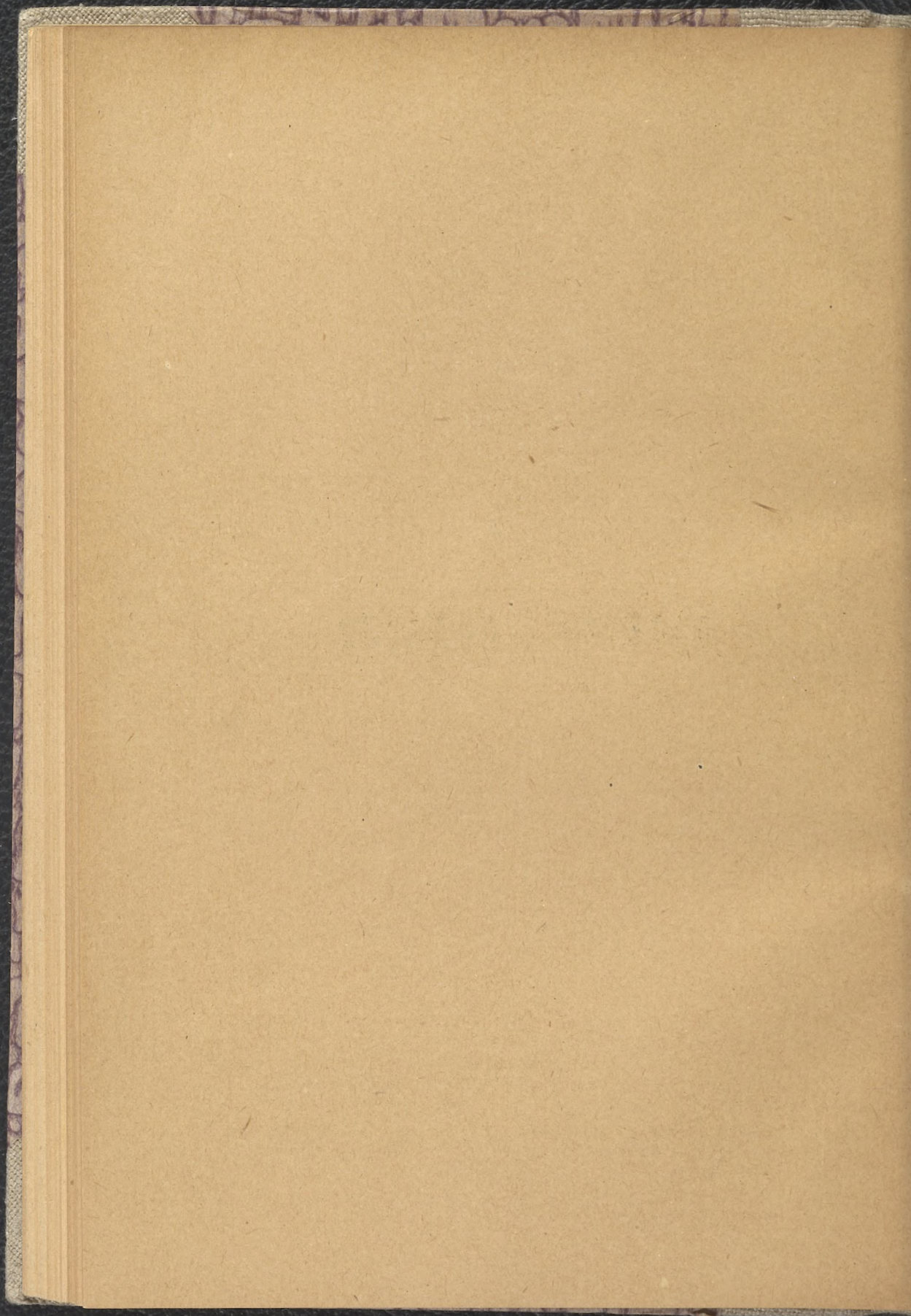
мисії; репресії почали ся зараз, не тільки від дідичів, а й від урядів та війська, що зовсім не дбали про амністію проголошену новим королем³⁸⁸. Значить — ніхто не вірив, щоб приготовувана комісія мала принести тривкійше полагождене польсько-українського конфлікту.

І Хмельницький очевидно не вірив у се. Він задовольяв ся формальним признанем від короля, бо сам потребував повороту на Україну; бо лише тут можна було підготувати ся добре до нової кампанії, яка малаб забезпечити дотеперішні здобутки. А були вони дуже поважні: вся Задніпрянина, Київщина і Брацлавщина. По упадку Кудака не було на сїм просторі ні одного польського гарнізону, ні одного польського урядника³⁸⁹. Поворот на Україну був потрібний і з огляду на випадки на Литві та непевне становище литовського війська, що доси захувало корисну для України невтральність. Треба було за всяку ціну не допустити до конфлікту в сїм боці³⁹⁰. Добрі зносини з литовськими панами та акція коло завязання угорсько-литовсько-українського союзу мали йти в парі з підготованем нового неминучого походу козацької армії в Галичину.

ДОПИСКИ І ДОДАТКИ.

Жерела й література.

Матеріяли до історії Галичини, збір. і впор. Стефан Томахівський, тт. I. 1648—1649, II. 1649—1651, III. 1648—1657. (Жерела до іст. України-Руси тт. IV—VI). У Львові 1898, 1901, 1913. [М.].

Lauda wiszeńskie 1648—1673. (Akta grodzkie i ziemskie t. XXI). Львів 1911 [AGZ].

Памятники изд. кievскою комисією для разбора древнихъ актовъ, т. I. (2-е вид.). Київ 1898. [Пам.].

Jakuba Michałowskiego Księga pamiętnicza. В Кракові 1864 [Мих].

Матеріяли до історії української Козаччини, т. V. Акти до Хмельниччини (1648—1657) збір. і вид. МIRON Кордуба. (Жерела до іст. України-Руси, т. XII). У Львові 1911.

Supplementum ad historica Russiae monumenta a collegio archeographico edita. Петербург 1848. [Suppl.].

Pamiętniki o Koniecpolskich, wyd. Al. Przyłęcki. Львів 1842.

Ojczyste spominki w pismach do dziejów dawnej Polski przez Ambrożego Grabowskiego, I—II. Краків 1845.

Акты относящиеся къ исторіи южной и западной Россіи, т. III. (1638—1657). С. Петербург 1861.

Erdély es az északkeleti háború, közz. Szilágyi S., I. Будапешт 1890.

Erdélyi országgyilési emlékek, X. Будапешт 1885.

Székely oklevéltár, IV. Коложвар 1897.

Urkunden und Aktenstücke zur Geschichte des groszen Kurfürsten Friedrich Wilhelm, I. Берлин 1864.

„Ruś“, czasopismo poświęcone dziejom i kulturze Ukrainy, Podola, Wołynia i Rusi Czerwonej. R. I. Львів 1911.

Z czasów wojen kozackich. Przyczynki do dziejów Lublina 1648—1655, z teki pozg. Hieronima Łopacińskiego (Przegląd historyczny, IX. (1909, 228—248).

Рукописи бібліотек Оссолінських у Львові [Осс.], Чарторийських у Кракові [Чарт.], Замоїських у Варшаві [Зам.], Публичної Бібліотеки в Петербурзі [ПБ.].

Донесеня римського нунція з Варшави в Ватиканськiм архиві [Ват.].

Nouvelles ordinaires (Gazette de France) 1648 i 1649.

Obsidio Zamoscana... a M. Johanne Bytomski. Замостє 1649. [Бит.]

Pamiętniki Albrychta Stanisława x. Radziwiłła, wyd. E. Raczyńskiego, П. Познань 1839. [Рад.].

Epitoma de rebus a 1648 et 1649 contra Zaporovianos Kozacos in Polonia et Lituania gestis a I. D. Lobzynski. Відень 1653.

Storia delle guerre civili di Polonia di don Alberto Vimina Bellunese. Венеція 1671.

Historia belli cosacco-polonici authore Samuele Grondski de Grondi conscr. 1676. Пешт 1789. [Гронд.].

Woyna domowa z Kozaki i Tatary... od Samuela z Skrzypny Twardowskiego. Калиш 1681.

Annalium Poloniae ab obitu Vladislai IV. climacteres script. Vespasiano a Kochovo Kochowski, I. Краків 1683.

Bellum scythico-cosacicum... narratio plenioris historiae operi praemissa autore Joachimo Pastorio. Гданськ 1652.

Joachimi Pastorii ab Hirtenberg Historiae Polonae plenioris partes due. Гданськ 1685. [Паст.].

Historiarum Poloniae ab excessu Vladislai IV. auct. Laurentio Joanne Rudawski. Варшава і Липськ 1755.

Літопись Григорія Грабянки (вид. Врем. комисіи для разбора древнихъ актовъ). Київ 1854.

Львівська літопись 1498—1649. (Науковий Сборникъ изд. литер. общ. Галицко-рускої Матицы, III. 1867, вид. А. Петрушевичем, ст. 261—291).

Літопись міста Львова Яна Юзефовича, 1624—1700 (Сборникъ лѣтописей отн. къ ист. южной. и западной Руси, изд. комисією для разбора древнихъ актовъ. Київ 1888, ст. 113—212, ред. В. Антонович. [Юзеф.].

Лѣтописецъ или описаніе краткое знатнѣйшихъ дѣйствъ и случаевъ въ Украини 1506—1737. (Тамже 1—70).

Літопись львівського кармелитського монастиря (Тамже 241—245).

Kroniki, opisy i elegie hebrejskie z czasów Chmielnickiego, przez dr. Majera Balabana (Ruś, I. 1911). [Ганновер].

Siebenbürgische Chronik des Schässburger Stadtschreibers Georg Kraus 1608—1665 (Fontes rerum austriacarum I. 3). Відень 1862.

Starożytna Polska.. przez M. Balińskiego i T. Lipińskiego, t. II. cz. 2. Варшава 1845.

Słownik geograficzny. Варшава 1880—93.

X. Sadok Barącz — Pamiętki m. Żółkwi. Львів 1852.

Pamiętnik zakonu oo. Bernardynów w Polsce. Львів 1874.

— Pamiętnik dziejów polskich. Львів 1855.

Галицко-русская сводная лѣтопись съ 1600 по 1700 г. сост. А. С. Петрушевич. Львів 1874.

Karol Szajnocha — Dwa lata dziejów naszych, t. II. Львів 1869. [Шайн.].

- Kronika miasta Lwowa przez Dyonizego Zubrzyckiego. Львів 1844. [Зубр.] ✓
- Maurycy Dzieduszycki — Żywot W. H. Sierakowskiego. Краків 1868.
- Miasto Lwów w okresie samorządu. Львів 1896.
- Skorowidz król. stol. miasta Lwowa. Львів 1899.
- Franciszek Jaworski — Lwów stary i wczorajszy. Львів 1910.
- Dr. Aleksander Czołowski — Wysoki Zamek. (Biblioteka Lwowska, IX—X). Львів. 1910.
- Simeona Zimorowicza Lwowianina Sielanki nowe (Sielanki polskie z różnych pisarzów zebrane, ed. Tadeusza Mostowskiego. Варшава 1805, ст. 145—301.
- Władysław Łoziński — Patrycyat i mieszczaństwo lwowskie 16 i 17 w. Львів 1902.
- Majer Balaban — Żydzi lwowsy na przełomie XVI i XVII w. Львів 1909.
- Dr. Ludwik Kubala — Obleżenie Lwowa w r. 1648 (Szkice historyczne, I. Львів 1901, ст. 83—110).
- Jerzy Ossoliński, t. II. Львів 1885.
- K. Lang — Belagerung von Lemberg 1648 (Organ der milit. wissensch. Vereine 1891).
- Aleksander Kraushar — Dzieje Krzysztofa Arciszewskiego, I—II. Петерб. [Кравеця А.]
- Poselstwo Jakóba Śmiarowskiego do Bohdana Chmielnickiego. (Kartki historyczne i literackie, I. Краків 1894). [Кравеця С.]
- Н. И. Костомаровъ — Богданъ Хмельницкій (Собрание сочинений, книга четвертая, изд. Литер. Фонда. С. Петербург 1904).
- Михайло Грушевський — Хмельницький і Хмельниччина. (Записки Н. Т. ім. Ш. т. XXIII—IV). Львів 1898.
- Др. Іван Франко — Хмельниччина 1648—1649 у сучасних віршах (Тамже). Львів 1898.
- С. Томашівський — Народні рухи в галицькій Русі 1648 р. (Тамже).
- З життя галицько-руських соймиків 1648—1649. (На вступі до М. Д).
- Lukinich Imre — I. Rákóczy György és a lengyel királyság. Будапешт 1907.
- Др. Мирон Кордуба — Боротьба за польський престіл по смерті Володислава IV. (На вступі до XII т. Жерел). [Корд.]
- Wacław Lipiński — Stanisław Krzyczewski (Z dziejów Ukrainy, ст. 145—513).
- Dwie chwile z dziejów porewolucyjnej Ukrainy (Тамже 514—617). [Лип.]
- Fr. Rawita Gawroński — Bohdan Chmielnicki do elekcji Jana Kazimierza. Львів 1906.

1) (Nowyny z pogromu obozu wojska polskiego pod Pilawcamy (рук. бібл. Оссолінських № 189, ст. 149).

2) В історіографії удержує ся погляд, що Ст. Константинів узяв Хмельницький без жадної перепони (Костомарова »Богданъ Хмельницькій« ст. 229, вид. 1904). Се хибно. Здобуване Константинова згадує ся і в сучасних листах (рук. бібл. Чарторийських у Кракові № 143, д. 34) та в одного з найстарших істориків Хмельниччини С. Кушевича (Матеріяли до історії Галичини т. III, ст. 48). Що піхота Осінського була зовсім розбита в сих битвах, говорять різні жерела: тому хибна звістка у листі В. Мясковського зі Львова 28 вересня, що буцімто Осінський уратував тисячку піхоти (Шайноха, *Dwa lata dziejów naszych* II, дод. № 56).

3) Nowyny z pogromu (як више).

4) Один із львівських міщан іронізував описля: »рішили всі утікати, і то так утікати, що третього дня зупинили ся у Львові, а туди ідучи за пів року ледви станули на місци« (Зубрицький, *Kronika Lwowa* 296). Тут мова про тих, що ще на початку року мали обовязок ставити ся до М. Потоцького.

5) Лист кн. Заславського до Любомирського 4. X з Опатова (рук. бібл. Чарторийських № 143, ч. д. 45) — *Dyaryusz errorów ich mé pp. regimentarżów pod Piławcami* (тамже, ч. 3, д. 33). — *Nowiny z pogromu*.

6) Пилявецькій кампанії разом із корсунською присвятимо окрему студію і в ній будуть сі питання розглянені основно.

7) До істориків, що »критично« оціняли політичну і воєнну тактику гетьмана, належав і я сам колись (у розвідках про Кушевича та народні рухи 1648 р.); так само в сім напрямі висловляє ся М. Грушевський (прим. »Хмельницький і Хмельниччина«), а в останних часах в тім дусі промовляє В. Липинський у монографії про Кричевського (*Z dziejów Ukrainy*, 1912).

8) Про його особу низше.

9) Про воєнну раду після пилявецької перемоги окрім Кушевича (Матеріяли III, 49) читаємо лише у Коховського (*Ann. Pol. Clim.* I, 81) та у всіх тих, що його переробляли. Одначе лише те, що розказує перший із них, заслугує довіря; звістки Коховського так перекручені і подані тенденційно, що мусять бути в цілости відкинені, а разом із ним оповідане Костомарова (230—231). Достовірність Кушевичевого оповідання скріплює факт, що автор сам розмовляв про сі справи з козацькими полковниками (Матеріяли III, 6).

10) Погляд висказаний Коховським і прийнятій новітніми істориками, що лише Виговський своїм впливом здержував Хмельницького від »божевільних вчинків п'яної голови«, не видержує жадної критики, коли річ не у словах а ділах гетьмана.

11) Про козацько-татарський трактат подає певну звістку Кушевич (Матеріяли III, 18). Його відомости доповняють ся іншими згадками: Шайноха, *Dwa lata*, II, додатки № 17; Михаловський, *Księga pamiętnicza* № 17; рук. бібл. Чарторийських у Кракові № 142, док. 41. В сій останній читаємо: *ea conditione accomodowali się, że cokolwiek z Lachów łupów, to mają całe cedere Tatarom... dlatego Tatarowie... nie biorą więcej, tylko szlachtę polską a duchowieństwo nasze*.

12) Pastorius, Hist. Pol. I, 163. Доси загально приймало ся, що сам Хмельницький ішов на Броди, я одначе обмірковуючи дорогу і час, дійшов до висновку, що се мало правдоподібне і що армія мусіла бути розділена у Збараж. За таким розділом промовляють відомости про появу козаків під Львовом (ст. 37—39, також прим. 188). Натомість не хочь обстоювати поданого на ст. 11 висказу за Твардовським (Woyna domowa 36), що командантом відділу, що ішов на Броди, був Головацький. Факт, що Головацький був скоро під Львовом, хоч не перший, як хоче Коховський (I, 82), та звістка Кушевича (М. III, 62) про козацький відділ під Буськом мабуть навіть виключає команду Головацького. — На сім місці зазначу ще, що змальовані Костомаровом (230) варварства козаків і самого Хмельницького у Збараж оперті на непорозуміню, як се показав уже д. Франко (Хмельницщина в сучасних віршах, 42—43).

13) Згодом стрінуло Броди поважнійше лихо — облога козацько-селянськими партизантами, при чім само місто впало жертвою пожежі. Та сі події виходять уже поза межі сеї розвідки: вони будуть розглянені у приготованім саме 2-ім виданю моїх «Народних рухів в Галицькій Русі 1648 р.».

14) М. Остророг до Ю. Оссолінського зі Львова 26 мая 1648 (Шайноха, № 4).

15) М. Потоцький до короля з Київщини [31 марта 1648] (Михаловський, № 4; Памятники № III).

16) Дописка до листу Остророга з 26 мая. Ся перша вістка принесла і децю зовсім фантастичного, як прим. що Хмельницький велів Шембергови втяги шию і голову носити на жердці перед війском. Ся подробиця пішла опісля ходом (пор. перші листи Кушевича в «Матеріялах» III, 108, 111).

17) Войтїх Мясковекій до крак. еп. Гембицького зі Львова 28 мая (Михаловський, № 13). При сім листі бачимо таку саму дописку як при висше згаданім Остророговім листі; та він тут очевидно зайвий, бо головний текет говорить про ту саму подію що й дописка.

18) Що не могла ся звістка прийти скорше, виходить не лише з порівняння скорости її зі швидкостю першої про Жовті Води, а ще з того, що Конєцьпольський мав її у Бродах а Кисіль у Гуци 31 мая (Памятники № IX і X; Михаловський, № 14).

19) Кушевич (Матеріяли III, 33).

20) Лист Кушевича зі Львова 4 червня (Матеріяли, III, 107; лиха копія у Михаловського № 16, та у Памятниках № XII; пор. Пшиленцького Pamiętniki o Koniecpolskich, 422—4).

21) Матеріяли III, 35.

✓ 22) Лист 4 червня (тамже 110). 23) Оссол. № 189, 83.

24) Тамже 133. Сю «зраду» владики вмовлено на тортурах у якогось волокиту Ярему зловленого буцімто на шпionетві коло Галича (Пам. № XXXIX, з д. 31. VII; Мих. № 48 з д. 29. VII). 25) М. III, 36, 110.

26) AGZ. XXI, № 1; М. III, 37. Пор. мої «Народні рухи» та «З життя гал. рус. соймиків» (М. I).

27) Записка Чеховича у Зубрицького, 295; М. III, 116.

- 28) Прим. справа підписів на відозві Кросновского в інструкції послам (М. I, 28; AGZ. XXI, 12). 29) Кушевич 8. VII (М. I, 37).
- 30) Кушевич 30. VII (М. I, 43—4); Чехович у Зубр. 295.
- 31) М. I, № XIII. Текст ухвали без дати. Видаючи його я означив був дату на 16—18 серпня та тепер при ближнім розгляді думаю, що тут повторено давнійшу (ще з червня) ухвалу міської ради, доси необовязкову. Пор. М. III, 36. 32) М. III, 37.
- 33) Кушевич 17. VI (М. III, 111); Остророг до Оссолінського тогож дня (Мих. № 25; Пам. № XXI; Оссол. № 225, 62; Чарт. № 142, д. 56). 34) Кушевич 17. VI (М. III, 112—3).
- 35) Тамже 112; Мих. № 25, Пам. № XXI.
- 36) *Dowcipu wielkiego i z natury żołnierz...* (Остророг до Оссолінського як висше). 37) Кушевич 24. VI (М. III, 115).
- 38) Оссол. № 3564, 58—60. 39) Кушевич 8. VII (М. I, 37).
- 40) Т. с. 13. VII (М. I, 88). 41) Тамже 40.
- 42) Кушевич 22. VII (М. I, 41—2). 43) Т. с. 30. VII (М. I, 43—5).
- 44) Т. с. 13. VIII (М. I, 54—7). 45) Т. с. 26. VIII (М. I, 61—3).
- 46) В. Мясковский 26. VIII (Шайноха, № 49). 47) Мих. № 74.
- 48) Тамже № 82, Пам. № LV.
- 49) Кушевич 7. IX (М. I, 65—6); пор. попередне.
- 50) Т. с. 17. IX (М. I, 85). 51) Т. с. 26. VIII (М. I, 62).
- 52) Шляхта до королевича (Мих. № 82 з датою 16. IX; Пам. № LV з датою 15. IX). Видавець першої копії догадував ся автора листу в кор. рефер. Залескім; видавець другої — у Львовянах. На ділі писала сей лист шляхта у Львові, як се видно з тексту. Дата в обох копіях хибна; може бути 5 або 6. IX, бо тоді саме сї хоругви були під Львовом (пор. Кушевич 7. IX в М. I, 66 та рел. Пенцлавского 18. IX у Мих. 194).
- 53) Кушевич 7. IX. Остророг писав з походу, щоб донька його безпрочноно виїздила зі Львова (т. с. 17. IX).
- 54) Остророг до підканцл. Лешинського 18. IX (Мих. № 84, Пам. № LVIII); Кушевич 25. IX (М. I, 86—8).
- 55) М. I, 75, 78, 85. 56) Кушевич 28. IX (М. III, 121).
- 57) Німці мати навіть просто симпатизувати з Українцями: до сього належить двостих: *Jeśli schizma i luter Polska władać będzie, pewnie swojej wolności polak zbędzie* (Осс. № 189, 149).
- 58) М. III, 37; В. Мясковский до сина 27. IX (Чарт. № 143, д. 36); Осіньскій оповідав 9. X на сеймі, що $\frac{1}{3}$ міщан покинула Львів (Мих. 230).
- 59) Листи Кушевича до Зиморовича (М. III, 4—10).
- 60) Осс. № 189, 149). 61) Кушевич 28. IX (як висше).
- 62) В. Мясковский до сина (як висше). 63) Шайноха, № 54.
- 64) В. Мясковский до сина (я. в.). 65) Шайн. № 54.
- 66) Остророг до Лешинського з датою 28. IX (Осс. № 225, 177 і № 2346, 150; Чарт. № 379, д. 73). Видані доси копії (Мих. № 91 і Пам. № LX) мають хибну дату 31. IX. Що підчасний прибув до Львова 26. IX видно з Кушевича 28. IX (М. III, 121) Шайн. № 55 та Мясковский до сина 27. IX (Чарт. № 143, д. 36). Останний лист поправляє

дату виданого листу тогож Мясковского до Хр. Конецьпольського (Мих. № 92, Пам. № LXI з хибною датою 2/X; ближе правди рук. Осс. № 225, 177 з датою 28. IX).

67) Кушевич 28. IX; *Dyaryusz erogów* (Чарт. № 143, д. 33).

68) В. Мясковский до сина (я. в.).

69) *Dyaryusz erogów* (я. в.) Шайноха (259) подає хибно, буцімто він остав у Бродах.

70) Костел Францисканів був напротив нин. »Народного Дому«. Кубали робить грубу похибку переносячи збори до Бернардинів, з огляду що теперішній (!) костел Францисканів замалий (*Szkice I, 105*).

71) Шайн. № 54. **72)** Кушевич 28. IX; В. Мясковский 28. XI. (Шайн. № 56).

73) Конецьпольський виступає як третій регіментар у спільнім листі 6. X (див. ст. 75).

74) Кушевич я. в. (М. III, 121—2, Мих. № 89); Мясковский (я. в.); Кушевич 4. X (М. I, 90); М. III, 156.

75) Кушевич 4. X (я. в.); зовсім инакша роля того Гологірця у пізнійшій оповіданю тогож автора (М. III, 50). **76)** Т. с. 4. X (я. в.).

77) Т. с. 28. IX. *Kościóły i klasztory srebra swoje kościelne ofiarowały ochotnie, a między inszemi p. Słoniowska od panien Karmelitanek srebro przyniosła i pod nogi x. Wisniowieckiego rzuciła prosząc ratunku.* Як бачимо, то ся Сл. (очевидно монахиня) принесла срібло не своє а монастирське; тимчасом Юзефович у своїй хроніці Львова (Сборникъ лѣтоп., вид. Антоновичем, 138) вифантазував з сеї Кушевичевої звістки велику жертволюбність усього львівського жіноцтва, яке буцімто все своє майно складало добровільно на оборону міста; ся патріотична фантазія приймила ся і зросла у новійших польських істориків.

78) Кушевич 28. IX. **79)** М. III, 157—8.

82) Чехович у Зубр. 298; *Nouvelles 1648, 1573*. З тим обчисленем годить ся реєстр контрибуції поданий у Чарт. № 143, д. 41; поодинокі суми контрибуції подані у Кушевича 4. X (М. I, 90), у єзуїтській хроніці (М. III, 158) та у Зубрицького (298, нотка). **81)** Рад. II, 324.

80) Кушевич 4. X; Остророг 2. X (Мих. 230); М. III, 157; Паст. I, 168.

83) Число зятягнуеного при помочи сих грошей війська подане в Чарт. № 143, д. 42, іменно: 634 гус., 3334 коз., 180 драг. 230 піх. З сим годить ся число подане 23. XI на соймі — 4360 (Мих. 358). Радзейовский подавав 7. XI тамже 2500 (Мих. 304). Лист Шорнели до примаса з Замостя 25. X (Чарт. 143, д. 62) говорить тільки про 2000 слабого війська. Пор. рел. Осінського на соймі 9. IX (Мих. 230).

84) Се виходить недвозначно з того, що регіментарі й комисарі закривали, кільки в дійсности зібрали грошей, говорячи то про 86.000 то 175.000 зл. (Мих. 304).

85) Кушевич 4. X (М. I, 90); єзуїт. хрон. (М. III, 157); Вишневецький і Остророг 2. X (Мих. 230). **86)** М. III, 149.

87) Кравегар, А. II, 362. **88)** Кушевич я. в.

89) М. III, 51. В тексті „*oppidum Miklaszevice*“. **90)** М. III, 158.

91) М. I, 96; III, 51, 158, 186—7; Зубр. 298; Паст. I, 168.

- 92) М. III, 158. 93) Кравсгар, А. II, 362, 376.
- 94) Супротив рішучого осуду Шайнохи (II, 264) оборона у Кубалі (I, 90—91).
- 95) М. I, 96; III, 52; Зубр. 298; Кравсгар, А. 376. Число їх подають жерела на 50, 60 і 70, 107 людей. 96) Зубр. 298; М. III, 96.
- 97) Кравсгар, А. 98) Паст. I, 169.
- 99) Сам Арц. говорив про се дуже неясно (Кравсгар, II, 371).
- 100) Тамже 362, 376.
- 101) В кождім разі упадає повторюваний погляд, буцімто А-ому поручено боронити місто до відсічи В-ого. 102) М. III, 51—2.
- 103) Паст. I, 169.
- 104) Про се писав папський нунцій у донесенях з Варшави (ниже).
- 105) Опис у Кубалі (I, 92—3) недостаточний і місцями хибний. До топографії старого Львова з новітніх праць важні нариси Яворського і студія Чоловського. 106) Зубр. під 1607 і 1635.
- 107) Костел св. Станислава, М. Магдалини, шпиталь св. Лазаря й інші.
- 108) Число замкової обслуги ближше незвісне. Сінявський повів: 100 піх., 80 драг., 114 коз., 114 гусар. (Чарт. № 143, д. 42).
- 109) М. III, 52, 159. Командант Матій Рибінський. 110) Тамже.
- 111) Паст. I, 170. 112) М. III, 52, 159. 113) Кравсгар, А. II, 230.
- 114) Докладно вирахувати годі, та певно дуже більше не могло бути. Пор. Nouvelles 1648, 1657. 115) Паст. I, 170.
- 116) М. III, 53, 159. Кушевич в одній редакції говорить про Німців, та се мабуть похибка.
- 117—121) М. III, 159—162. 122) Юзеф. 140.
- 123) Раз названі Брюховичі (М. I, 96—7), другий раз Скнилів (М. III, 53). 124) М. I, 97; III, 53.
- 125) М. I, 97; III, 54; Паст. I, 170. Оповідане Коховського (I, 82), повторене Костомаровом (232), про те, що найперше появив ся під Львовом Головацький із гетьманським листом та що дістав відмову від міщан — чиста видумка, як майже все при описі облоги Львова у нього.
- 126) М. III, 54. 127) М. I, 97—8; III, 54.
- 128) Тамже 98, 55. Хм-ий мусів оглядати місто від ул. Зеленої, а військо приходило від Личаківської рогачки. Все таки можна мати сумніви, чи гармати станули під Львовом уже першого дня. Перехвалки урядового діярія про стріляне до гетьмана (М. I, 98) мало подібні до правди.
- 129) Дрібні перепалки з Татарами роздув описля діярій до розмірів поважної битви, а за ним пішли й деякі історики (Кубала), забуваючи, що міські гармати, що били на 1—3 тис. метрів хіба мали новочасну констукцію... Хвальба діярія була замічена вже сучасниками (Зубр. 312, нотка). 130—131) М. III, 55—6.
- 132) На сім місци бажав я подати критичний огляд документальних звісток про число козаків та Татарів протягом 1648 р. і показати повну їх фантастичність; та при писаню сей ескуре розріс ся у простору розвідку, яка збішила дуже обем сеї праці і не стояла у добрім від-

ношенню до інших приписок, тому я рішив ся виймити її з цього місяця й подати як окрему самостійну студію. Тут зазначу лише, що як правильна козацька армія в с'ім поході не могла бути більша над 30.000, так і татарську поміч можливо класти найвище на 8—10.000 коней; про Турків не може бути й мови. Щодо селянської черни, то ся частина, яка представляла яку-таку воєнну вартість, ледви могла перевищити число регулярних козаків.

133) Мих. № 46; Пам. № XXXIII; Осс. 225, 99; Осс. 3564, 70.

134) М. III, 163—4; Липинський, 509. **135)** М. III, 6.

136) М. III, 168; Липинський 230—2. **137)** М. III, 159.

138) М. I, 99 і III, 56, 58, 59, 162. **139)** М. III, 166.

140) М. III, 56.

141) Тамже і 162. Та се очевидна легенда що тут найшло місце аж 30.000 людей. Тому Кубаля бере се число як суму усіх Львовян (I, 93, 107). **142—143)** М. III, 159.

144) Згаданий М. III, 56 і 160 може бути Клим Лизогуб (Львописець 9).

145) Зубр. 301; М. III, 57, 160; Паст. I, 170. В урядовім діярію се прикрашене (М. I, 98). **146)** М. III, 57.

147) М. III, 160. Було се в околици нин. Єзуїтського городу.

148) Про се низше.

149) Л. III, 55. Автор єзуїтської записки не зрозумівши цього місяця злучив його з пізнішим переконанєм рур (М. III, 162).

150) М. III, 55.

151) Наперед треба тямити, що багатші жителі передмість не чекали зовсім приходу козаків, лиш утікали дальше на захід (Мих. 230). А по появі Українців одна частина передміщан знайшла захист у городі, друга по монастирях і церквах. Хочби ми зменшили число тих, що замкнули ся у Бернардинів, до половини, а навіть третини подаваної суми, то таки велика скількість передміщан опинила ся тут — яких 10.000 людей; дальше, по свідоству Львовян мало менше (до 8.000) утікло опієся на Високий замок; по інших сильніших будівлях скрило ся також кілька тисяч; вкінці бачимо, що пожежа передмість найближшої ночі, вже по занятю їх, заскочила багато людей у їх власних домах і присилувала глядати безпечного місця. Отже таких нещасних, що упали або дістали ся в полон зараз першого дня могло, бути зовсім невелике число, коли Львів із передмістями в мирних часах мав около 30.000 жителів, а тепер у великій части опустошив був; зате більше упало жертвою оборонної тактики Львовян, що виявила ся у підпаленю передмість, та сьому не були винні Українці, вони що тільки тоді лише почали поводити ся безпощадно з жителями передмість, з пересердя за те саме спалене. **152)** М. I, 98; III, 59, 160—1.

153) По одній звістці о 9 год. (М. I, 98); по иншій раніше (III, 161).

154—156) М. I, 99; М. III, 161; Зубр. 300—1. **157)** М. I, 98.

158) М. I, 100.

159) М. I, 98—9; III, 57, 160—1; Зубр. 301; Паст. 171.

160) М. III, 170.

161) Зубр. 301. Ся нотка хибно поставлена; має бути по слові *sublatum est* (ст. 47). **162)** М. III, 161.

163) Їх мабуть не було тої ночі на передмістях (III, 58).

164) М. III, 57—8.

165) Треба взяти під увагу тодішню погану пору, яка веліла Українцям глядати кватир у домах; тепер огонь виганяв їх під голе небо: звідси їх ненависть до Львовян (М. III, 161).

166) Літ. кармел. і Юзеф. (Сбор. 145, 241).

167) Звістки про здобуте сього монастиря неясні і суперечні. Монастирська записка Кармелитів (241) кладе здобуте на перший день облоги (9. X). У Кушевича (III, 58) Українці здобули монастир в ночі а другого дня підналили й покинули; подібно й у єзуїтській хроніці (III, 161); натомість в урядовім дневнику факт сей оповіджений під 11. X, а за ним у Юзефовича (145). В кождм разі приписувати спалене монастиря козакам нема жадної підстави, а ще менше бачити в цілій події руку самого гетьмана. Про козацьке кладовище в сусідстві див. у Яворського (64—5).

168) Знаємо прим. навіть деревляні костели і монастирі полишені ціло Украинцями, як св. Мартина (на теп. Жовківським, там мав кватир у Тугайбей) св. Агнеси, (на місци нин. Оссолінеума, стояв там якийсь козацький полковник) Кармелитів і Кармелиток босих і т. ин. (М. III, 60, 163; карм. 243).

169) М. I, 99; III, 58. Про якусь пробу атаки: III, 58, 162.

170) Ті самі жерела оповідають одночасно про прихильність руської людности на передмістях до козаків (прислуга маляря при здобуваню Кармелитів; показуване водопроводів; «зрада» на Високім замку і т. ин.) — все неможливе побіч себе. Опановане св. Юра першої ночі в часі пожеару зрозуміле зовсім як стратегічна неминучість; сеж бума мала твердиня, призначена не для охорони православної людности. Що в часі здобування його могли згинуті і православні, в тім нічого дивного. Натомість сцени описані Зиморовичем, що будімо діяли ся при сім, не мають жадної історичної вартости (оперті вони на скушій звістці діарія) і тому лише тенденційність веліла деяким історикам (Кубаля; Лозіньський 335—6) покористувати ся сими ніби поетичними фантазіями як будімо історичними жерелами.

171) Повисше нин. університету. **172)** М. I, 99.

173) Зубр. 301; М. III, 58—9, 162. Опис і мотивоване сеї події у Кубалі (I, 98) хибне, як загалом багато у його оповіданю про облогу.

174) М. III, 60, 163.

175) Так у Кушевича (III, 59); у єзуїтській хроніці о 12 год. (III, 163) а у Чеховича «від свитаня» (Зубр.).

176) М. III, 59, 163, 187; Зубр. 302. Числа убитих селян подають ся на 500, 600 і «кількадесять»; останне найблизше правді.

177) М. III, 59, 163. **178)** М. III, 60, 163.

179) М. I, 99; III, 163, 187. Хмельницький сам описля зазначував, що се стало ся против його волі (III, 163).

180) М. III, 60, 163. Урядовий діарій приписує спалене козакам! (I, 99). **181)** М. III, 60—1, 164. **182)** М. III, 61. **183)** М. III, 165.

184) У Бернадыновъ Руси, що было поутѣкали для оборони, на п'ятсотъ и болше постинано, также въ мѣстѣ на ратушу на валахъ (Льв. лѣт. 289). Бернардини много благочестивыхъ отъ Русѣ тайно побивше полнь колодязь тѣль мертвихъ навергоша; еже увѣдавъ Хмельницькій хотяше градъ Львовъ огню предати, благочестивыхъ же рады... (Лѣт. Граб., 59). **185)** М. III, 62. **186—187)** М. III, 61—2, 64, 164.

188) У Кушевича: 60.000 козаків під містом, 20.000 Татар у дорозі, 3.000 козаків застрягло коло Буська (III, 62). У езуїт. хроніці: 20.000 козаків і 15.000 Татар під містом, 15.000 Тат. в дорозі, 12.000 козаків під Буськом (III, 164). Пор. прим 132. **189)** М. III, 62—3.

190) М. III, 165. Факт, що гетьман не хотів здобувати Львова і жалував його зазначає з давніх істориків Рудавський, з новітніх Шайноха. **191)** М. III, 62.

192) М. III, 63. Супротив того зовсім віродостойного змісту траплять усяку стійність видуманий лист у Коховського (I, 82). Хибно подає зміст і Пасторій (I, 171). **193)** М. III, 165.

194) М. I, 101; III, 63—4, 165, 180; Паст. 172; Чарт. № 143, д. 87; Радз. II, 350., Мих. 214, 359; Gazette de France 1649, 33.

195) М. III, 165; Паст. 172. **196)** М. I, 100.

197) Урядовий діярий, а за ним залежні від нього записки оповідають, буцімто Хмельницький, довідавши ся, що панів нема у Львові, домагав ся видачі всіх Жидів. Та ся звістка, прийнята істориками без застережень, виглядає дуже підозріло. Наперед дивно, що жидівський хроніст Ганновер нічого про се не знає, хоч згадує, що в пізнійшій посольстві що Х-ого був і заступник Жидів. І яка ціль такого домагання? Жидівською голотою зі Львова хіба не було можна заплатити Татар, а в антисемітській кровожадности можнаб остаточно підозрівати якого Кривоноса а не Хмельницького. Такого домагання не виявляв він ані в Жовкві ані в Замості ані деінде, хіба... по семи літах знов у Львові! Щодо 1655 то тодішне жадане видати Жидів безсумнівна містифікація, обчислена на те, щоб опісля силувати їх платити місту за їх охорону. Томуто можна здогадувати ся, що й 1648 р. така сама хитрість веліла міській управі оповідати про домагане гетьмана видати йому Жидів. Характеристична річ, що окрім діярія (а за ним Чеховичевої та езуїтської записки) ніхто з сучасників не згадує того, ніхто також із давнійших істориків не писав про се (навіть Каховський ні!). Що більше, езуїтська хроніка записує факт, що дає доволі до думання: отсе самі Львовяне пропонують Хмельницькому, щоб викупну суму стягнув собі... з Жидів. Яким способом? Жиба тим, що їх відданоб на ласку й неласку козакам. Тимчасом гетьман не приймив сього пропозиція! Такі суперечности повинні були спонукати жидівського історика Львова Балабана поставити ся критично до підозрілої історії з антисемітським домаганем Хмельницького.

198) Чарт. № 143, д. 87. **199)** М. III, 65.

200) В жерелах зоветь ся він раз Радкевичем (М. I, 102), иншим разом Radovicus (М. III, 6).

201) Мабуть одночасно і Виговський післав на чесьь імя лист з намовою, щоби Львовяне для свого власного добра покорили ся (М.

III, 64). **202)** М. I, 101; III, 165; Паст. I, 172 і Зубр. 303.

203) М. III, 166. **204)** М. I, 105.

205) М. III, 166. з того виходилоб, що заступник Жидів Симон, про якого згадує Ганновер (Ruś 289) не тоді ходив до Хмельницького а пізнійше, може 17. X. **206)** М. I, 101. **207)** Зубр. 304; Паст. I, 173.

208) Зубр. 304—5. **209)** М. I, 102. **210)** М. III, 166.

211) Позатим були тут мабуть: Капуста, Мозира, Гира, Вовк (згадують ся вони під Замостем). **212)** М. I, 102—3; III, 6, 65.

213) Се мабуть пасіка Роберта Бандіnellі. (Лозіньский, 177).

214) М. I, 103—4, тільки що форма промови мусіла бути далеко скромнійша. **215)** М. I, 104; III, 167, 187; Паст. I, 173; Зубр. 306.

216) М. III, 168. Того дня міщане писали якийсь незаний нам ближше лист гетьманови (Мих. 312). Се очевидна пересада, буцімто Голловацький був 2 (М. I, 104) або 3 тижні (Зубр. 306).

217—218) М. III, 167. **219)** М. III, 64—5.

220) Подробиці здобуття замку подані Юзефовичем (Сбор. 148—9) та в «ідиллі» Зиморовича мають усі признаки поетичної фантазії, одначе автор монографії про Високий замок др. Чоловецький покористував ся нами «нічого сумняше ся». **221)** М. III, 167, 188; Зубр. 307.

222) М. I, 223; III, 65; Зубр. 311. **223)** М. I, 123; III, 168.

224) М. III, 168. **225)** М. I, 104; III, 168—9.

226) Ближні цифри щодо окупу у М. I, № XXIX; у Зубр. 307—310; Кубалі I, 108—9. Ріжниці у означуваню загальної суми окупу, подибувані в жерелах й у старих істориків, походять звідти, що більша частина дана була в ріжних товарах, а сі ціновано дуже неоднаково (дораховувано часом і ріжні страти міста в часі облоги). Зазначу ще, що в описі облоги Замостя Битомського згадує ся, що решту окупу привіз Мокрецький під Замосте, та ся звістка мало певна.

Цікаво, що Хмельницький дещо з артистично дінних річей церковних відослав назад до церкви (Зубр. 310; Петр. під 1648).

227) М. I, 105.

228) Коли 17. X попросив у міста пороху, олова та мотузя, а дістав лише се останне, не виявляв нічим свого незадоволення (III, 168).

229) Пор. М. III, 123—151.

230) М. III, 170, 180; Юзеф. 143; Куб. I, 96. **231)** М. III, 65.

232) Мих. 236—238; Хмельницький до Казимира 15. XI (див. низше). **233)** Мих. 300; Мокрецький до короля (низше). **234)** М. III, 66.

235) М. III, 66—7. **236)** М. I, 106; III, 169.

237) Про них у «Народних рухах 1648 р.»

238) М. I, 106—7, 122; III, 188; Зубр. 309. **239)** М. III, 169.

240) М. I, 126; III, 169. Звістка урядового дневника, повторена иншими, що козаки прощаючи ся стрілили на місто кулями, подабає на фантазію. — Козацький корпус, що ішов під Замосте, мав около 20.000 та 4—5.000 Татар. (Чарт. № 143, д. 86. Ruś 422; Пам. № LXIV пор. лист Хмельницького у прим. 311). **241)** М. III, 169.

242) М. I, 122, 127; пор. Юзеф. 150.

243) Кушевич 3. XI (М. I, 124). **244)** М. I, 106; Паст. I, 174.

245) Кушевич 3. XI (М. I, 122). **246—248)** М. I, 126.

- 249) М. III, 170. 250) М. I, 127; Кравеґар II, 362.
 251) М. III, 66.
 252) Шорнель 28. X (Чарт. № 143, д. 63); М. III, 188; Бал. — Лип. II, 602; Баронч, Рам. Żółkwi; Ганновер 289. 253) М. I, 105.
 254) Бит. (низше); Паст. I, 175; Ганнов. 290; М. I, 189, 309—10.
 255) Мокреський до короля (низше). Окрім того вимовний доказ маємо у скаргах на селян, що після відходу козаків грабували панські добра (М. I, 189, 256, 309, 310).
 256) Бит.; Паст. I, 175; Петруш. під 1648.
 257) Чарт. № 143, д. 71, 72; Бит.; Паст. I, 179; 258) М. I, 126—7.
 259) Пам. I, № XIII, XXXIV.
 260) Урядовий діярій облоги Львова (М. I, 104) говорить про московського посла у Хмельницького, одначе се похибка, перемішане з молдавським послом. 261) Нунцій 24. X (Ватик.).
 262) Диви низше. Думку М. Кордуби (Боротьба 58), що гетьман волів «хиткого» Казимира уважаю хибною. 263) Кордуба, 55.
 264) Мих. 241, 256. 265) Паст. I, 237; пор. Корд. 57, Лип. 414—5.
 266) Докладнійше про се Кордуба. Пор. Лип. 412—3.
 267) Székely oklevéltár IV, 182—3.
 268—269) Kraus, Siebenb. Chronik (Font. aust. I, 3, 187).
 270) Кордуба, 18. 271) Гронд. 82—3; Липин. 414—5.
 272) Немрич до примаса 7. IX (Чарт. № 143, д. 9; Лип. 566—7).
 273) Мих. 302. 274) Гронд. 82—5; Нунцій 26. XII Ват.).
 275) Нунцій 24. X (Ват.).
 276) Вже в перших днях жовтня були у Варшаві поголоски про порозумінє між Раковієм і Хмельницький (Нунц. 3 і 10. X; Nouvelles 1648, 1493).
 277) Erd. orsz. eml. X, 497—500.
 278) Діярій облоги Львова (М. I, 104) кладе приїзд сих послів (хибно угорського і московського) на час коло 15. X, одначе се физична неможливість зробити дорогу Ясси-Львів в такім короткім часі. Кушевич (М. III, 67) згадує про се посольство на властивім місці. Можливо, що у звязи з появою послів візвав Х-ий Мокреського зі Львова.
 279) Про їх діяльність у Кордуби. Що в листі Р-я не було мабуть мови про кандидатуру, можна догадувати ся з відповіді гетьмана (низше). 280) Кубаля, I, 106—7.
 281) У Варшаві читано його 14. X (Мих. 242).
 282) Мих. 232—5, 239. 283) Мих. 234.—
 284) Мих. 241, 252—3, 266; грамота 15. X (Осс. № 3564, 146).
 285) Мих. 264.
 286) Вишневецький до сенату (Чарт. № 143, д. 59; Осс. № 3564, 153; Мих. 278; Рад. II, 337). 287) Гронд. 86—8.
 288) Див. низше прим. 300. Пор. Шорнель 25. X (Чарт. № 143, д. 62). 289) Шорнель 25 і 28. X (тамже). Битом. 290) Мих. 269.
 291) Шорнець 28. X (я. в.); Мих. 278. 292) М. I, 125—6.
 293) Мих. 280, 281, 290; Ковальський 22. XI (Ruś 424).
 294) Мих. 302—3. 295) Мих. 304, 358; пор. прим. 84.
 296) Мих. 304, 314—16.

297) Мотивоване візду його у Грондского (85) та вчасти в описі облоги Замостя — хибне; став ся він лише на відомість, що зближає ся Х-ий.

298) Бит.; Паст. I, 177. Оповідане останного (174), що Х-ий був цімто був під Сокалем, хибне.

299) Чарт. № 143, 9. 68—72; Обл. Зам. (тут характеристика Каліни; названий він чигринським, в листі Замостян до гетьмана корсунським); Паст. I, 179. Про Реґовського ще М. П, 60.

300) Для пізнання дальших подій служить опис облоги Замостя зладжений очевидцем Битомським і виданий на поч. 1649 р. друком з нагоди коронації нового короля. Жерело се, хоч писане з невгамованою ненавистю до козацтва, належить своїм річевим боком до найпевнійших про перший рік української революції, хоч автор стояв далеко від командантів міста (прим. не знає він майже нічого про листоване з Хмельницьким). Супротив нього падуть усі видумки Коховського та Рудавського про сю облогу. З огляду на рідкість сеї брошурки (непагінованої) і недостаточне використане в історіографії (в XVII в. ужив її Пасторій) подаємо її в цілості на кінці отсих приписів (змінивши правпис та поправивши кілька очевидних друкарських похибок).

301) Особливо викидано чужинців, втікачів і тих, що були без припасів живности. Бит.; Паст. I, 182. **302)** Бит.; Паст. I, 178.

303) Пасторій зове його хибно ректором (I, 181).

304) Шорнель 28. X (я. в.).

305) Лист з датою 6. XI друкований у Suppl. 181—2. Зміст у Мих. 312. **306)** Suppl. 183.

307) Дописка при відповіді Замостян (я. н.); Мих. 312; пор. прим. ч. 216.

308) Suppl. 182 з датою 8. XI; так само Осс. № 189, 170; Чарт. № 379, д. 87. вірно 7. XI, та вдійсности повиноб бути 6. XI (пор. Мих. 311—2).

309) Се важно з огляду на оповідане Грондского про прихильність Замостян Раковієви (84—5).

310) Suppl. 184 без дати; Осс. № 189, 168 7. XI.

311) Wielmożni mei panowie ze wszystkim rycerstwem na ten czas w Zamościu będącym. Raczycie do nas wm. pisać życząc pokoju a nie wojny, a my tegoż życzymy i wmściom we wszystkim wierzymy, ale trudno mamy wierzyć Xiążęciu Wiśniowieckiemu, który zwykł na nas zdradziecko następować i nawiódł wszystkiego złego na nasze chrześcijaństwo i na państwo wm. Z Warszawy wiadomości spodziewacie się, i my dla tego zobawić się tu musimy; o czym tak rozumiemy, że mu tego Rzeczpospolita i panu chorążemu nie pozwoli, ale raczej życzymy tego, aby się więcej krew krześcijańska nie lała i obyśmy siły nasze zobopolnie na nieprzyjaciela Rzeczypospolitej obrócili, co dać Panie Boże, aby się to jak najprędzej stało i oby już na tym dosyć. Chodzim się w kielkunastu tysięcy pod miasto zbliżyć, ale nie dla tego, obyśmy mieli do miasta przystęp czynić. Zatym się w łaskę wm. mego miłościwego państwa jako najpilniej oddawam. Datum na przedmieściu Zamojskim anno 1648 w sobotę. Wm. m. p. i wszystkimu pospółstwu wszego

dobra życzliwy przyjaciel i powolny sługa Bohdan Chmielnicki hetman z wojskiem zaporowskim. Pewnikiem lepiej sobie wm. uczynicie, gdy tak jako Lwowianie z nami postacie dla zdrowia waszego. (Kopія сього листу в рук. Осол. № 189, 173; дата має бути 7. XI. Тому що правопись сеї копії (і дальших) не така як у тодішних оригіналах Хмельницького, тому подаємо текст у новочасній правописі, задержуючи форми й вимову сеї козацької полїцини).

312) Jm. Chmielnickiemu hetmanowi wojska zaporowskiego. Dziękujemy, że się wm. przyjaźnią i pokojem od nas przyobiecany contentujesz i wzaim nam obojga, a co większa i z Rzeczypospolitą, dotrzymać obiecujesz. Temu się dziwujem, że my, ubezpieczeni słowem wm. kawalerskim, nie spodziewaliśmy, a tym czasem lud wm. nastąpił i szkodę w tym wielką uczynieli i stada zabrali; przeto prosimy przyjacielsko, racz dotrzymać przyjaźni i pokoju statecznie i tego ognistego witania zaniechać, bo bolejemy na wzajemne krwie rozlanie. Co się dotycze punktu tego, abyśmy sobie tak postąpili jako Lwowianie, tak wierzymy, że jako żołnierz od żołnierzów i od wolnej szlachty nie potrzebujesz, samą się spokojną naszą przyjaźnią contentując, która nadrozsza jest; jednak aby majątności nasze od ognia i poddani wolni beli od najazdów żołnierstwa, wm. jako hetmanowi kominikiem idącemu, ponieważ na wsiach naszych trunków nie dostaie, a zdawnaś wm. zażywał ludzkości domu Zamojskiego, tedy i teraz podróżnemu kawalerowi trunków udzielić możemy. Już teraz prosim, zaniechajmy ognistego igrzyska, które krew lać musi chrześcianską, a wzajem sobie pokoju i chęci dotrzymajmy, z którą się wm. zalecamy w Zamosciu 1648. Wm. wszego dobra życzliwi przyjaciele senator, dygnitarze, stan rycerski na ten czas w Zamosciu będący. (Рук. Осол. № 189, 173).

313) Битомський а за ним Пасторій (I, 183) оповідають навіть про намаганє Замостян убити Хмельницького, і то в часі пертрактації, що будімо приневолило його перейти в Лабуні.

314) Битомський оповідає м. п., що слуга Вишневецького відбив від селян свою жінку.

315) Nam ad moenia hostis accipere non audebat..

316) Wielmożni moscii pp. senatorowie i wszystkie stany rycerstwa na ten czas w Zamosciu będącym (!). Wojsko zaporowskie z dawnych czasów nie telko swoim chrześcianom, ale i bisurmanom zwykło zawsze słowa swego dotrzymać, jako i po pierwszej porażce wojska polskiego serdecznie żałując zguby krześcianskiej w niniejszym upadku poniechawszy wszystkiego poszło belo na zwykle swoje miejsca na Zaporozie. Ale już sami dorze wiecie, kto tu nas do wm. zaprowadził. Lubobyśmy wm. dokuczać nie cheieli, kiedybyście wm. pokoji pewne postanowienie według potrzeby i wolności naszych wojskowych z nami postanowić, zaczymbyśmy mieli być zdrowia swego i spokojnego życia na świecie. Wierzemy temu, żebyście wm. radzi pokojowi swemu, ale obawiamy się na xiążecia Wiśniowieckiego, żeby nas znowu nie zdradził. Co strony ogniów w majątnościach wm., nie każemy tego czynić, chyba jako wojsko wielkie, niejednej matki dziatki, choć nieumyślnie zapali, ognia nie zagrzebie; jednak surowy zakaz czynimy,

a najbardziej z horda tatarską zbiegać trudno. O kontentacją zaś jako Lwowianie nie wadziłoby, gdybyście wm. kazali uczynić, a nas tu długo nie zatrzymując, nie dla nas telko, ale dla tych cudzoziemców, którym my zwykli z tych dóbr płatę dawać. Kto nas tu zawłók, wiecie; z tą strzelbą ognistą jeszcześmy nie kazali poczynać spodziewając się pewnej ugody od wm. O posła zaś tatarskiego, którego przy sobie macie, żądamy łaski wm., aby on z namy się obaczył dzisiaj, gdyż by w najlichszej wojnie nigdzie poseł nie ma być zatrzymany. Zatem daj Boże dobranoc wm. Datum na przedmieściu Zamojskim w sobotę die 6 9-bris 1648. Waszmościom m. m. pp. i wszystkiemu pospółstwu życzliwy przyjaciel i rad służyć Bohdan Chmielnicki hetman z wojskiem zaporowskim. (Рук. Осс. № 189, 169; дата очевидно хибна, має бути 7. XI).

317) Jego mosci panu Bohdanowi Chmielnickiemu hetmanowi wojska zaporowskiego. Prawda jest, że my od samych siebie, nie od wszystkiej Rzeczypospolitej pokój stanowić możemy, aleśmy i my część Rzeczypospolitej, która i bez nas z nikim ani pokoju ani wojny stanowić nie może, zaczyn pokój z nami jest i będzie część pokoju ze wszystką Rzeczypospolitą. Ogniów i palenia że wm. zakazuje, wierzymy i prosimy, aby tak być mogło. Lwowianie jako wmw. ukontentowali, prawdziwie nie wiemy, ale ludzkość najwyższe przechodzi ukontentowania, tedy ludzkość wm. oświadczamy; skarbów tu u nas niczyich niema, z którychby Tatarom zapłata należała, którym żeśmy nie dali przyczyny, z nas się okroić nie może. Myśmy niespodzianie telko zdrowiem a orężem sprowadzili i zbywszy przez ogień majątności naszych, szablą telko, jako i wm. piszesz, chleba nam szukać przydzie; a daj Boże, żeby spółnie z waszmością u nieprzyjaciela tej Rzeczypospolitej. Poseł tatarski tu z woli Rzeczypospolitej zatrzymany jest i bez woli jej wypuszczony być nie może, dość na tym, że to za tym pokojem z wolnością przystojnie jako poseł poszanowanie ma i będzie miał. Zatem daj Boże dobry dzień wm. (Тамже 169., дата повинна бути 8. XI).

318) Panowie rycerze wojska polskiego i wszyscy obywatele zamojscy. Piszecie do nas wymierzając się figłami rzkamo ugody, a tu więcej w sercu swoim z głowami się nie zgadzacie. O kontentaciej żadnym od was prawdy nie masz, że — mówicie — dla Tatarów nie macie żadnych skarbów. Dobrze oni sobie nagradzają i głowami waszemi, jako żonami tak dziatkami. Nie rozumiecie tego, abyśmy telko pod Zamoście przyszli, mam w Panu Bogu nadzieję, że Pan Bóg wszechmogący przez lato i tą zimę, jakoście wiele z nas przez dziesięć lat brali, nagrodzi się to z łaski swej świętej a z waszych majątności ile (?) na nas beło, żeście nas pierwej beli oszukali, a mianowicie starszynę w wojsku zaporowskim swemi podarkami, abyśmy się od czerni odłączyli; cośmy beli na słowa wasze uczynieli; a teraz w jednej kupie będąc, ażali nie pomoże Pan Bóg więcej na nas jezdzic. Spodziewacie się na jaki posiłek, nie wiem, jeżeli go doczekacie; poszło duszychwatów niemało aż do Wisły, szukając waszych to posiłków; i Wisła będzie nasza, za pomocą Bożą łaskawie przez się będzie przenosiła. Lepiej beło wspomnieć na Brody miasto i zamek, gdy nie chcieli z nami mieć zgody, nie telko miasto ogniem poszło ale i zamek, jak jest mocny, wszystek wzięto; tak i tu sami sobie rozumiecie. A my imieniem Bo-

zym, na którego się spuszczamy, będziemy się pilnie o was starać, kiedy nie chcecie przy swym zdrowiu zostać, gdyż to nie nasza moc ani siła tylko Boskie są sprawy, który zwykł zawsze karać hardych i naszej krzywdy. Zatem bądźcie łaskawi, kiedy chcecie... Datum zpod Zamościa skoro napisano die 7 9-bris anno Dom. 1648. Pan Bełzecki pokłon swój wm. m. m. pp. oddaje, dobrze zdrów jest w naszym wojsku. Daj Boże, oby każdemu nieprzyjacielowi tak się stało naszemu, jako przy nim w jego majątności; i w Narolu toż się stało jako przeciwnym. Bohdan Chmielnicki hetman z wojskiem zaporowskim. (Тамже, 170; дата має бути 8. XI).

319) cum iam cessatum esset a familiori per epistolas colloquio (Бит.).

320) globi tam solidi quam ignem ad exurenda tecta continentes (Бит.). **321)** Бит. подає їх число на 36.000.

322) Бит., однак автор не був очевидцем, як уневіняє Пасторій (I, 186). Гродський оповідає (99), буцімто козаки самі випускали сі штучні огні й виворожили з них невдачу для себе. Додати треба ще, що й Люблин уратував ся буцімто подібними чудесами 9. XI (Лопатицький, Z czasów wojen koz.), дарма що Хмельницького і його козаків не було під Люблином ні того дня ні потім ніколи, хиба яка селянська ватага.

323) Szlachta i obywatele wojewodztw tutecznych, którym dla nastapienia prędkiego wojska zaporowskiego w kraje nasze przyszło odbieżeć majątności i gumien i podłanych naszych ogniem pałajacych, inaczy drugich obronić trudno, tylko prośbą a ludzkością postępując, prosim przeto, aby wojska zaporowskie dóbr naszych ogniem i mieczem nie wojowały, wszak żadnego tu nie masz między nami, któryby kiedy do wyruszenia praw i wolności wojska zaporowskiego miał dać przyczynę; i owszem takowi są, co się zawsze na sejmach o całości praw wm. domawiali, pragnąc żyć w pokoju z wojskiem zaporowskim zawsze Rzeczypospolitej wygodnym, przeto prosiemy, aby też w całości ludzie, wioski i gumna nasze zostawały. Co zawdzięczając... bezcek вина по коледзіє wm. моєці пану посылamy. Coby там за więźніє z kraju województwa naszego bely, prosimy o wiadomość, żebyśmy na odmianę brać ich mogli. Cieszemy się zdrowia p. Bełzeckiego i nawiedzamy go. A my też sotnyka korsuńskiego Kalinę, którego już po odjeździe xiążęcia im. Wiśniowieckiego wzięto, i zdrów dobrze, inszych xiąże im. wziął [ze] sobą do Warszawy. Zatem pokornie... (Рук. Осс. 189, 171 без дати).

324) Ich mościom pp. szlachcie i obywatelom w Zamosciu będącym. Raczycie wm. mm. pp. pisać do mnie, żebym majątności, gumien nie rozkazował palić, o co my i przedtym srogo rozkazowali, aby tego nie czynieli, i w majątnościach imp. starosty kałuskiego i w starostwie sokalskim Tatarowie i jednej dusze plonu nie brali, jako też i w inszych. A co teraz strony wolności naszych, wiemy o tym dobrze, że wm. niektórzy nie jesteście; ale coż temu czynić? przy winnych i niewinnym się dostać musiało i dostaje. Wszak wm. wiecie o tym dobrze, kto temu jest przyczyną, że mało nie wszystką ziemię w niwec

obrocieli, mianowicie imp. Koniecpolski chorąży koronny, a drugi xiaże im. Wiśniowiecki. Przecie my jednak życząc pokoju, wysyłamy do Warszawy im. xiędza Mokrzkiego, który tak królowi im. św. pamięci jako i senatorom wszystkim dobrze znajomy; oby jako najprędzej sprawiwszy co dobrego w senacie i u wszytkiej Rzeczypospolitej do nas dawał znać i oby się krew krześciańska nie lała. Na którego tu powrót pod Zamościem oczekiwać będziemy, choćby za trzy dni powrócił, tedy-byśmy radzi byli. O których dolegliwościach dobrze wiadom imp. Jezowski kum mój, któremu we wszytkim wiarę dajcie. Za oznajmienie o Kalinie, że zdrów dobrze, wiela wm. dziękuje, przytym dzień dobry wmm. Lepiej ustnie kum mój da wm. sprawę, mianowicie imp. Jezowski, co za mowy między nami bely. Wm. m. m. pp. zyczliwy przyjaciel i gotów służyć Bohdan Chmielnicki hetman z woyskiem zaporowskim. (Рук. Осс. № 189, 172) без дати.

325) Міркуємо се зі слів дальшого листу гетьмана та з факту, що Мокрський вступив на кони в місто.

326) Бит. Ся звістка, яку підозрівати нема підстави важна тим, що збиває правдивість иншої поданої львівською езуїтською хронікою (М. III, 163). З Бит. годить ся донесене Смяровського (як низше). Про смертельну рану Кривоноса під Замостем у Nouvelles 1649, 13.

327) Про се переконує нас дальший лист гетьмана та те, що М. ще раз ходив у місто. **328)** Бит.

329) Ich mościom pp. szlachcie i obywatelom w Zamościu będącym. Wdzięczniemy przyjęli to poselstwo wm. m. m., które wm. przysłali przez im. xiędza Mokrzkiego, którego zaraz do Warszawy unanimo consensu nostro wysyłamy, aby między nami pokój stanął, a do dalszej wojny z namy aby nie przychodziło, czego uchowaj Boże. My i teraz chcemy uniżonemi sługami być Rzeczypospolitej i wszytkich wm. A wm. jedno teraz z nami według mowy xiędza Mokrzkiego poczynajcie, to jest żebyśmy pewną rzecz ugody mieli i żebyście wm. m. p. aperte non occulte przez listy nam oznajmili, jako wm. dalej z nami postapicie. Przytym czekamy na respons prędki od waszmości m. panstwa. Datum w miajętności imp. Młotkowskiego, die 15 9-bris 1648. Wm. m. m. pp. przyjaciel i służyć rad Bohdan Chmielnicki hetman z wojskiem zaporowskim. (Рук. Осс. № 189, 174).

330) Пор. оцінку їх у Битомського.

331) На сю звістку, подану Битомським, треба покласти натиск з огляду на поголоски, буцімто гетьман ховав ся від людей боячи ся за своє жите (М. 170; нунцій 5. XII).

332) Битомський говорить буцімто й Мозира з тов. були закладниками, та се просто незрозуміло булоб.

333) Бит.; Паст. I, 190. Мали се бути самі шляхтянки (Осс. № 189, 185). **334)** Таке пояснене у Бит.

335) Відомости про незадоволене козаків з оглядності гетьмана супротив Замостя (як у Коховського, I, 89) без вартости; противно слідна була неохота до боротьби (Бит.; Паст. I, 187).

336) М. I, 127. **337)** Ruś 315 (з оригіналу).

338) Мих. № 94 b; Пам. № LXIII; Suppl. 184—4 з датою (хибною) 25. X); зміст у Мих. 359 хибний.

339) Мокрецький до короля (я. н.); король до козаків через Голдаковського (Шайноха № 57); король до Хмельницького через Мокрецького 1. XII (Suppl. 185—6, Шайноха № 58); король до X-ого (Мих. № 96; Пам. LXV); Мих. 359; Рад. II, 350; Осс. 189, 185; нунцій 28. XI (Ват.).

340) Се треба піднести з огляду на погляди істориків, що тільки по повероті у Київ розширив ся національно-політичний світогляд Хмельницького. **341)** Erdély I, 6.

342) Любомирський до Оссолінського 13. XII (Осс. № 3564, 187; Жерела XII, № 47).

343) Як хто хотів робити закид Хм-ому, що він по своїй енуціяції в користь Казимира й по його виборі, накладав із иншим кандидатом до корони, мусить тямити, що се не означало ще розриву з Польщею, а гетьман робив те, що впливало з державного устрою Польщі і що багато разів передше і пізніше практикували польські і литовські вельможі. **344)** Мих. 235—8. **345)** Мих. 256. **346)** Мих. 247.

347) Мих. 256. **348)** Мих. 269—70.

349) 14. X про Львів (Мих. 243); 16. X про Литву, Люблин і Сокаль (251); 17. X Бересте (255, 259); 20. X Судомир (265); 21 і 23. X Львів (267—8); Замосте (269); 5. XI козацькі конфессати (299—300); 10. XI Судомир (309); 12. XI Люблин (310); Замосте (311—2); 13. XI Судомир, Горай, Люблин, Белз, Грубешів (315—6); 14. XI Замосте (324); 18. XI Красностав (345); 25. X Сокаль, Ухані; 17. XI Пинськ (Чарт. № 143).

350) Мих. 268; Кисіль один знав різницю межі козацтвом і своєвільною черню (Мих. 251). **351)** Рад. II, 350.

352) Докладніше у Кордуби (Боротьба) та Кубалі (J. Ossoliński).

353) Мих. 290; нунцій 31. X (Ват.). **354)** Мих. 312.

355) Про зречене Кароля Мих. 322; про посольство Смяровського тамже 354, 358. Текст листу до X-ого незнаний, коротенько передає його зміст Пасторій (I, 237); головна вага була очевидно в устнім наказі послови, де мусіли бути різні обіцянки козакам і гетьманови.

356) Мих. 313—4, 343, 348. **357)** Мих. 350—1; Паст. I; 230—4.

358) Мих. 358. **359)** Мих. 359.

360) Чи сей лист (без дня і місця) писав М-ий в дорозі, чи може по приїзді у Варшаву, коли не міг зараз станути особисто перед королем — годі рішити на певно.

361) Рук. бібл. Замойських у Варшаві.

362) Мих. 359 зове сей другий аррогантним; зміст у Рад. II, 350 невірний.

363) Шайн. № 57 з датою хивною 27. XI (мабуть 17. або 21. XI як думає Кубаля (J. Ossol. 396).

364) Тамже; Мих. 359; Рад. II, 351.

365) Шайн. № 61; Suppl. 188—9.

366) Можливо, що чекаю на звістку від Смяровського. Про сі наради сенату у Кубалі (396). **367)** Нунцій 28. XI (Ват.).

368) Шайн. № 58 з датою 1. XII; Suppl. 185—6 з д. sub finem novembr. **369)** Пам. № LXIV; Кравецгар С. I, 32.

- 370)** Кравсгар С. 26—7. **371)** Тамже 28. **372)** Рад. II, 350.
373) Шайн. № 59. Алюзія до Раковця. Видко, були подібні бесіди
межи гетьманом і послами Раковця. **374)** Кравсгар С. 24—8.
375) Тамже 29.
376) М. I, 127. Видко, що гетьман не робив ще нічого, щоби по-
сунути ся в напрямі Люблина.
377) Кравсг. 31; Шайн. № 59, 60; Паст. I, 167. **378)** Бит.
379) Кравсг. 30. Про Замосте писав опісля Смяровський: «була
найбільша нужда, люде хорували, умирали, не стало пива, хліба
й иншої поживи, коні й худоба виздыхала, на улицах повно стерва, ве-
ликий смрід і т. ин.» — Московський посол Кунаков оповідає то з Смя-
ровським пішло у Варшаву козацьке посольство: Гиря, Сокольницький,
Черкаський і Гладкий (Акты 284). З сям годить ся звістка про чотирох
послів у Nouvelles 1649. 49.
381) Мих. № 96; Шайн. № 59; Suppl. 186. **382)** Шайн. № 60.
383) Мих. № 96 з датою 21. XI: Пам. LXV без дати: думаю, що
певнійша дата булаб 11 (так Чарт. № 379) або 12. XI, бо така прово-
лока майже 3-тижнева мало зрозуміла.
384) М. I, 128—9, 141—2, 149—50; Suppl. 187—8.
385) Шайн. № 60.
386) Suppl. 187—8 з датою Остріг 12 ст. ст. XII; одначе се дата
по н. ст., бо 22 н. ст. гетьман був уже в Києві; Баронч, Pamięt. 49—
50 з доброю датою 12. XII. Голдаковський згадував (у листі до Сіняв-
ського 2. II, 1649) буцімто гетьман видав універсал до селян, «щоби
всюди були панам послужні і віддавали підданство» (Suppl. 188—9;
Шайн. № 61); одначе ми нічого не знаємо про такий універсал, зате
знаємо гетьманські прикази против свосвільних куп, що грабували «під
титолом війска нашого запорожського» (21. XII, Грабовский, II, 112).
387) Suppl. 189; Шайн. № 61.
388) Про се в «Народних рухах».
389) Кудак упав на поч. падолиста (М. I, 87).
390) Хмельницький до виленського підкоморія 21. XII (Грабовский,
112—3).

OBSIDIO ZAMOSCANA,

quam perduelles Cosachi iunctis viribus Tartarorum, grassante et ad affligendum Regnum conspirante audacia. fatali Poloniae tempore sub interregnum anno Dni. 1648. fecerunt,

a m. Ioanne Bytomski phil. et i. u. d. eloquentiae professore et canonico Zamoscensi tantae calamitatis consorte et spectatore exhibita.
Zamoscii, anno Dni MDC XXXIX, mense ianuario. //

Quando obsederis civitatem multo tempore et munitionibus circumdederis, ut expugnes eam, non succides arbores, de quibus vesci potest, nec securibus per circuitum debes vastare regionem: quoniam lignum est et non homo, nec potest bellantium contra te augere numerum. *Deuteron, 20* //

OBSIDIO ZAMOSCANA.

Privatis iniuriis ob lucra possessorum circa Borysthenem et odiis erga nomen Polonorum toties iam per arma caedemque olim ebullientibus excitatus; in visceribus perfidorum atque ad seditionem ex levi quovis momento erumpentium Cosachorum ad vim luctuosissimi belli confirmatus, dominatus hostis, Theodatus Chmielnicki, post recessum copiarum nostrarum in patriae gremium, ne post sua vestigia, quae caedibus innocentium, templorum expilationibus, civitatum, oppidorum devastationibus, manifesta tritaque suo scelere relinquebat, hostem haberet: viam sibi Tartarorum, quos perfide ad societatem armorum et perduellionis adscivit suorumque sociorum excursionibus ad viscera Regni aperiebat. Terminos audaciae, ut fama increbuerat, ripas Vistulae proposuerat, etiam has transgressurus, si prosperam belli, latrocinii potius, aleam consilia sua experirentur. Gliscebat in nostris oris in dies periculum et adventus hostis propediem metuebatur, eoque magis, quo ipsos duces, nobiles // aliosque homines ultra Zamoscium formido propelleret cogeretque sibi rebusque suis reliquis consulere. Tanta animorum percussio fuit, ut nullus satis munitus locus posset inveniri, quo fugientium vita contineretur, nisi sola loci longinquitas et distantia. Haec demum multos animabat et vitae consultrix optima erat. Spe futurorum meliori principem Ieremiam Wisnoviecium adventantem Zamoscium excepimus, ut cuius (cum interim dux exercituum designaretur) praesidiis et autoritate hosti resistere, nisi aliter pro fortuna regni supremus mundi rector Deus ageret, posse confidebamus. Agebat ille pro suo animo

ad rem militarem et summa quaeque nato resistendique scientia clarissimo, ne vicinia in hostis praedam iret, ne securi indormiremus, ut de hoste aliqua semper sciremus. Expugnationi Uchaniensi praesidium designavit: celeritas praesidiario defuit militi, qui iam expugnatam civitatem subivit; reliquiis Cosachorum parvis dissipatis cum vulneratis aliquot sociis rediit.

Iterum ad reprimendum Scytharum impetum suae aulae milites misit; praeceps militum animus obfuit, ut victores redirent. Ita nostris cadebat de manibus victoria, puto, quod stipendia ad praesumptionem militiae agerentur. Zamoscii vero gubernatores cum civibus et universa plebe // divino Numine freti defendendae vitae suae in tanto loci beneficio se conscripserunt, signa sua prodixerunt, arma exhiberunt, exercitum adhibuerunt, com meatui studuerunt, pedites ultro susceperunt alendos, quos et curiales et mercenarios habebant, caverunt edicto, ne rem frumentariam perderemus, luxu consumeremus alimoniam; ac demum proclamarunt de advenis et profugis (quorum ingens erat numerus et quorum alii non manendo longius pergentes victualia exhauriebant), discederet, quicumque suae suorumque sustentationi et defensionis civitatis, sive voluntate sive viribus, non sufficeret. Nobilitas palatinatus Belzensis ad defensionem sui in eo loco pariter conspiravit unaque cum gubernatoribus civitatis tuendi sese, pactis et foedere inito, se conscripsit, leges militares ordinavit; regimen ad unum summo animo et consilio et religione ac pietate erga patriam virum Stanislaum Sarbiewski capitaneum Grabovecensem et Korytnicensem detulit. Interim Varsaviam Wisniovecius avocatur. Custodiam loci integerrimo et rei militaris peritissimo Ludovico Veyhero castellano Heblonensi et Vladislao Myszkowski marchioni mandat, nobiles curiaeque praefectos ad animos et diligentiam precatur, Veyherovianis, quorum quingenti supra mille erant, ingressum in civitatem designat, ipse cum certa cohorte ad electionis regiae comitia profectus. //

Agebant hiberna reliquae militum nostrarum cohortes in pagis Zamoscio cohaerentibus et vicinis civitatibus; multi in suburbiis vivebant. Atque, ut praescriptae ordinationi quisque pareret inobediensque facilius appareret iisdemque decretis articulis omnes aequaliter obligarentur, typis expressa ad valvas ecclesiae, arcis, praetorii appendebatur eorum, penes quos summa rerum erat, voluntas. Suis ita intra moenia rebus nostri constitutis, de hostis consiliis et impetibus retundendis suaeque illi custodia manifestanda cogitare coeperunt. Accepit conditionem et munus explorandi Sarbiewski, ac trecentis fere comitatus viris, de hoste habendo sollicitus, iter divino fultus auxilio fecit, in expeditione sua excubias egit, in viis et viarum aditibus caute processit, a rusticis, qui manebant in pagis, famam hostis poposcit, ipsis ubique uno sensu et dissimulatione abnegantibus et mendacio hostem celantibus, ultra Sokaliam in turmam hostium incidit, proelium inivit, ad fugam adegit, persecutus fugientem per vias fere centum fuis, cepit undecim, inter quos erat et Russorum sacerdos. Deduxit Zamoscium omnes, torturis primo dati, aliquot post diebus capite plexi cum aliis, qui erant in custodia ut depraedatores asservati, servatus popus cum duobus aliis rusticis. Et Alexander Romanowski subiudex Belzensis eques emeritus cum

aliis, quos sibi animus fortis adiunxerat, viris // ad vias, in quibus hostis grassabatur, excursionem fecit; rediit cum spoliis et captivis aliquot incolumis ipse et suis integris. Sed iam hostis validior et numerosior inceserat, qui nihil intentatum, nihil inausum, Russis sibi per omnia, praesertim rusticis villarum plebeisque civitatum et oppidorum incolis (paucis admodum exceptis fidem Deo in unione ecclesiae Romanae et patriae salute sua aestimantibus) perfide faventibus, applaudentibus occasione, commeatus apparatus imo bellum molientibus et vitiosissimo animo ad triste religionis orthodoxae et nobilitatis atque generis Lechici (Lachos enim corrupta barbarea litera fraudi doloque, non campo aperto nati nos, non Polonos, communiter vocant) exitium suffragantibus, relinquebat, excepta Leopoli, quam cum tentati sceleris ausu nimis afflisset, multam caedem circum urbem, praesertim monasterio Calvi Montis expugnato, fecisset; amplioris et diuturnioris redemptae calamitatis pretio accepto Zamoscium ad oppugnandum destinavit. Movit castra, legiones praemisit; sternebantur illi viae more hostili. Fuga, terrore caedeqe Polonorum deserebantur loca. Et quae vallo fossisque ex arte factis confidebant arces civitatum suisque cives Poloni civitatibus, luctantes cum furore barbarorum, partim hostium validissimis impressionibus, partim suis debilitatae et confectae viribus, enervatae perpetuis vigiliarum noctibus diebusque // sub gladio crudelissime ceciderunt, vim furoris non sustinuerunt. Praedae enim et sanguinis cupidi rebelles non prius conatus deponerent suos, quam crudelitati suae inclusi exponerentur. Capebant et ipsi, sed plures alacrius in locum cadentium succedebant; quia una perfidia mens omnibus, vel si omnes perderet, se etiam in uno extremo non sineret, nec facerat amissam, illi victoriam relictam cuperet. Ita, qui suae salutis immemor est, tuae est dominus.

Igitur quodcumque et quantumcuque Leopoli Zamoscium est iter, totum erat pervium Cosachis et Tartaris. Magierovia, Rava, Florianovia, Lipschia, Narolia (in qua occubuit suus dominus vir dexterrimus Georgius Laszcz cum sacerdote parochi suo), Huwnovia igne ferroque cum suis arcibus devastatae. Sokalia (non tamen monasterium religiosorum S. Francisci de observantia, quos vulgo Bernardinos dicimus, in insula fluvii Bug, cum magnificentissimo templo, veneratione miraculosae imaginis B. V. M. nobili et piorum hominum, qui et religionis et voti exsolvendi causa locum frequentant, impensis exornato) a Polonis suis incolis deserta, ipsis Russis manentibus, imo obviis hosti, ut rebellibus (qui paucis ante temporibus autores prodicionis animadversione militum nostrorum ad castra tendentium amiserant) et Thomaszovia, quae est civitas domini Zamoscensis. Duae hae civitates patuerunt Cosachis, // in quibus nostra templa violata per audaciam et avaritiam hostium, quarebantur deposita rerum, tum sacrarum tum profanarum, tota area in templis lignonibus effossa habitabat, sepulchra aperta horrorem faciebant, cadavera suis dimota locis immanitatem arguebant hostilem atque penitus novo scelere conflata. Haec dum improbissime fiunt, nostri excurrunt, vias explorant, imminent alicui capiendum ad expiscandum de rerum et periculi certitudine ac passim grassante hoste suspicionem mali concipiunt. Quare ne quid intempestive actum quererentur, praevenerunt hostis adventum ignibus, quibus amplissima et praediis aedificiisque

ornatissima suburbia moenibus obiecta succendebant, incommodo id hominum tenuiorum, sed defensionis opportunitate et necessitate. Proditio non timebatur, quia suspecti ex Russis custodia tenebantur, alii sponte exulabant, scelus et dolus hostium proponebatur. Interea Superis annuentibus ad civitatem ducebatur a nostris exploratoribus captivus centurio Czoehrinensis, homo proceri corporis, sermone audax; nam inter manus ducentium procaciter loquebatur. Hic quaestionibus non plura se nunciaturum, quam libertate linguae, profitebatur. Chmielnicki in crastino Thomaszoviam venturum, plurimas iam venisse legiones, suburbiorum solitudinem flammis factam utilem fore defensionis civitatis et multa alia proferebat. Eventus dicta probavit. //

Thomaszoviam, a qua Zamoscium quatuor miliaribus distat, dux seditiosorum Chmielnicki quinta novembris ingressus, late se suis copiis distendebat. Pagi vastabantur, licentia hostium omnia affligebantur, templum e lateribus et cemento nunc primum excitatum in villa Łabunie, uno miliari Zamoscium contingente, audacia et caede eorum, qui se supra fornem ipsius occultarant hominum Polonorum, implebatur. Postera die exoptandae sibi amicitiae cum Zamoscio ineundae testera egit Chmielnicki, cum literas ad nostros officii et securitatis obsides scripsit. Delatore earum usus Veyheroviano milite, qui ad villam Wieprzowiozioro dictam, inter Zamoscium et Thomaszoviam sitam, ab obviis ex inopinato Cosachis et Tartaris, commeatus quaerendi viarumque periculum experiendi gratia Zamoscio egressus cum ducentis quinquaginta tum suis tum nostris equitibus, in pugna cum hoste conserta captus fuerat; sed eius fere vestigiis Chmielnicki ad oppugnationem Zamoscii cum suis profligatis signis statim eodem die processit ac ante occasum solis extra suburbia a parte orientali castra metatus est. Accessit igitur ad civitatem suo sensu auream, eo enim nomine apud suum exercitum et Scytharum phalanges ipsam appellavit. Spe, puto, ingentis praedae et ingentium spoliolum, quod speraret suo furori cessuram, qua aut voto potiundae ad sedem belli // et commoditatem amplius regno civibusque nocendi, aut pulchritudine eius apud se sibi et suis lenocinabatur. Existimo tamen vel maxime auream illum dixisse civitatem eo consilio, ut rabie furiosae plebis et barbarorum ferocitatem in nostram et civitatis accensa perniciem, in nobis quantum crudelitate et avaritia valeret, probaret nostrasque vires experiretur. Probabatur istius auri possessio ardua flammis ardentissimis et consertissimis, quae inter nos et hostem intercesserant. Fumus tantorum incendiorum et prunae flammaram nihil nobis intra moenia manentibus, ne in moenibus quidem excubantibus nocebant, quod Deus ventum daret flantem adversam hosti, a nobis omnia nocendi incommoda reflantem. Angustabantur cives suburbani rem suam familiarem, copias, facultates, quantum percussis metu hostium et aperto periculo licebat (sed nihil fere aut admodum paululum licebat, non solum praesentis tempestatis conspectu, sed etiam ignis saevitia) per summam contentionem exportabant et ex flammis ipsis vindicabant. Alia sua bona sub ipsis moenibus deponebant, alia, cum poterant (quod quisque certaret ac pene dimicaret, aegre ac caute custodia, ad quam aulici aliquot nobiles cum centum peditibus militibus Zamoscanis adhibiti, intromittente) per ianuam, quae una tantum eaque subterranea

propugnaculi versus septentrionem, importabant in civitatem, plurimi per // moenia supellectilem victuique necessaria et salutem propriam funibus attrahi laborabant. Aëris intemperies summa fuit, procella cum vento premebat laborantes. Parvulorum fletus, argentium et trementium prae angore et caeli rigore in viarum spatiis, in plateis, inter columnas lapidearum, in angulorum, murorum, vallorum, templorum, domorum totiusque civitatis, contemptim et afflicte repertis receptaculis, eiulatus aures perstringebat. Plurimi miserorum et tenuiorum intra moenia demigrabant, multi sub ipsis moenibus, curribus et supellectili domestica se vallantes degebant.

Classicum datum nostris, quisque suam in muris et propugnaculis caperet teneretque stationem; excubiae nocturnae signis et tubis designatae, quas sedulo agebant nostri, licet nihil adversi flamma interiecta poterat sperari. Portae agglomerata humo consolidatae machinisque obfirmatae omnem aditum ad civitatem praecloserunt, quarum una ad orientem, altera ad meridiem sita. Domestica in singulis custodia constituta fuit: ad utramque centum pedites ex pagis ditionis Zamoscensis, quibus praeficiebatur Gaspar Begerman, lecti, in duas aequales partes dispertiti, adhibitis sibi e familia illustrissimi domini haeredis, capitanei Kalussiensis, pervigilabant.

In propugnaculis murorum ea serie stationes excubiarum dispositae fuerunt. //

Primum a porta meridionali propugnaculum, quod ad occidentem ducit, amplum satis et latum in se, dispertitum fuit ac utrique parti sua designata custodia. Unam partem tenuerunt pedites Ungarici centum viginti principis Wisnoviecii stipendiarii, quibus praefuit Polonus eques vir fortis Rudowski. Alteram partem occuparunt pedites ex Germanis conscripti, qui aulae Zamoscanae erant, praefecto Procopio Szornel; ibidem centum Teutonici equites Weyheroviani, quos vulgo Raytaros dicimus, Siawkocz praefecto sese apposuerunt.

Alterum propugnaculum e regione palatii Zamoscensis, ab occidente ad septentrionem in palustri loco situm, versus pomarium et hortum curialem, ducentis quinquaginta peditibus Weyherovianis, quos Maior et Wiewierski rexerant, implebatur.

Tertium propugnaculum ad septentrionalem plagam extensum versus Academiam Weyherovianis peditibus ducentis et quinquaginta, Magistro Gaulewz, commissum.

Quarti propugnaculi, cuius pars ad orientem declinabat, custodia ex Weyherovianis peditibus ducentis et equitibus Germanicis ultra quinquaginta, tribuno Tidman, constabat.

Ad quintum propugnaculum e regione templi Armenorum, quod totum respicit ipsum orientem, // nobilitas Belzensis et aliorum districtuum, cuius numerus quatuor millia excedebat, suas extenderat papilionem in speciem castrorum, ornatissimum et firmissimum hoc propugnaculum et ipsum perfectae operae. Ad cuius extremam partem, quae angularis ad pontem civitatis est, quinquaginta cives Zamoscenses, Iacobo Haz tribuno, collocaverant.

In sexto propugnaculo, quod continuat orientis et incipit meridiei partem, e regione templi Graecorum, qua impetus hostium maxime spe-

rabatur ob imperfectam et non satis eminentem operam murorum ac ob defluxum aquarum stagnantium, cives Zamoscenses nationis Poloniae, Armenae, Scoticae, Germanicae, qui supra mille erant, excubias agebant. Parti eorum Iacobus Berny, parti Nicolaus Hadzieiowicz praesides designati. Ductus ab hoc propugnaculo perpendiculariter murus usque ad septimum propugnaculum, ad maius praesidium munitionis, quae nondum edita eminebat, septuaginta equites Germanicos cum praefecto suo Gregorio Bar complexus et iuxta quinquaginta pedites Polonicos habuit, qui omnes Zamosceni erant.

Septimi eiusque ultimi, quod meridionali plagae obiectum erat, propugnaculi securitati academici Zamoscenses, cum sua studiosa iuventute et centum peditibus Zamoscenis prospiciebant; his praefuit Kowalski, illis designatus ex Academia. //

Hi ita constituti erant, ut suis nemo discederet in hostis insultu et impetu locis, omnes accurate gerentes propugnaculi custodiam suam.

Ad necessitatem succurrendi debili ac succumbenti hostilis impressioni parti excubiatorum ante ipsam arcem in area patentissima semper nobilium Belzensium, Chelmensium, Volynensium et centum peditum, quibus Martinus Komorowski praefuit, paratum et expeditum fuit studium, quibus obequitantes gubernatores militiae et civitatis de periculo nunciare debebant. Caetera plebs varie confluens in murorum tractibus ad messorias falces, quae supra moenia numerosissime eminebant, et machinas evolvendas, quibus ascensus scalarum hostilium impediretur, studiose assistebat.

Nostri itaque in eum ordinem redacti et ad vitae defensionem loco et suapte voluntate animati arcendo hosti incumbebant. Cosachi vero ex ipsa densitate fumorum locorumque ardore insidiose erumpebant, homines invadendo, qui sua e flammarum medio exportabant, ligna focus congerebant, utili otio vacabant; sed ab excubatoribus murorum et propugnaculorum impetebantur passimque cadebant. Occursabant et noctu circa moenia iisque inhiabant, qui moenibus foris adhaerebant, vigillum tamen iaculis arcebantur. Sic illa nox tota in excubiis transacta; dies autem postquam illuxit postera, multitudo // ingens hostium a septemtrione ad orientalem partem defluebat et hinc inde obequitantium turmae sclopetis tormentisque de muris commiscebantur. Sternebantur multi praesertim in tranationibus aquarum. Agebantur ab hoste pecudes, armenta, equi, quos ad partem orientalem in hortum amplissimum, sed ad hostis adventum consulto a nostris succisum, ne latibula praeberet, nostri abegerant. Vindicari non poterant ob magnam vim hostium, miserationem sui faciebant ob equarum (praesertim Zamoscensis gregis, in quo hinnuli magnam spem et usus et ornamenti ad equitatum de se conceptam momento eripiebant, nec pretio redimi ullo modo, quod gratiam sui apud hostem haberent, poterant) generosos faetus edentium. Dimittebantur cohortes hostium vastatum vicina loca et ad civitatum pagorumque vexationem turmatim procedebant. Etiam sibi stationes in villis proximis circum civitatem ad viarum aditus praeccludendos instituebant. Aquam stagnantem, quae multo spatio diffluit et celebre efficit piscibusque abundans in vado arenoso stagnum, aggeris extremum fossa facta demiserunt, ut aquae defluentes aridum praerberent aditum ad

moenia a parte meridionali. Sed cum nec inde adeo periculum exsiccatis etiam locis timeretur, excursionem armata manu fecerunt nostri, ut alteram propiorem nobis fossam aperirent, quae proxima // moenibus partem orientalem respicientibus et molendino ibidem recens aedificato loca aquis completeret propugnaculoque in palude sito munitionem afferret ampliorem. Ita nec ab hoste demissae aquae illi profuerunt, nec a nobis exluso aggere coacta vis aquarum quicquam arcendo hosti nocuit, sed plurimum attulit commodi. Sublitium enim pontem, qui in suburbium Ianovice publica via ducebat, alte alluebant aquae et in plana loca ascendentes cursum hostium retardabant, in aquarum tranationibus commode tormentis prosternebantur. Literae a nostris optimo consilio et summo animo contextae hosti respondentes per tibicinem ad Chmielnicki mittebantur. Nec enim redire ad hostem Woyherovianus miles audebat, quod semel improbae gentis manus elapsus, ne sibi obsequium supplicio rependeretur, verebatur. Ex propugnaculis tamen tormenta adversus hostem explosa dirigebantur, quibus partim turmatim obequitantem, partim stativa et sepimenta militaria fossasque castrenses sibi molientem disiiciendo et interrumpendo impedimenta nocumentaue darentur.

Rescripsit nostris Chmielnicki altera iam sua epistola, qua ad pacem exemplo expugnatorum oppidorum, occisorum et captivorum apud se nobilium invitabat. Visum fuit nostris ex re dare verba, sed animi non ullius defectionis. Nec destitit sollicitare // hostis atque cum concionem (paulum remoto nostro tibicine) faceret ac de sensu literarum et processu rei ulterioris more castrensi consultaret, factum est, ut nostri ad locum castrorum hostilium tormentum exonerarent, quod fatale fuit ipsi duci nos obsidentium. Nam tantum abfuit, ut globus eum contingeret. Quem saepe transit casus, aliquando invenit. Extemplo concio dissipata et conturbata nostro haec spectanti tabellario desperationem propriae intulit salutis, ne in se lacessiti hostes desaevirent animis. Ad fossam, quam a conspectu civitatis fieri fecit, cum socio consiliorum se Chmielnicki recepit in eaque literas scripsit. Processit ultra. Deo ictum differente felicem, tormentarius globus strage hostium, qui longius ad silvam pineam spatiabantur, proficiens. Nec iam confidere loco huic voluit Chmielnicki; ad villam Łabunie dictam suae consulens saluti, legionibus in eodem loco ampestri relictis, commigravit. In qua toto obsidionis tempore mansit, superveniens cum imperio ad castra et aliquando fallens praesentia sua.

Ecclesia S. Catherinae pro sepultura suburbanorum hominum devotionemque remotiorum a civitate civium, illustrissimae olim piae memoriae Catharinae in Ostrog Zamosciae Regni cancellariae Thomae cancelarii Zamoscii viri eruditissimi iuxta ac ornatissimi coniugis iussu decore in loco eminenti arte // fabrilis caesis selectioribus lignis erecta, praeterito deinceps anno pro festo Divae, cuius titulo divino cessit honori, perfecta frequentique populo celebrata, in suburbio Ianovice sita, cum domo ad commoditatem sacerdotis ornate extracta et cum aliquot amplis civium aedificiis, tam iuxta se quam e regione sui, nondum communi incendio conflagraverat. Cum vero in illam domosque illas adhuc integras Cosachorum lues passim conflueret, stabularetur, licentiam opportune sibi faceret, copiam manendi relictam haberet, campanam par-

vam, quae supra templum in medio eminebat, pulsaret, multa levitatis indicia faceret ac demum tabulata, quae fenestras altitudine aequarent, comportatione grandium lignorum et humi agglomeratione operaretur, ignes coquendis cibis importaret in ipsis domibus focos faceret, rusticaretur, iucundaretur, spatiaretur et libere procederet: metus erat nostris, ne ad oppugnandam civitatem tantam commoditatem hostes nacti murorum defensionem nocerent. Quare assumptis animis fortiter facta pedestri, ducibus aliquot equitibus, eruptione ignem et templo et tectis vicioniribus celeriter subiecerunt, Cosachos ad fugam adegerunt. occisis multis unum, qui potior visus erat expiscandi gratia, quid de hoste scire expediret, ceperunt, cum // spoliis, quae reliquerat hostis, redierunt ad ianuam civitatis. Haec agebantur a parte septentrionali. A parte autem orientali praefecti peditum principis Wisniowiecii coniux in suburbio remanserat iamque in manus hostium venerat; quam suus maritus pro fide conjugali ardenti animo adhibitis sibi sociis promptioribus rusticisque falces messorias pro armis habentibus, qui ad moenia receptaculum suum habuerunt, excurrentibus animatus, vindicavit, occidit non paucos et in fugam adegit, manifestose periculo obiecit, pietatis argumento sibi suffragante cum spoliis incolumis et sui adiutores redierunt. Quo felici et questuoso eventu vires nostris accreverunt rusticis ac ideo saepius tentarunt fortunam suis eruptionibus; nec inani opera laboratum, nam ad moenia hostis accedere non audebat, quod globis ignitis a nostris undiquaque excubantibus peteretur, quo animosiores extra moenia in eorum angulis et anfractibus sua salutemque suam deponentes homines fiebant.

Ad noctem iste lusus Martis duravit, quam insomnem nostri duxerunt, prout quisque habebat suam stationem, ipsi autem rustici pro se et signo irruptionis hostilis dando, ut condixerant, vigilabant Nihil tamen attentavit hostis, pacati noctem egimus. Postridie armaturam apparatusque bellicum sibi adductum exceperit Cmielnicki. Atque cum iam // cessatum esset a familiari per epistolas colloquio, quod deditionem et expediendae obsidionis pretium nostri nullo exhiberent argumento, contra civitatem constitui tormenta imperavit. Quibus a tempore diei istius, qui erat Dominicus, meridiano obsessos petere incepit. Globi tam solidi quam ignem ad exurenda tecta continentes per aërem ferebantur, quorum alii intra moenia quatiebant parietes, alii extra civitatem evolabant Duo palatii muros attigerunt; unus ecclesiae collegiatae S. Thomae Apostoli angulum; turris civilis apicem unus; ecclesiae novae religiosorum S. Francisci fratrum minorum (quibus in suburbio ad orientem vetus ligneum monasterium cum antiquissimo et nobilissimo S. Crucis templo commune incendium sustulit, praedium extra suburbia latifundiis, pomariis, apiario, piscinis, granariis, aedificiisque nobile hostis ipse vastavit) quae adhuc in opere est, angusta st sumptuosa (de cuius specula bombardae gestatoria maiores minoresque hosti grassanti nocebant) frontispicium et sacelli dextri fornicem eminenter editum duo; lapideas civium fere decem. Omnes paene isti globi sunt reperti, a murorum robore resilientes sine dammo, indicia duntaxat sui impulsu reliquerunt, uno homine auriga ex assultu a pariete per viscera traiecto ante lapideam Iacobi Berny civis et mercatoris insignis, e cuius // erat familia. Cum

ita nos tractasset hostis diurno tempore, nox sperabatur infestior; quare excubandi necessitatem sibi omnes nostri imposuerunt. Et ecce ante auroram audiebantur classica ad ingrediendam aciem in castris hostium excitantia. Haec dum illic audiuntur, apud nos instituendae devotionis maxima campana signum continuo datum. Effundebatur nostrorum multitudo in vota et preces coëuntium. Lectum Sacrum cum expositione venerabilis Sacramenti et populi benedictione litaniarumque de sanctissimo nomine Iesu modulatione celebrabatur. Ad moenia tandem, excubantibus intere aliis, nostri progressi vigiliasque suas ad diei fere horam continuarunt nullam tamen, ut bene sperabatur, impressionem hostilem exceperunt. Astu factum tubarum tympanorumque sonum ad fatigandos et molestia premendos obsessos credebamus. Quo indignati nostri adversus hostem audaciam sumebant ac media luce occasionem nacti in catervatim se in suburbio Ianoviensi obiicentes eruptionem fortem fecerunt, ianua propugnaculi prompte ad eam viam expediente. Fuderunt aliquot, equos fere triginta ad moenia adegerunt sarcinis, quae pecuniam praedamque variam continebant, onustos. Ad eam enim partem septentrionis Glowacki Polonus, immemor patriae, petulans et ingvini deditus homo, qui // cum pluribus infamibus et atrocionio deditis nostrae civitatis et nominis Poloni consciis sociis a pietate desciverat, legionem, quae triginta sex millia Cosachorum in se habebat, deducebat castraque constituebat. Frequentes excursiones divina manu (quam quotidiana venerabilis Eucharistiae circumlacione per ambitum murorum et vallorum spe bona freti implorabamus) singulariter protegente, sine discrimine nostrorum, imo sine levissimo vulnere nobis de tanto Dei beneficio gaudentibus hac die evadebant. Unus rusticorum hominum interriit, qui imprudenter alteri se ad praedam iunxerat. Tandem ipse Chmielnicki cum ingenti exercitu eo transmigrat, aulam praedii curialis ingreditur. Iuxta inter septentrionem et orientem alia ingens multitudo hostium locum occupavit; reliquae confertissimae copiae ad orientem condecorunt. Sic contra nos a duabus coeli partibus venit validus et vallavit nos extruxitque munitiones, quibus nostri tormentariis globis adversabantur. Iam demum haec nox adversa nobis ex hoste ita se digerente promittebatur.

Factum est. Ordinavit cuneos Chmielnicki ad expugnationem. A parte septentrionali et orientali ante angulos civitatis clamantes, quasi ad impetum magna vi euntium, suos homines submiserat, in medio autem, scilicet inter septentrionem et // orientem, magnam suorum manum nec voce nec animis se prodentium constituit, qui desertam a nostris, ut sperant, murorum partem (quasi ad clamorem eorum omnes concurrere deberent vigiles) impeterent et occuparent. Cum vero sclopetorum suorum ignes inconditis adderent vocibus utrinque unanimiter, nemine nostrum (qui in toto civitatis circulo vigilabant suique indicium nullum dabant) ne laeso quidem monstrarunt se et interiectos sibi, in quos subito omnibus tormentis nostris et sclopetis est animadversum. Non pauci in acie fusi, indicium cladis detractioe cadaverum sub noctem, ne nostris pateret (patuit tamen illucescente die ex relictis, quos antemurales nostri denudabant) celarunt. Haec dum agebantur, undecima hora in minori horologio, quod medium vulgo dicitur noctis, erat. Silen-

tium tandem secutum in quo nostri se profunde continentes, excubias agebant; equites, penes quos custodiae regimen erat, ante arcis portam diligenter auscultabant Mercurium supervenisse tum apud nos putares. Ac in tanto tamque alto silentio nostraque vigilia, quia percussis fugiebat somnus ab oculis, visio ignea in aëre, stellato coelo, apparuit subito exorta. Species erat colubri ingentis, cuius cauda a Pleiadibus, quae dignoscebantur optime, a septentrionali, in qua pernoctabat Chmielnicki, // proiecta, rubra, velut sanguine imbuta; caput similiter cruentum respiciebant signum Gemini, ad plagam meridionalem. Immotum hoc prodigium modico intervallo temporis mansit, tandem se mox a capite ad caudam complicabat crassiusque factum, velut manus a brachio ad palmam, versus orientem conversum et contractum, sensim in nubes dissipatum est. Rursus media ab hinc hora alterum spectrum altiori coelo conspectui nostro se obiecit. Viperae similitudinem retulit, in tenuem quasi sagittae longitudinem extensum, loco se parum movit : c tandem a capite tortuose complicuisse corpus ac sinuosum constrictisse in nexum suspiciebatur, sensim disparuit in fumumque, cum non diu durasset, abiit. Quid portenderet, non licuit nobis augurari, ad nostram tamen bene retorquebamus, ne animis caderemus, partem. Praestigiis et illusionibus (veneficis et sagis, quas tres secum detulisse Chmielnicki perhibebatur, administrantibus hariolationes et incantationes) daemonum factum putabatur. Animos tamen his portentis deminutos hosti, qui id similiter spectabat et cui venefica nobilis Marusza sinistre tum ominata fuisse dicebatur, agnoverunt nostri die postera, qua luctantes cum imperio ducis, quod primos rusticos aut villanos homines ad murorum oppugnationem cogeret, veteranos in tergum illis // designaret, accepimus.

Dies, ut orta est post prodigia, funestationi est data, incendiis pagorum, aularum, praediorum, horreorum. Ex quibus primum commeatus convehebatur. Nova castra legionis unius, quam Hladki regebat, ut per gyrum nos circumdarent perfectamque facerent obsidionem, posuerunt extra stagnum circa aulam, Krasnobrzeg dictam, aedificio magnificam et muro pro sepimento circumductam. E regione civitatis a parte meridionali haec fuit, in pulcherrimo conspectu et amoenissimo loco, tum ob planiciem, qua prominebat auguste, tum ob vicinitatem silvae, quae non horreret, sed raperet oculos, teneritudine arborum et quae vivarium sepibus late obductum consulto ad relevandos possessorum animos, varietate ferarum completum, ex se constituebat. Intra ipsa moenia et fossam (cum in speciem esset munitionis vel castelli) a meridie versus occidentem erat hortus ex arte arboribus herbisque exoticis consitus. Ipsum aedificium (sustentante muro fornicum ab imo terrae eductarum totam molem a fundamentis) porticibus, cubiculis, tricliniis, medio amplissime pulcherrimeque strato et focus elegantissimo atrio nobile fuit. In duo latera distinctum, cuius alterum ad occidentem eminebat, sumptuose certante artificum manu // in longum extendebatur. Tectum admirabili altitudine fuit ob duplicata inferius superiusque penetrabilia insigniter producta. Stetit impensis Thomae Zamoscii cancellarii Regni. Hoc igitur palatium, cum olim summos quosque viros ac proceres ad animi et corporis oblectationem exciperet institutionique puerili praesentis (quem fata solatio et ornamento patriae sub eam Zamoscii, hereditatis suae, calamitatem et

turpem desolationem, incolumem, quod vovebamus, ab exteris reducem reddiderunt, utque servent diu sospitem precamur!) domini designaretur, impurissimis et perditissimis hominibus vi et impunitate patuit. Stabulabantur, hospitabantur, rusticabantur tenebriones in tanto domicilii ornatissimi splendore. Detonabant nostra tormenta etiam ad hos, praesertim in turmas directa, et deiciebant ad sabulosum stagni vadum. Chmielnicki relicto Głowacki ad praedium patrum Franciscanorum sese a parte septentrionali transtulit, noctem nobis quietam reliquit; quies tamen diffidentia hostis nostris eripiebatur.

Die S. Martini hora secunda post meridiem Mokrzski canonicus regularis, qui nuper ad Chmielnicki cum reliqua summa a civibus Leopoliensibus venerat, qui et de pace illius urbis egerat, eques ad nos per ianuam ingressus gubernatores adiit, // conditiones pacis a Chmielnicki suadebat, de ea cum nostris tractavit, renuentibus gubernatoribus civitatis, qui honestius censuerunt ferro quam auro cum hoste transigi. Accrevit numerus hostium eadem die, quod Krzywonos cum suis cohortibus advenisset, homo audacissimus multarumque ex scelere et perfidia palmarum, ac inter septentrionem et orientem castra metatus est. Sed iam pacis conditiones procurante Chmielnicki reperiens re cognita in eodem perstitit. Rediit Mokrzski ad hostem, nostrorum animos voluntatemque inclinavit aegre pacisci volentes in punctis iis, quae proposuerunt. Nimirum nostris calamitas captivorum observabatur; quotidiana, quae passim deferebantur, funera hominum intemperie inediaque morientium et aliorum deficientium maerorem exprimebant; equorum cadentium multitudo contagionis metum eliciebat; praediorum, horreorum, aedificiorum, pagorum oppidorumque integritas pro se loquebatur; publica demum fortuna insolitum quoddam consilii et negotii genus, cum inaudita in regno fierent, postulabat. Mokrzski ergo cum rediisset ad hostium castrorum nostrorumque inclinatos animos certis conditionibus retulisset, nox quieta subsecuta, nostris tamen stationes suas non deserentibus.

Postridie mittitur idem ad nos pacis sollicitator; // nostri concepta puncta per suos, quos delegarunt ex nobilibus Alexandrum Gruszecki et Georgium Morochofski, qui cum Chmielnicki transigerent quibus ille ad terrorem scalas monstrabat, quas moenibus applicandas fieri mandavit. Erant hae summae magnitudinis, quarum unam vix quinquaginta rustici potuissent supportare. Integrae arbores caedebantur, altitudine fere viginti cubitorum, latitudine graduum tanta, quanta tribus simul in uno consistentibus rusticis sufficeret. Monstruosa res, non formidolosa fuit; visu ingens, usu parva et opere vana.

Tartari et Cosachi, quos praedae caedisque animo in ultiores expederat partes Chmielnicki, citatim revertebantur, mancipiis iumentis late per campos se extendentes; doluimus ad tantae rei spectaculum et ad impune grassantis hostis petulantiam ingemuimus. Non erat qui resisteret immanitati, audaciae, sceleri, qui tanta Reipublicae incommoda pensaret, suffragio et praesidio vindicaret, non videbatur. Quem si fortuna Regni sub hoc tempus cum aliquot millibus virorum fortium immisisset, tantam hostium circumdantium nos multitudinem facile dissipasset. Quae sibi confidens non excubitores, non suam apud se vigilantiam, diligentiam, non denique sobrietatem habebat; sed campos numero // operiens

summa nutriebatur inertia et otio dissolvebatur. Quin ad ipsum Chmielnicki ita facilis aditus fuit (nostris referentibus, qui cum illo rem pacis agebant), ut ad quemquis liberalem et benignum. Beneficium loci omnino singulare agnoscebamus hostem et contra nos nihil audere, sed ultro nobis non interpellantibus pacem deprecere et sibi non providere, ne quo adverso casu deprimeretur. Confidebat tempori nostro, quod triste serenitatis occasu et longum erat imparatis et audentem cum fortitudine animum ademerat. Et Deus quidem optimus maximus pro sua immensa bonitate calamitatem inter hostes immisit, quae barbarico victu afflictos morbis conficeret. Civitatum tot, villarum, rerum potiti, loca liberorum hominum possidentes victu ingenuo carebant, sed carnibus non satis coctis, semiassis sine sale, sine pane vitam infamem suam prorogabant. Sola nisi, credo, rabies fame et lue excitata, eos in nostram oppugnationem exstimularet, ut vitam nefandam et turpem cum sanguine nocentissimo commutarent; ad haec quoque in illis, viribus deficientibus et partim otio partim communi infectione defluentibus minor erat. Quia aurea messis, quam in civitate sibi pollicebantur, septa muris etiam mole ingenti scalarum non adenda spondebatur. Quae paucis eorum, qui officium // applicandi susciperent, profligatis plurimos casu atterent suo, reliquos terrerent collapsae.

Chmielnicki igitur inclinatio ad resiliendum ab oppugnatione, praesertim renitentibus copiis suorum, nostrum autem magna parte ad experiendum cum eo magis propendentibus quam ad pacis condiciones; obsides suos ad nos misit nostrosque vicissim postulavit, qui utrinque fidem pactorum vita sua servarent ac retineret. De nostris nobilibus missi sunt duo, iidem qui prius, Gruszecki et Moroehowski; de hostium medio datus est Mozyra praefectus legionis cum tribus Cosachis et Murzak Scytha atque Ianczarzyc. Interea sub armis et tormentis cessatum, nihil utrinque hostile personuit. Acquievit tandem Chmielnicki conditionibus, quas nostri proposuerunt, easque manu sua subscriptas misit summamque viginti millium florenorum a nostris magna mole oblatam recepit, cum ipse ducenta millia aureorum postularet. Sex dies paciscendo consumpti; pax in castris hostium proclamata; ad colloquia cum nostris tanto lubentius admisit habenda, quanto ardentius illa expetentes Cosachi a nobis crematum, tabacum, vinum deposcerent. Duo dolia vini, ut petiit Chmielnicki, missa, cuius erat copia nobis, nec pretium tempore tam difficili mutatum ipsius. Mercatum quoque libere Cosachi exercebant // vestes, argentum, aurum, stannum, aes, telam, boves exili pretio satis vendebant: bovem floreno uno aliquot grossis emisse facile poteramus. Captivos quoque adducebant redimendos, neminem tamen ex illis insignem genere et dignitate; emebantur mulierculae, ephebi floreno uno, alii homines pro conditione pluris, alii vilis. Fiebant vero haec commercia nobis invitis et cautis; vocibus illi procul a moenibus consistentes, nam aditu viciniore moeniorum prohibebantur serio, pretium rerum et res nostris (armatis tamen et excubantibus vel tum maxime, ne quid hostis tam perfidi et abiectissimi nomine et genere suo dolus machinaretur) a dissitis loco exhibebantur. Nec libertas ista commerciorum concedebatur ad totam diem, interdicebatur enim sole declinante. Nec omnibus haec negotiatio lucri fuit, tabe enim hostili, quam ipsa

a se tanta hominum multitudo contraxerat et cadaverum exuviis (quae, malum! insania, impudentia, impietas, animi sensuumpque cruditas, oculorum feritas! qui vultus!) morbidis et putrescentibus se infecerat plerique nostrum contagiosi redibant, nonnulli maioris commodi et quaestus gratia per murum cupiditate suadente demissi, callida versutia et astu Cosachorum abducti procul ab oculis excubantium et in abditum blande pellecti locum vestibus exuebantur et misere ad nuditatem pene exspoliati ad moenia revertebantur. //

Stetit utraque pars suis punctis; subscriptio Chmielnicki affertur, pecunia recipitur, captivi restituuntur. Ac ut ista natio, olim adhuc Cicerone de Graecis, quorum propago barbaroschismatica Russi, loquente, nunquam coluit fidem, nec quae sit istius rei ratio et dignitas novit; non servavit hostis religionem pactorum, nam de captivis sexaginta fere homines, muliercul s, raros masculos, libertati et saluti restituit; nisi quod nobilem Georgium Belzecki cum suis tribus famulis et vachmagistrum Germanum nobis redderet. Magnum est, quod vel unum civem pretio dato redemerimus, cuius unius vita pluris quam plurimorum hostium caedes aestimanda.

Atque cum dies instet, quo solvere obsidionem pactis conventis debebat Chmielnicki, erat autem 19. novembr., ecce legatio regia, qua Smiarowski fungebatur, supervenit. Adventanti huic turmatim obviabant hostes eumque ad suum ducem a via Sitanensi numerosissimi deducebant. Nostri rei novae ignari, sibi autem caventes, nec ququam de pacis inite conditionibus praesumentes, tumultu insperato facto (hora fuit prima post meridiem) omnes armati ad suas confluebant stationes. Parati rem expectant, hostem in late patentibus ob sublata suburbia campis vident non ad oppugnationem pergentem, // sed longius iter carpentem; speculatores tandem mittunt, quid sit rei; legatos venisse edocti tumultum continuerunt. Accepto itaque Chmielnicki nuncio electum feliciter esse in regem Poloniae Ioannem Casimirum, pro salute regis novi symposiace bibebat, convivabatur pro genio suo, tormentis dies fere tres gestiebat, tubis tympanisque occinebat, personabat. Mansit ad vigesimam quartam diem novembris; nuncio expedito eadem die matutino tempore praemissa armatura sua cum magna parte sui exercitus recessit. Omnia per circuitum Zamoscii loca succensis aedificiis, praediis, horreis funestabantur; etiam palatium illud extra Zamoscanum stagnum tanta mole excitatum turpi compendio absumebatur. Omnes civitates, pagi, castella circa Zamoscium relinquebantur devastata suis incolis ornamentisque destituta; ecclesiae sacrilege et impie tractatae, pollutae, profanatae, multae conflagratae, ut Wielonensis, Lukoviensis, in qua suus sacerdos occisus. Bilgorayiensis cum monasterio patrum Franciscanorum egregia arte fabrilis et sculptoria ad miraculum in similitudinem muratae operae extracta, celeberrima titulo S. Mariae Magdalенаe, cuius religiosus praebiter despectus, opprobriis contumeliisque fatiatus innocenter occubuit; Wozucensis cum suo sacerdote, Dzierzaczensis et // multae aliae, quas memorare per dolorem non libet. Ita nec sacra nec profana hostis istius conspectum et audaciam effugerant.

Biduo fere suum ducem reliquiae copiarum, quarum Mozyra, duo germani fratres Kapusta, Hiera, Wolk et alia portenta hominum bruto-

rumque commenta ductores erant, sequebantur ac in suburbiis nostris aliqui se detinebant; nostri igitur, ut se integre tanta tamque infami hominum lue expedirent, securitatis et libertatis copiam haberent fortiter ad eos erumpebant et de muris sedulo ac indignanter in illis periculum continuabant.

Ipsa in suo scelere peribat camposque suis cadaveribus obsitos nobis in monumentum sui infame deserebat lenonum turpissimorumque hominum improbitas. Quae insectorum, locustarum (quas magna strage frugum tantam calamitatem praevenientes recepimus) ac penitus viperarum, patriae viscera corrodendo, naturam factis adaequaret, portento simillimum intulit spectaculum. Ac ut ingressus tanti mali cruentus erat, ita extremum (caelo praedicente) dementiae istius et perfidiae in autorum suorum pernicie suspiciebatur. Nam qui divina humanaque scelere suo superant, se ipsos demum (ne quid reliquum sit, quod non vicerint) vincant, est necesse.

Vigesima tantem septima die novembris civitas // aperta ac pro fidelibus in obsidione defunctis devotio instituta frequenti populo agebatur. Postera die gratiarum actio Deo divisque Regni et Zamoscii tutellaribus pro condigno persoluta Caelesti enim manu protecti tantam negotii funestissimi molem sustinuimus integri et ad quorum exitium ferum hostile non pervenit. Duo duntaxat homines iique incaute de muris obtutu suspensio ad hostem prospicientes (Iudeus et maechanicae artis adolescens) sclopeto in tanta excubiarum frequentia et assiduitate intercepti occubuerunt. Paludatis et armatis venire in ecclesiam libuit nostris, tormentorumque pilas in triumphum et laetitiam ignibus excitare. Legem praescrispisse sibi Lacedaemonios constat, ut omnes dii deaeque colerentur armati, et id miro artificio ad molliciem de civitate abigendam militarem disciplinam excolendam. Togatos nimiumque in pace securos viderunt nos tempora, nec quae belli essent in summa opportunitate cogitabamus, mollicies in cultum eumque affectatum adhibita, disciplina militaris in exilium damnata, durum asperumque armis hostem, per summum vitae ipsius contemptum terrique immanitatem de extremis Regni partibus ad gremium usque evocavit. Iam, credo, Antigono dicenti summa bona magnis malis non carere et Herodoto magnas res etiam magnis cum periculis velle percipi. //

Sed ut Darius in bellis et in rebus periculosis fieri se prudentiorem testatus, ita nobis liceat sapere et felicitatis publicae comparandae ornamenta praesidiaque capere. Non is erat hostis, quem nostra virtus roburque metuere deberet, sed cuius metu, virtutis et roboris facta sunt dispendia. Obsedit Zamoscium, non coegit de victoria dimicare. Popedio Siloni factum simile contemplor, qui cum Caium Marium in bello civili fossa cinctum obsideret; obsessio sese continenti et tempus expectanti opportunum (iam enim loci commoditate fruebatur): Si magnus es, dixit, imperator, o Mari, descende in conflictum. Imo tu, inquebat Marius, si magnus es imperator, coge me nolentem ad certamen venire. Exivimus nos ad hostem cum pignore, sed tamquam cum ossa cani porrigenda, quam Stephanus Bathori sui temporis hosti olim quaesitus censuerat praebendam.

Quare tanto malo superato Romana Fortuna ex Plutarchi pictura patriae nostrae est optanda, quae postquam innata sua levitate per orbis partes universas deerrasset, nunc has nunc illas attollens deprimensque nationes, Romam se tandem recipiens alas, rotam, globumque abiecit in Tyberim atque in media urbe Roma consedit, ut aeternum aliquod decus Romanis rebus polliceretur. In Vistulam Polona Felicitas suae inconstantiae insignia obiiciat ac in // metropolis amplissimae urbis Cracoviae foro sedem sibi fixam stabilemque constituat, qua universae Reipublicae eiusque omnibus partibus optatam firmamque despondeat, auspicetur pacem, victoriam auream, ut ab Hierone olim Romanis veteribus a Numine caelesti ominis causa accipiens, reddat novo principi cum voto, ut magnitudinem populi Poloni admirabiliorem prope adversis rebus quam secundis orbis intelligat!

Finis.

Bibl. Cracovian
12. XII. 47

Недогляди.

- На 38 ст. в 6 стр. з долу по слові „недалеко“ вставити: „нинішної“.
„ 48 „ „ 6 „ „ зам. „пятниця“ м. б. „субота“.
„ 112 „ „ 16 „ з гори пропустити: „де станув 3 студия ³⁸⁰“.
-

SEJM

(Posiedzenie 240).

W KULUARACH.

(JR).—Wczorajsza dyskusja w Sejmie pozbawiona była zupełnie wszelkich ciekawszych momentów. Długie, pięciogodzinne niemal debaty na temat „wolny handel czy sekwestr“? nie przyniosły absolutnie nic nowego. Bo nie jest chyba nowiną dla nikogo, że pos. Diamand korzysta z każdej

ności, a my—posłuchamy, pokiwnamy głowami i wydajemy zdrowy sąd wyrażając się w dobitnem: baj, bajul!

Przywlekli się obieżyświaty mocno podejrzaney konduity — i wykładają ludziom osobliwy pogląd na ustrój społeczny mniej więcej w te słowa:

— Bo to widzicie jest tak, porządny, to jest taki—co nie niema—a ten co coś niecoś ma — to galgan! I z tem gadaniem wybrali się— na wieś... A na wsi, wiadomo, że czego, jak czego, ale marek nie brak, więc ludziska miarkują w lot, że to—podłe warcholstwo, odsądzać od poczciwości dorobkiewicza, który dzisiaj dusi papierki w sienniku, ale jutro zanieść je może do banku, gdy się go pouczy, że tak robią ohłopi na całym świecie i dobrze im z tem!

Parobcy też zdają dobrze egzamin.

Chociaż i ich nawiedzają bolszewickie „komicary“ i wtykają żagiew na spalenie własnej pomyślności, jednak owoczy pęd mija, bo czy Mazur, czy Kujawiak, czy choćby Hrubieszowiak—dlugo się za nos wodzić nie da: tylko musi mieć nieco czasu do namysłu...

Uciechło już o zawodowych (!) związkach robotników niefachowych (!!), bo rozsądek zawsze górą w polskiej głowie, więc i oni polapali się w sprzeczności tych określeń, i—jak Bóg przy-

Wszystkie miasta z wyjątkiem Krakowa nadesłały na moje ręce petycję, żądającą wprowadzenia sekwestru. Na wolny handel jeszcze za wczesnie, gdyż mimo zapowiadających się urodzajów 50 proc. ziemi w Małopolsce leży odłogiem, a i w Królestwie bardzo wiele. Za skutki wolnego handlu bierzecie panowie odpowiedzialność na siebie.

Mówca oświadcza, iż klub jego głosować będzie przeciwko ustawie.

Pos. Diamand (P. P. S.) w dłuższym, starannie przygotowanym przemówieniu bronił gorąco interesów kapitalistów żydowskich, protestując

„ideowca“ udawał, choćby się na delegata-darmozjada wybrał, życie go zaraz przeczuje i jak miotłą odmiecie!

I być inaczej nie może. Chwilowo—dali się rodacy otumanie, bo to ozłowiek zawsze na „lepsze“ łasy, ale gdy się opamięta, to zaraz uzna, że to „lepsze“ jest nicpotem, i wstyd mu będzie głupstw, których naczynił, i weźmie się do pracy, której teraz w Polsce—huk!

Bo przecież porządek życia społecznego—jako czynnik gospodarczy, jest bardzo prosty:

Wieś do miasta z chlebem—a miasto do wsi—z narzędziem pracy, ze statkiem..

Marzy się w niektórych głowinach, że miasta niepotrzebne: ale temu marzeniu koniec, skoro tylko dzieciaków odda do szkoły, a te — poduczyszysy się, zaczną mu opowiadać różne rzeczy, o których pojęcia nie miał.

I oto jedno mu powiada: ja pójdę do gimnazjum, a potem na wszechnicę...

Więc ojczysko śarobie się po głowie i pyta:

— A cóż to ta—wszechnica?

— To taka najwyższa szkoła, gdzie się młodzieńcy kształcą, na inżynierów, lekarzy, nauczycieli—rolników...

— Aha.. A gdzież to ona jest, ta szkoła najwyższa?

Cena numeru

Nr 179 (3011)

Rok IX.

GAZETA

2 GROSZE

z nonparel lub jego miejsce przed tekstem mk. 110, lub depozyt m. 150 —, reklamy mk. 6⁵ —, za tek-
stologiki mk 35 —, drobne za wyraz mk. 8. — Duże litery
dobre, najmniejsze ogłoszenie mk. 65 —, poszukiwania
korze pisma po mk. 6 za wyraz. — Ogłoszenia przyjęte
proc. drożej. W reklamach ogłoszenia szersze po nad-
ponia za tekstem umieszczone wśród drobnych mk. 100—
nie odpowiada za terminowr druk ogłoszeń, ogłoszenia
cznych o 35 proc. droższe. Każda nowa podwyżka taryfy
ogłoszenia od dnia zmiany cen bez uprzedniego zawi-
domienia.

Cena numeru 5 marek.

Skrzynka pocztowa Nr. 33.

KINO
PALACE

Instr. muz. J. Wenty

„Pittich“

Chmielna Nr. 9.

Telefon 51-14.

Początek o godz. 6-ej pp

główniej.

SKŁAD

Sukna i Korto

szkół upaństwowionych

ku po mk. 750.—
" " 575.—

7260

Wielki wybór towarów z fab
krajowych i zagranicznych. Spec
ny dział materiałów wojskow

OWSKI

Spółowska 81b,
05-57.

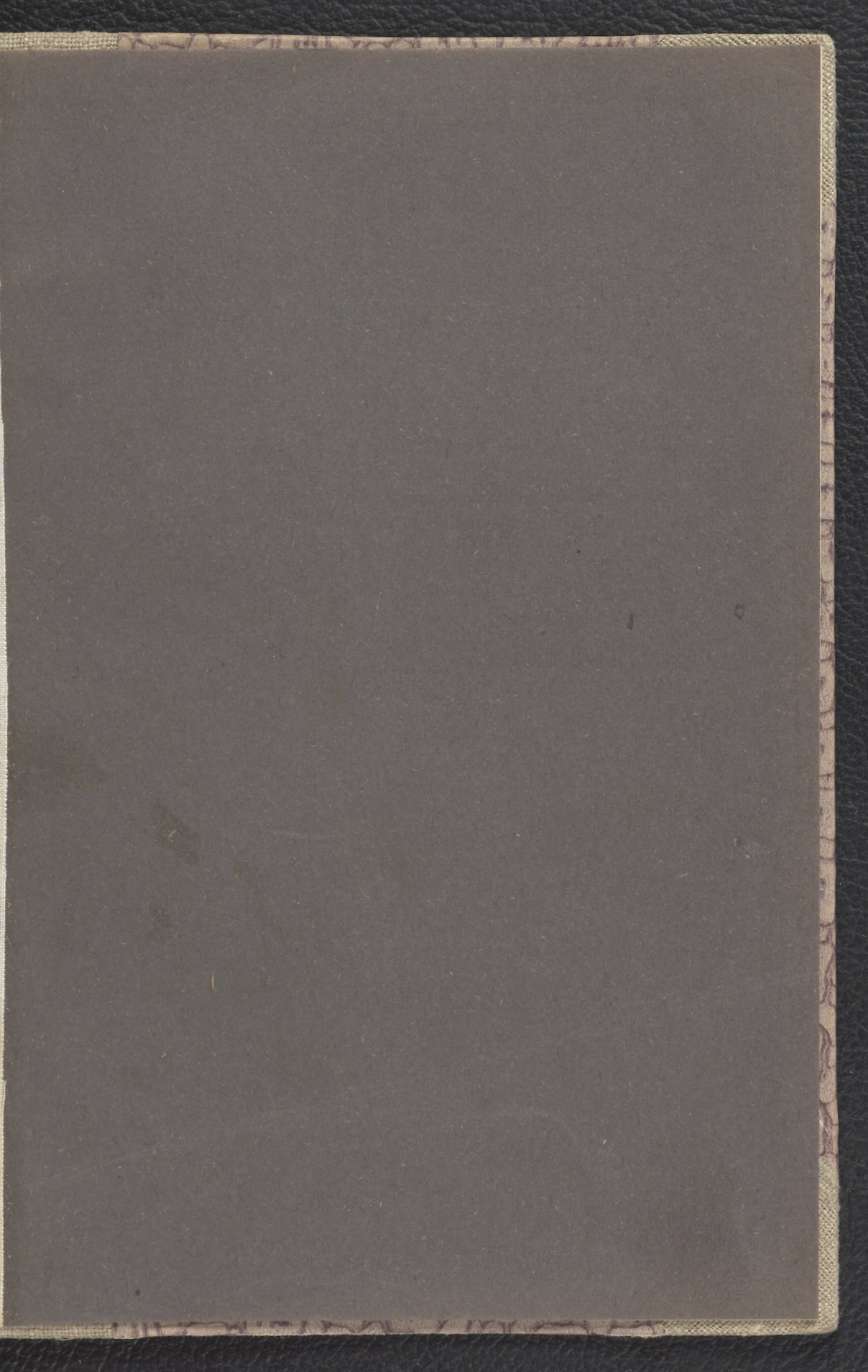
Chmielna 14,
tel. 109 51.

Zdrowy

Ważne dla Ziemi i Kółek Rolniczych.

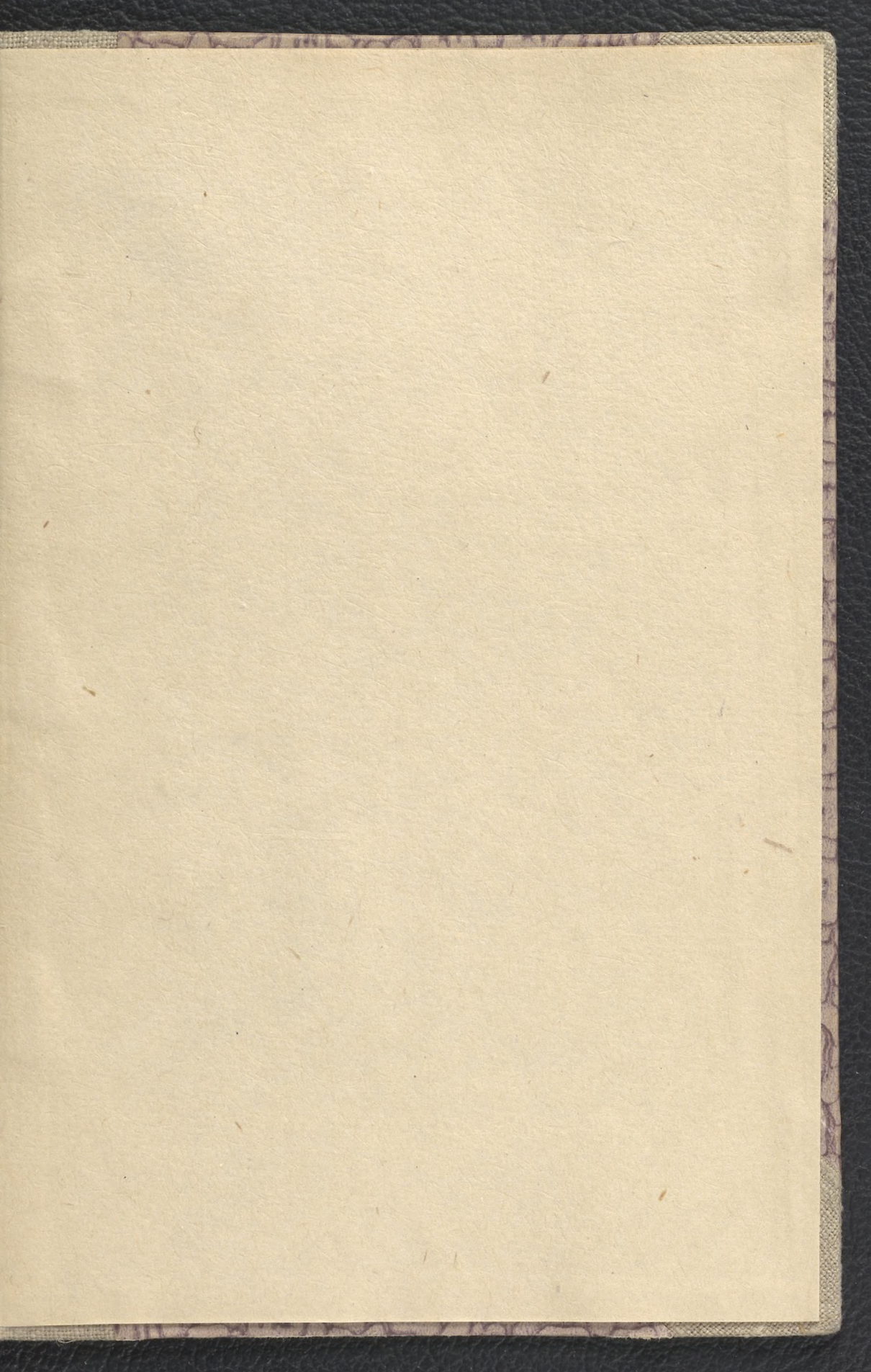
Przyjmujemy zamówienia na dostawę zboża
siewnego żyta i pszenicy w każdej ilości. **14**
również dostarczamy na zlecenia nawozy sztywne
ne: superfosfat, żużle Thomasa, saletry, mefe

Rzeczypospolitej, tak granie szara
kteryzowanych jako: „pierzyna“, „dzie
oina“, „lacinia“. Dzięki niedołęstw
tych ludzi rządzących Polską nie zdo

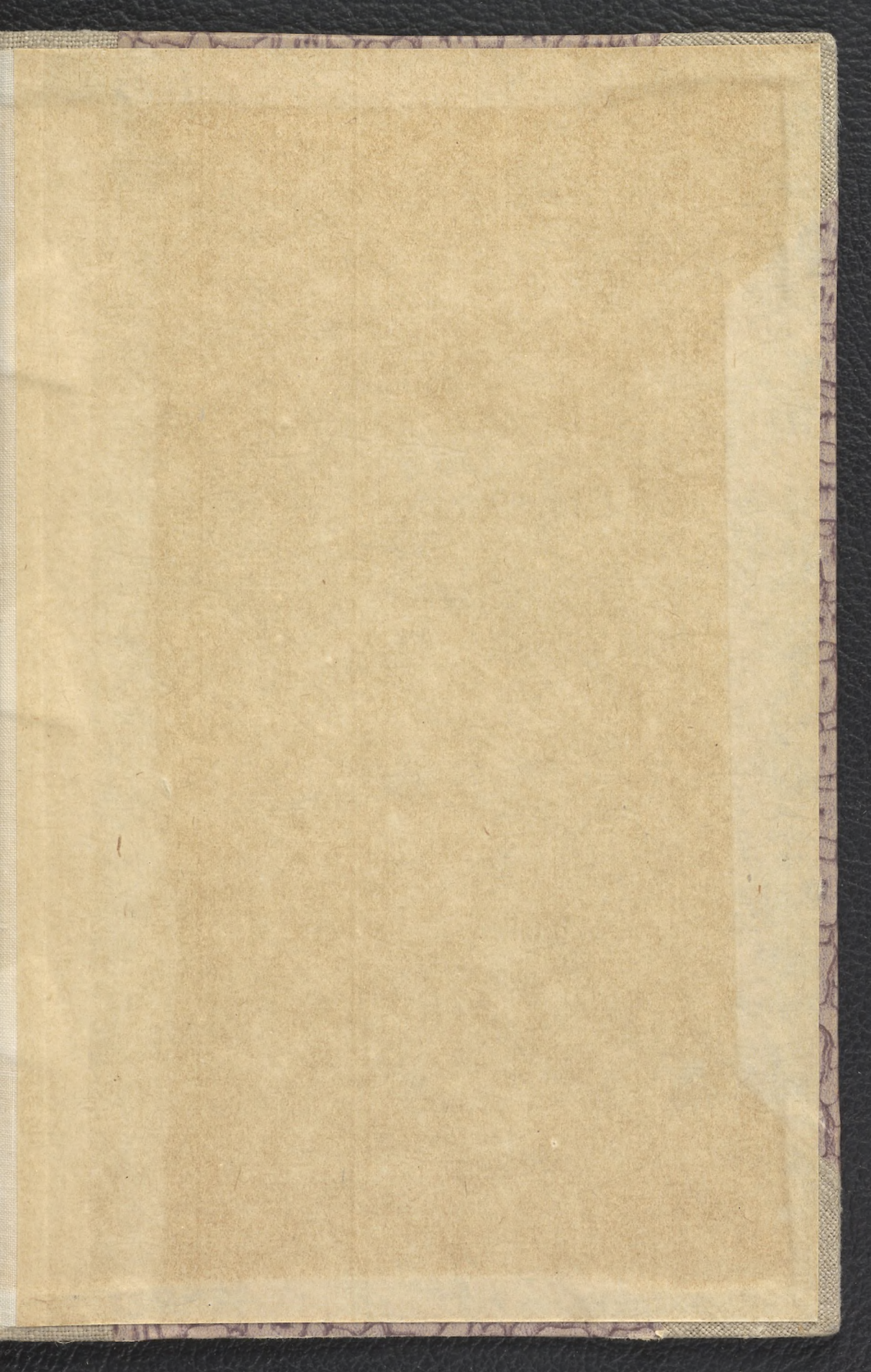

Важніші праці того самого автора.

- Причинки до історії Хмельниччини. 1896.
Самуїл Кушевич і його записна книга. 1897.
Податкові ухвали в Польщі за Казимира Ягайл. 1897.
Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. 1898.
Перший зазивний лист Б. Хмельницького. 1898.
З історії галицько-руських соймиків. 1898.
Погляд на стан людности львівської землі в серед. XVII в.
1901.
Маруся Богуславка в українській літературі. 1901.
Київська козаччина 1855 р. 1902.
Угорські Русини у світлі урядової статистики. 1903.
Причинки до пізнання етнографічної території Угорської
Руси тепер і давнійше. 1905.
Словацький висланник на Україні 1709. 1906.
Pogląd na rozwój gimnazyum brzeżańskiego. 1905—6.
Stulecie gimnazyum brzeżańskiego. 1906.
Володимир Антонович. 1906.
Матеріяли до історії шкільництва в Галичині. 1909.
Причинки до історії Мазепинщини. 1909.
Листи Петра В. до А. М. Сінявського. 1909.
Угорщина і Польща на поч. XVIII в. 1909.
Етнографічна карта Угорської Русі. 1910.
Adatok a II. Rákóczi F. és kora történetéhez. 1912.
Матеріяли до історії Галичини. 1898, 1901, 1913.
Südrussland (Ukraine). 1905—1910. 1913.
Угорская Русь. 1914.
-
-

188029

